

К232
Ш18

САФУАН ШАЙМЕРДЕНОВ
10609

ЖЫЛ
ҚҰСЫ

САФУАН ШАЙМЕРДЕНОВ

ЖЫЛ ҚҰСЫ

(Повестер)

10609

«ЖАЗУШЫ» БАСПАСЫ, АЛМАТЫ — 1970

Шаймерденов Сафуан.
Ш 18 Жыл құсы. (Повестер). Алматы,
«Жазушы» — 1970.

256 бет. Дана 24000. 60 т.

«Жыл құсы» — Сафуан Шаймерденовтың жана туындысы. Мұнда автор шығармасына еңбек адамының өмірін арқау етеді. Жинаққа жазушының «Мезгіл», «Алғашқы махаббат», «Қыр гүлдері» атты повестері де енген.

7—3—3
47—70

АБОНЕМЕНТ

83
Каз 2

ЖЫЛ ҚҰСЫ

Повесть

1

Кеше кештетіп төгіле жауған қара жаңбыр жер бетін жаппап өткен екен, сарғайып қуқыл тартқан кер дала химчисткадан шыққан көне киім секілді — сондай таза, сондай өңсіз. Жақындап қалған күз белгісін танытып ызғырық дала соғады.

Битабар өгізшелерді Сарысудың әлі де нәрі бар көкшіл өскешесіне сәскеде айдап түсірген еді, қазір шаңқай түс. Жаз бойы ең даланы еркін жайлап жонданып алған жануарлар тұмсығын жерге кенеше қадап, үскі тілімен қылтанақ алсындыра орай соғады. Қолға қарап қорада тұрар ұзақ қыстың алдында қарбытып қалайын дейтін секілді. Битабар көп уақыт осы бір ойды қызықтады. «Мал екеш мал да қысқа дайындық жасап әлек». — Бір қызығы тосыннан мал баққан адамның екі қолы алдына сыймай қалатыны болады екен. Бұрын шұлы, думан тірлікке үйреніп қалған жігіт ағасына мына жымлаңырт дала да, аспанда үнсіз көшкен ақ бұлт пен үнсіз қалықтаған қарақұс та әлдебір жат әсер салып, мазалайтын секілді. Зерігіңкіреп барып, бір тастың ығына қисайып еді, көп жата алмады, жер әлі сыз екен, жамбасы шылқып мазасын көтірді. Содан ба, тағы да келер күнді ойлап «қыс шіркін биыл ерте түсейін деді-ау» — деп қойды. — «Мал мен жанға қомайлы бола қойса игі еді».

Басқа ермек болмаған соң, көне заманнан бері қимылсыз жатқан дәу тастарды қопарып, домалата бастады. Бір шұбар тастың асты бықыған шұбар жылан екен. Шошып қалды. Бірақ суық соғып әлсіреген жыландар басын баяу көтеріп шұла

ғып-шұлғып қойды: «Ұямызды бұзатындай біз саған не жаздық?!»

Әлден уақытта мына жым-жырт даланың тынышын бұзып дүріл естілді. Битабар шұбар тасты өз орнына домалата салды да, мойнын созды. Сарысудың арғы қабағынан бір машина құлап келеді. Әлгіндей болмай екі жағынан күміс қалқан тұрғызып өткелден де жарып өтті. Дөңге шықты. Сосын тағы бір өзекшеге сүңгіді. Битабар ойыншыққа алданған баладай ұзақ қарады: «Апырау, бұл мақұлығың да жүзіп кетеді екен ғой».

Күн бесін болды. Битабар әлі қарап тұр. Өзекше толассыз ызыңға толы. Бірде зорайып, бірде өлусіреп шығады. Ұйқтар кезде құлағыңның түбінен естілетін масаның ызыңы секілді. Битабар солай қарай бет алды. Машина бір кішкене жырашықтың үстінде тұр. Екі адам көрінеді. Бірінің басында шетен қалпақ, оқшауырақ жерде, ызғырық желден ығысып, мойнын тығып алған. Екіншісі машинаға секіріп мініп, машинадан секіріп түсіп әлек.

— Е, неге тұрсыңдар, ерте күнді кеш қылып мидай далада?

Шетен қалпақ ұнатпаған кейіппен:

— Неге тұрғанды білмейді, ә?— деп кекетті шала қазақшалап.

— Көріп келім болмаса, қайдан білем?— өзі ішінен «Әлімнің Бертшегі секілді мынау бір жатқан қырсық қой»— деп қойды.

— Көріп келің болмаса да, көріп тұрған жоқсың ба?

Битабар да енді Шетен қалпақтың әуенімен:

— Көргенмен білмейді,— деді.

— Қазақтар өстіп, білмегенсіп, аңқау келеді.

Машина қасындағысы қазақ жігіті екен, жылы түс таңытты.

— Ау, ақсақал, білмеген жердің ой-шұқыры көп деген емес пе, байқамаппыз, сазға түсіп кетіп, шыға алмай жатырмыз.

Машина сазға батып қалады, машина саздан шыға алмай қалады деген ұғым Битабардың қаперінде де жоқ екен, машинаны айналып жүріп-жүріп басын шайқады.

— Бұл мақұлығың да батып қалады екен ғой. Енді қалай шығарасың?

— Біле алмай тұрмын. Сүйреу керек шығар, не көтеру керек.

Битабар жанып кетті.

— Көтеру керек?

— Ия, көтерсе де болады.

— Сонда бұл мақлұқтың салмағы қанша?

— Салмағы ма? Салмағы екі тоннадай.

— Тоның не? Атан түйедей бола ма, соны айтсайшы.

— Екі жарым түйеге пара-пар-ау...

— Сонда бұл мақұлығыңның бір бөкесі...— деп Битабар сәл күмілжіңкіреп, әлде нені есепке салған адамша ойланып қалды.

Осы кезде шетен қалпақ айғайлап жіберді.

— Саздап жатқанда не әңгіме бұл?! Догар әңгімені. Машинаңды батпақтан шығарып ал әуелі!

Жігіт бір жеріне біз сұғып алғандай шоршыды.

— Ойбай, ағайын, былай тұр, нашәндіктің ашуы жаман.

Битабар да ерегісіп кетті.

— Сол нашәндігіңе ерегіскенде машинаңды көтеріп берсем не дер едің?

Шофер жігіт күлді:

— Не дейін, туған-ау, айта жүрем де.

— Ал ендеше, күрегің болса, шым ой.

Шофер жігіт қағылез қимылдап шым ойды. Битабар біріскі шымды жотасына тастап жіберіп, машинаның астына енді. Аяқ-қолымен жер тіреп бір сәт тұрды да:

— Ия, аруақ, қолдай көр, һәуіп!— деп қалды.

Сазға кіріп кеткен қос доңғалақ сопаң етті. Содан кейінгісі оңай болды. Машина бұғаудағы арғымақтай ілгерілі-кейінді сәл теңселіп тұрды да, жұлақына жөнелді. Шетен қалпақ кабинаға жармасты. Жақындап қалған Битабарға шофердің «ал, туыс, рахмет!»— деуге ғана мұршасы келді. Неге екені белгісіз, Битабар шетен қалпаққа ызалы: «Енеңді..., шекірейген бірдеме екен, шым ойған жерге ауната салмаған екенмін өзін!»— Сөйткенше болмады, тызылдап дөңге шығып үлгерген машина қазықты айнала шапқан атша дөңгелене беріп кері салды. Битабардың жүрегі лүп етті. Құтты осы бір теріс ойдың үстінен дөп түсіп, ұстап әкетуге бұрылған секілді.

Шетен қалпақ есікті аша берді.

— Ақсақал, сіз кім боласыз?— Байқаса, тап жаңағыдай ашулы емес, жүзінде жылылық белгісі бар. Битабар осыны байқап, қайта кесірлене қалды.

— Қазақ боламын!

— Қазақ екеніңді біліп тұрмын. Аты-жөніңді айтам.

— Менің аты-жөнімде не атаңның құны бар. Бар, жүре бер жәйіңе!

Шетен қалпақ сәл абыржыңқырап барып, басын шайқап есікті жапты.

Қайта өрге шығып бара жатқан машина соңына қарап қалған Битабардың ойына шофер жігіттің «нашәндіктің ашуы жаман»— деген сөзі түсті де шошынып кетті.

— Жөнсіздеу сөйледім-ау осы. Мылтығы болып атып кетсе, не істейтін едім!

Осы ой Битабарды кешке дейін мазалаумен болды. Ауылға да тым кештетіп, қас қарайып кеткен кезде біреу желкелеп, біреу сүйрегендей болып зорға келді.

2

...Битабар кештетіп келсе, ауыл іші у-шу.

— Балуан Шолақ келіпті!..

— Балуан Шолақ келіп байдың үйіне түсіпті...

— Балуан Шолақ керемет қызық ойын көрсетеді дейді...

Битабардың көктен іздегені жерден табылғандай, бір аяқ айранды қотара салды да, шала жуынып байдың үйіне тартты.

Бай — Әлім деген бетінде секпілі бар, сопақ бет, ұзын ақсары кісі. Көзі басқа қазақтан өзгеше көкшіл. Сақал-шашы да жас кезінде жирен болған деседі. Бірақ бұл күнде ұзын өскен сұлу шоқша сақалы мен екі ұшын әдемілеп басқан мұрты да аппақ. Жирен түстің түк нышаны жоқ. Әлім бай болғанымен кісілігі мол, ел адамы. Өткен-кеткен қонақтар да бұл ауылға келсе «Әлім» деп келеді.

Әлім бұл жолы да қонақжай, мырзалығынан танбапты. Арқаның ерке серісі, балуан серісі Шолаққа арнап ауылдан алысырақ көкорай шалғынға тоғыз қанат ақбоз үй тігіп, іргесін түріп тастаған. Айнала нөпір жастар.

Біреулер жабықтан сығалайды, біреулер жиі ашылып-жабылып жатқан есікке үңіліп қалады. Үйі-іші у-шу. Әйелдің сыңғыр күлкісі, «беу, шіркін!»— деп көтермелеген ерлер даусы. Солардан өзгеше бөлініп, баппен қағып тартылған домбыра сазына кешкі самалдай есіліп майда қоңыр дауыс кеп қосылады:

Ғалияның қолында бұйда пышақ,
Ғалияны көрдім де-ау, жайдым құшақ...
Отыр ма екен Ғалия, жатыр ма екен,
Айдын көлде жүзіген аққуға ұқсап?..
Аққуға ұқсап...

Беу, Ғалия-ай, жан сәулем, бетіңнен,
Аппақ қардай етіңнен,
Бір күн ауру, бір күн сау,
Жазылдың ба-ай дертіңнен?..

Битабардың жүрегі шымырлап кетті. Бұл ән Балуан Шолақтың Ғалияға ғана арнап шығарған әні емес, бүкіл мүскін бозбала атаулының өз ғашық жарларына арнап шығарған әні секілді. Ыстық құмарлықты, ынтық, адал сезімді пәш ететін ән Битабардың көңіл зердесіне тағы да Жанкүмістің Ғалиядай асыл бейнесі кеп орнай қалды. Оңаша бір сәтті тауып кездесе қалғанда әманда бір асыл сөз айтқысы келуші еді, бірақ айта алмаушы еді. Сондағы айтып жеткізе алмайтыны оны ән екен ғой. Балуан Шолақтың «Ғалиясы» екен ғой. Битабар соны жаңа тапқандай.

Битабар селк етті. Енді аңғарды, қиялдың пырағына мініп, тым ұзап кеткен екен. Бай үйін төңіректеген бозбала шуылына қайтып оралды.

— Кір, кір, Битабар, үйге кір!— Айнала қоршай қалған мал жігіттер Битабарды есікке итермеледі.

— Ау, өздерің неғып тұрсыңдар?

— Біз сені күтіп тұрмыз. Әуелі сен кіресің, Балуанға сәлем бересің. Сосын біз...

Битабардың ойлауына пұрсат болған жоқ. Ақбоз үйдің табалдырығынан барып бір-ақ шықты. Әйтеуір ешкім елемей секілді. Жұрт құлағы әнде, жұрт көзі Балуан Шолақта. Битабар әуелі қақ төрден Жанкүмісті көрді. Тұғырға қонған қаршығаға ұқсап Шолақтың оң тізесінде отыр. Байқаса сол тізесінде тағы бір үкілі қыз. Балуан екі қызды құс балапанындай иіңқара құшақтап төсіне басыпты да, домбыра шертіп, «Ғалияны» шырқайды. Әлдебір қызғаныш оты ма, Битабар тіксініп қалды да, шегіншектей берді.

Балуан бір сәт тынып қалды. Жұрт жапырылып есікке қарады. Қонақтың көзі Битабарға түсіпті.

— Ә, кел, кел!

Балуанның сол жағын ала отырған Әлім байдың жалғыз ұлы Бертшектің:

— Әй, жаман, сәлем неге бермейсің! — деген дауысы шықты.

Битабар айыбын жумақ болды да, тез басып барып қолын ұсына беріп:

— Ассалаумағаләйкөм! — деп дауыстаңқырап айтты. Неге екені белгісіз, үй іші осы кезде ду ете түсті. Тұғырда отырған екі қыз да сәл бетін қалқалап, ұрлана күліп жатыр.

— Уғалейкөм... — деп барып Балуан Шолақ жігіт қолын асықпай алды да, оқыс бытырлатып қысып жіберді. Аңғырт жігіттің жаны мұрнының ұшына келді. Ауырғаны сондай, бақырып та қала жаздады. Мұның бәрі жалғыз-ақ қабақ қағыста болған жәй еді, ендігі сәтте есін тез жиған Битабар да еру-

ліге қарулы жасап, қайрат көрсетіп жіберді. Шолақ басын көтеріп алды да жалт қарады:

— Ә, көп жасықтың бірі ме десем, жас арыстан екенсің ғой, кел, кел, отыр.

Битабар осы сөзді ғана күтіп тұрған екен. Еркін қимылмен Балунның оң тізесінен Жанкүмісті суырып түсірді де, екеуінің арасына барып отыра кетті.

Топ іші гу-гу: «Жарайсың, Битабарым! Ел сағын сындырмаған өзің ғана!» «Е, бәсе, біз де елміз ғой, анамыз ұл тапқан екен ғой!»

Құлағының дәл түбінен Жанкүмістің ыстық демі естілді:

— Сен де бақырасың ба,— деп зәрем ұшып еді.

Сыртта жабықтан сығалап жүргендердің ау-жәйін Битабар енді аңғарайын деді: үйге кірген бозбалалардың сәлемін Балун Шолақ өзінше алады екен:

— Атыңды айт.

— Атым — бәленшебай...

— Жоқ, дұрыстап, жұрт еститіндей етіп айт!

— Бәленше... еба... й.

— Е, дұрыс, ал енді құрт ұрлағаныңды, кебежеге түсіп қаймақ жегеніңді баянда!

Мұндай ұрлығы болған күннің өзінде де жұрт алдында, мына тұғырда отырған сұлу қыздар алдында қалай айтсын.

— Шөке, ондай ұрлық жасамаған едім.

Мұндайда Балунның әдісі бар: мұжық қолымен жігіт қолын батырлатып қысып жібереді. Амалы құрыған жігіт не бақырады, немесе құрт пен қаймақты қалай ұрлағанын тәптіштеп баяндап береді. Қыздарға қырындап жүрген бозбалаға қайсысы болса да өлім. Жұрт соған мәз. Дуылдап күліседі. Дыбысын шығармай қыздар да күледі: «Жігіт болған түріңе болайын!»

Осы сыннан аман өткен Битабар Балун Шолақтың оң қанатында мәртебесі өсіп, биіктеп отырды. Жұрт көңілінің гүл шоғы — Балунның өзі де былайғы жұртты жайына қалдырып, «жас арыстанға» бұрылып алған. Не айтса да сөзін жалғыз соған арнаған адамның шырайын білдіреді.

Бұрынғыдай емес, Жанкүмістің де ілтифаты өзгеше. Битабардың әр қылығын тамыршыша қылат еткізбей қостап, жымып қояды. Кей-кейде тіпті жанаса отырып, ақырын ғана сүйкеңіп қалатын да мінез шығарды. Битабар соған бір түрлі шалқып кетті. Қызғанышы үстірт екен, көңілі орнына түсейін деді. Енді Жанкүмісті өз еншісіне қайтарып алған соң, ақырын отырып дағбырты үш жүзге бірдей тараған Балунға көз қырын

сұлу бастады. Атын көп естігендіктен бе, Балуан Шолақ айырығына бір алып адам болып елестейтін еді, мүлде олай емес екен. Отырған қалпы осы. Битабардың өзіндей-ақ. Бірақ төртінші, тым жоталы. Балуанға өзін қанша теңестіргенімен мүлде есінде, әкесінің артында отырған балаға ұқсап қалғанын Битабар біраздан соң барып білді. Бірақ одан да артық әсер — Шолақтың айырықша көркем, сұлулығында жатқан секілді. Алып қорасан дағы бар дөңгелек қызыл жүзіне кішкене шоқпа соқпалы сондай жарасымды. Ашуға емес, жайдарылыққа біткен қалың қасты жайпақ қабағының астынан кішкене қара көзі күлімдей қарайды. Ал мойыны мүлде өзгеше. Іші тартылып кеткен жарғау аттың кеудесіне ұқсас, тынысы мол кең кеудесіне оша көп үйлесе қоймайтын шошақтау келген кішкене басы сомдап соққан жұмыр темірге орната қойған секілді. Дегенмен жұрт тегін мақтамайды екен. Құдайтағала бар өнерді қадақтап өлшемей, бір басына үйіп-төгіп бере салған. Ән мен жыр да, күн мен қара сөз де бір басында.

Осы бір сезімді ұзақ тамашалап, ынтыға қарап қалған «жас арыстанға»: «Жығылсаң нардан жығыл» деген бар емес пе, бәдесіп көрер ме еді өзімен»,—деген бір ой келді. Балуан құдай осы ойын сезіп қалғандай домбырасын іргеге сүйей салды да «ал мен бір ойын көрсетейін»—деп, ортаға қарай жылжыды. Бұл ойынның тәртібі — кімде-кім қолымның қаруы бар десе, ортаға шығып, Балуанның алқымынан қысып қылқындырады екен. Балуан өліп кетсе, құдай алдында сұрауы жоқ, аяма, жаны шыққанша қыса бер. Қыса алмасаң, жеңілгенің. Бұл ойын Битабарға ойыншық секілді болып көрінді. Өйткені өткен қысым Битабар құрық сілтесе, қарсы шабар халде бір құрайды тасалап болдырып жатқан қасқырдың алдына бір аңшыны қалдырып, өзі артынан келіп, қона түскен бойда алқымына қолды салып жіберіп, жерден көтеріп алған да, дарға асқандай етіп асып өлтіре салған еді. Жұрттың есінде осы оқиға бар ма, «Битабар шықсын!»—деп ду ете түсті. Битабар жеңіл қарғып түрегелді. Балуан тоят іздеген бүркіттей қомданып алыпты. Кейіндегі әлгі бір жылылық жоғалып үлгірген. Екі көзі қанталап, от шашады.

Битабар арбиған саусақтарын Балуанның алқымына қадады... Бірақ қос уысы айқаспады. Тегі көкшұланның мойнынан да жуан-ау — болды алғашқы ой. Ал Балуан болса мүлде жайбарақат отырған секілді.

— Аянба!— деді Балуан сәл қырылдаңқырап,— не саған серт, жас арыстан, не маған серт.

Аянайын деп тұрған Битабар жоқ. Даланың көкжалына ұқ-

сатпаса да, «Ойбай өлдім, қоя бер!» дегізіп, өз жасағанын өз алдына келтірсе, одан артық мерей бар ма.

Бар күшін жинап Балuanды алқымдап жоғары көтере берді. Сол кезде Балuan қойдың жілігін жемсауына салып жіберіп, бытыр еткізе түсіретін бүркітке ұқсап, басын мойнына ала беріп, шұлғып қалып еді, Битабардың қолы сарт етіп шығып кетті. Мойын емес, темір дерсің, тырнақтың ізі де қалмапты. Битабар қайта ұмтылмады, жеңілгенін танытып, басын шайқап, орнына кеп отырды.

Балуан осыдан кейін талай ойын көрсетті: үш жігіт жабылып, жалғыз жұдырығын аша алмады. Он жігіт жабылып жалғыз аяғын бүге алмады. Соның ішінде Битабар да жүр. Бірақ мұның бәрі күші асқандық емес, өнері асқандық болып көрінді Битабарға. Бәрі де тәсілдің, ұзақ жаттығудың нәтижесі секілді.

— Балуан, мұның бәрі жақсы ғой, дегенмен белдесіп күш сынасқанға не жетсін!— деп салды Битабар.

Әкесі Балuanға айырықша құрмет көрсетіп, үй тігіп оңаша қарсы алған соң, баласы қадірлі қонақты өзіне меншіктеп алса керек.

— Арыстанмен алысып, мерт болайын деп пе едің! Жәйіңе отыр, Битабар,— деп Бертшек қосарлана кетті.

Балуан жайдары қалпымен байсалды сөйледі.

— Жас арыстан жықса, кәрі батасын береді. Ал кәрі арыстан жықса, мерт етем деп жықпайды, өйткені шығар биігім осы, жеткен жерім осы демейді. Десе шын қартайғаны оның. Қайта мен бол, мына мендей бол!— деп қияға баулиды. Жас арыстанның бетінен қақпа, Бертшек.

Сөздің тоқтамы Балuanның осы айтқаны болды.

* * *

Неге екені белгісіз, Битабар түнімен ұйқтай алмай шықты. Ертеңгі күн сәт сайын құбылып, қиян-қилы көрініс береді. Әуелі Балuan Шолақпен жағаласқан секілді еді. Сол елестің арты алыстап, арыстан, жолбарыс секілді түсі суық мақұлықтарға ауысып кетті. Осы бір ой азабы тіпті ұзақ мазалады. Үсті-басы малшынған қара тер. Битабар терең бір күрсініп, аунап түсті. Байқаса, әлі түн екен, өзі әлі төсекте жатыр. Түндіктің жабылмай қалған бір саңылауынан қара көк аспанның пұшпағы көрінеді. Содан қос жұлдыз жымыңдап тұр.

Битабар сәл езу тартты да, тағы да көзін жұмды. Әлгі бір қияли елестер күрт жоғалып, енді басқа бір шытырманға енген секілді.

Жүріп келеді. Жоқ, жүріп келе жатқан жоқ, тоқтап, дағдарып тұр. Жүрейін десе, алдында тосқауыл бар. Сом темір секілді тосқауыл бірдеме көлденең жатыр алдында. Аттап өтуге де, бұрылып кетуге де Битабардың халі жоқ.

Анырау, «жас арыстанға» тосқауыл болған бұл не екен? Битабар үңіле берді... Байқаса әлгі «бірдеме» дегені Балуан Шолақтың мойыны. Битабар шошып қалды. «Шошыма, Битабар! Шошыма!..— Балуан Шолақтың өз даусы.

Осыдан кейін әлдебір нұрлы дүниенің ішіне еніп жүре берді. Аздап қорасан дағы бар кілең бір дөңгелек қызыл жүз... Кілең бір сұлу шоқша сақалдар... Қалың қасты жайпақ, жадыраңқы қабақ астынан жымыңдаған кілең бір кішкене қара көздер...

Битабар тағы аунап түсті. Баласының мазасызданып, ұйқысыз аламай жатқанын білді білем, қасына анасы келді:

— Битажан, не болды саған, дөңбекшіп, ұйқтамай жатырсың ғой?

— Әлі ештеңе болған жоқ. Не болса да, ертең болады...

Ана бірден түсінді:

— Қой, шырағым, Балуан Шолақ үш жүзге аты кеткен аруақты адам. Жағаласпа. Мерт боласың.

«Үш жүзге аты кеткен аруақты адам...» — бұл сөз көкейіне ұялай кетті. «Мерт боласың» — бұл сөзді Битабар қабылдамады. Неге мерт болады? Битабардың күреске түсіп жүргені осы ма еді.

Анасы тағы бірдеме дейін деп келе жатыр еді, Битабар тұрды да, далаға шығып кетті.

Шашырап күн шығып келеді. Қотан қаңырап бос жатыр. Қой өріп кеткен. Киіз үйлердің түндігі түрілген, есік алдындағы жер ошақта от жылтылдайды. Құлындар да желіге байланып үлгерілген. Тек кейбір кеш қалған әйелдердің «құраулаған» жалғыз-жарым даусы ғана ертеңгі тыныштықты бұзатындай.

Битабардың көзі ауыл сыртындағы оңаша, оқшау тұрған ақбоз үйге түсті. Есік-түндіктің бәрі жабық. Балуан Шолақ әлі шырт ұйқыда. Бүгін сәскеде үлкен майдан тұрғаны қаперінде де жоқ. Үй төңірегінде Әлім қарттың өзі жүр. Ақ таяғын әрігіе сілтеп, «дабырлап сөйлеп қонақ тыныштығын бұзбаңдар, алыстан орағытып жүріңдер!» — дегенді ыммен танытып, жақынырақ келген малшы, сауыншыны қуалайды.

Осы көріністің өзі Битабарға қатты әсер еткендей. Бір түрлі жүрегі лүпілдеді. Енді жатып ұйқтап жарытпайтын болған соң Иманақ тауын бетке алып ұзақ жүрді. Ауылға сәске түстің кезінде оралды.

Оңаша үйден оқшауырақ жерге кілем жайылған. Қара-құра халық көп. Солардың ортасында Балуан Шолақ, сараңдау домбыра шертіп, әлдебір әңгіме айтып отыр. Түндегіден де көркем, нұрлы жүзі бал-бұл жанады. Битабардың келгенін алдымен Бертшек біліп, ұшып тұра келді де:

— Кешегі есуастықты таста. Әкем де естіп, ренжіп жатыр,— деп Битабардың құлағына сыбырлап үлгерді.

Битабар жауапты келте қайырды:

— Өлсем де жағаласып өлем!

Балуан Шолақ ілтифаты мүлде басқаша:

— Ә, жас арыстанбысың? Кел, кел бері қарай,— деді түндегі сөзін қайталап. Даусында кешегідей қулық-ажуа жоқ та, құрмет бар.

Битабар еңкейіп тағзым етіп, қос қолын ұсынды. Жүрегі өрекіп, буын-буыны қалтырады.

Балуан Шолақ домбыраны былай қойып, жалаңаш етіне жамылған түйе жүн шекпенді сырып тастады — күреске дайындалып келгені көрініп тұр. Кешегі нұрлы көз бүгін сондай өткір. Келсең кел.

Битабардың даусы сәл дірілдеп шықты:

— Шөке, мен кеше асылық айтсам керек. Екі кісі белдессе бірі жығары аян ғой: не сіз, не мен... Қорғалап қорқып тұрғаным ол емес, бірақ. Сіздің қасиетті жағаңызға қол апаруды артық деп білем. Қаласаңыз батаңызды былай алғым келеді.

— Е, міне мұның жөн сөз,— деді Бертшек.

Балуан оны тыңдаған жоқ. Басын көтеріп тіктеп қарады:

— Өнерің не сонда? Көрсет көпке өнеріңді.

— Түйе көтереді!— деді біреу топ ішінен.

Шолақ даусы ширақ.

— Келтір енше түйелеріңді.

Атан түйе көлденең тартылды. Битабар бауырына кірді:

— Ия, аруақ!— төрт түйе табан жерден бір шама көтеріліп, салбырап қалды. Түйе түйе болып жаралғалы кісіге мінгені осы болса керек, бақырып жатыр. Битабар оған қараған жоқ, отырған жұртты бір айналдырып барып, жаңағы жерге қаз қойды да, Балуанның алдына келіп бір тізерлеп отыра қалды.

— Жарадың, жас арыстаным! Үш жүздің баласында өзіме тартып туған кім бар деуші едім. Асылық екен айтқаным. Бар екен. Тасың өрге домаласын!— деді Балуан Шолақ. Содан кейін шу ете қалған жұртты мұжық қолын жоғары көтеріп тоқтатты да:— Жалғыз-ақ айтарым: күрес те өнердің бір төресі. Мал табар оңай кәсіпке айналдыра көрме!— деп Битабардың маңдайынан сүйді.

Битабардың төбесі көкке жетті. Балуанға тағы да тағзым етіп түртелді. Шулаған жұрттың біріне де қараған жоқ. Ауылдың аяқ жағында шала дүмбілез молла болатын. Тура соған барғым.

Молла-еке, бір ауыз сөзім бар, соны қағазға түсіріп берсеңіз...

Е, ол не сөз?

Құдай сөзі.

Е, құдай сөзі болса, түсіруге болар, еншалла. Тек саған айтшы ұмыта көрме.

Битабар да моллаша сөйлеп жатыр.

Садақасы бола жатар, еншалла.

Ал айта ғой, пендесі.

«Күрес те өнердің бір төресі...»

Молла дауыстап жіберді:

Мұның несі құдай сөзі, пендесі-ау?

Нағыз құдай сөзі, жаза бер, молла-еке... «Күрес те өнердің бір төресі. Мал табар оңай кәсіпке айналдыра көрме!»

Молла аңырып отыр.

Жаз, молла-еке. Бір қыстық шөбіңді шауып берем.

Ә, онда жазайын, балам. Кім біледі, құдайтағаланың өзі аңқызып тұрған шығар мұндай сөзді...

Осыдан екі-үш күн өткен соң Битабардың қолтығынан анасы үшкіл бір затты көрді.

— Бұл не нәрсе, балам-ау?

— Бұл ма? Бұл тұмар, апа.

Ана байғұс дән риза.

— Е, тұмар таққаның жақсы, балам. Пәле-жаладан қағас аларсең.

* * *

Балуан Шолақ бұл ауылда ай жатты. Аттанатын күні Әлім ақсақал шапса үстінен су төгілмейтін құлын мүше бір қара морғаны дереге әкеп байлады.

— Үш жүзге атың шыққан Балуан Шолақ едің. Ел таппай кеткен жоқсың. Мініп кетесің.

Битабар бағып тұр: Балуан Шолақ мүлде балаға ұқсап кетті. Арғымақтың ол жағынан бір, бұл жағынан бір шығып көп қарады. Сом білектерімен қаз мойнынан құшақтап жас балаға ұқсатып қысып та қойды. Қаршадайынан ер қанаты — ат мүшесін тамыршыша бағып өскен сыншы көз бірден таныды: алдында атақты жәй қара байыр емес, түрікпеннің текежәуміт сәйігүлігі.

Балуанның аузынан шыққан алғашқы сөз:

— Сурет секілді. Мұндай да жылқы баласы туа береді екен ғой?!

Әлім ақылдылық жасады. Өткен жылы бір нар түйе, бір ту бие, оның үстіне он қозылы қой қосып сатып алған жорға екенін айтып жатпады.

— Қолымыздағының сізге лайықтысы осы болды,— деп тынды.

Балуанның қуанғаны сондай, ай-түйге қарамастан жорғаға қарғып мінді де, Иманақ тауына қарай төгілте жөнелді. Қайтып келгенде айтқаны:

— Жануарым-ақ екен!— Осыдан кейін жиналған топқа үңіле қарап, кейінірек тұрған Битабарды тауып алды.

— Әй, жас арыстан, бері кел!

Битабар ілгері шықты. Балуан ат тізгінін ұсына берді:

— Әлім ақсақал жорғаны маған сыйласа, мен жорғаны саған сыйладым, жас арыстан.

Битабар тізгінге ұмтылмады. Шолақтан ат мінем деген ойында болған ба, абдыраңқырап қалды. Сөйткенше Бертшек даусы жарыса шықты:

— Құдайға шүкір, Битабар ат мінем десе табылады. Бұл атамның сізге арнаған сыйлығы. Мініп кетесіз.

Балуан Шолақ Бертшекке бұрылды.

— Бертшек шырағым, жөн-жобаны біліп, түзу өсіп келе жатқан ақылды бала екенсің. Бір сөз айтсам, түсінесің ғой деп ойлаймын.

Бертшек қарсылық еткен жоқ. Жүзін төмен салып тыңдап қалды.

— Өмір деген қан базар. Мен сол базардың жуан ортасында жүрген жанмын. Базардан қайтқандарға жорғаның керегі жоқ. Есек мінсе де жарай береді. Жорға мен жүйрік қан базарға бет алған жас арыстандарға керек. Солар мінгені жөн. Атаң маған ат мінгіздім деп қалады. Мен атаңнан ат міндім деп аттанам. Қара жорғаны итке тастасам да ерік менде емес пе енді,— деп қадала айтты.

Бертшек бірдеме демек болып келе жатыр еді, Әлім ақсақал ақ таяғын көтеріп баласын сөйлетпей тастады.

— Батырым, жөн айтасың. Сыйламақ парыз бізден. Алмақ парыз сізден. Екі парыздың екеуі де орындалды. Әңгіме жорғада емес, көңілде. Ендігісі өз қалауың.

Балуан шегіншектеп жасқанып тұрған Битабарға қатқылдау үн қатты:

— Жасқаншақтық ердің ісі емес, ездің ісі. Бойыңа үйір етсең, қор боласың. Кел бері, ал тізгінді!

Бұл сөзден кейін Битабар тұрып қала алмады. Еркін, нық басып келді де, бір тізерлеп отыра қалып, тізгінің Балуан ұстаған жерін сүйіп-сүйіп алды. Ендігі сәтте дәл жаңағыдай қара жорға көктемнің самал желін төсіне алып, көк мұнар басқан тауға қарай сілтеп бара жатты.

Бір үйдің босағасына сүйеніп қарт әйел тұр. Жылап тұр. Разы болып тұр. Ол — Битабардың анасы.

Бір үйдің босағасына сүйеніп жас қыз тұр. Күліп тұр. Қуанып тұр. Ол Битабардың сүйгені — Жанкүміс сұлу.

Топ ортасында Балуан Шолақ тұр. Қадала қарап тұр. Құдды бір көлденең адам:

— Айна қатесіз Балуан Шолақтың өзі! — деп жұртты ду күлдірді.

* * *

Кілең жарау атқа мінген қалың топ — үкілі қыздар, жас бозбалалар Балуан Шолақты шығарып салып барады.

Алда Балуанның өзі. Бір жағында Бертшек. Бір жағында қара жорға мінген Битабар. Сағым шөккен самарқау кең сахарада ән толқиды — Балуан Шолақ әні «Ғалия».

«Беу, Ғалия-ай, жан сәулем!..» — деп қайырған кезде, неге екені белгісіз, Битабар қыздар тобына көз салып, Жанкүмісті іздейді. Ол да «...Жан сәулем!..» деген сайын сондай бір терең мағанамен Битабарға күле қарайды.

Жанкүміс — Ғалияның жақын сіңлісі. Әлім қартқа құдаша. Сондай қылықты, сұлу қыз, паң қыз. Қырындаушыларда қисап жоқ. Бірақ біріне мойын бұрмайды. Біріне ыңғай білдірмейді. Өз үйіне келген қонақ болған соң қызғыштай қорып, немденіп Бертшек жүреді. Сөйтсе де оған да ықласы жоқ. Ал Битабар жөні бір басқа — қылығына қылықпен жауап береді. Сөйлесе де Битабарға арнап сөйлегендей. Күлсе де Битабарға арнап күлгендей.

Балуан атының басын тартты. Қыздар бір топ, жігіттер бір топ болып алқа қотан құрды.

— Бір тілегім: не нәрсе болса да жұбымен сәнді, — деді Шолақ. — Қыз, бозбала, араласа тұрыңдар.

Жұрт құйындай сапырылысып кетті. Қозғалмай қалған Битабар ғана. Байқаса, қасына Жанкүміс келіп тұрыпты.

Балуан Битабарға қарап сөйледі:

— Ән шырқайықшы бір мына сахарада кең көсіліп!.. — Шолақ бір түрлі қапастан шыққан адамша армандай айтты.

Тағы да кең даланы «Ғалия» баурады.

Балуан Шолақ тобы осы бір сұлу ән тербеткен Иманак бөктеріне қол бұлап қоштасып, ұзап сала берді...

Кілең жарау атқа мінген қалың топ — үкілі қыздар, бозбалалар Балуан Шолақты шығарып салып қайтып келеді.

Алда қара жорға мінген Битабар. Қасында Жанкүміс. Жұрт Балуан тілегін орындаған. Екеу-екеу, жұп-жұп.

Жанкүміс жақындай түсті.

— Битабар, жарысайықшы!

Қара жорға бауырын жерге төсеп көсіле жөнелді. Жанкүміс астындағы көкқасқа қосарлана тартты.

Артта айқай:

— Жанкүміс, тоқта! — Бертшек даусы.

Қараса, созыла тартқан топтан Битабар мен Жанкүміс жұбы ұзап кетіпті.

«Тоқта»! дегенмен бұлар тоқтаған жоқ. Иманақты бөктерлей қара үзіп барып тасаға түсті. Ат басын сонда ғана тежеді.

Оңашада сөз таппаған Битабар мақтаулы жорғаны қайта мақтады:

— Басын тежеп отырдым қайта. Еркіне жіберсем, көкқасқаға да шалдырмай кете ме деймін. Жануарым-ақ!

Жанкүміс әзілдей сөйледі:

— Битабар, сен қазір Балуан Шолақтың өзіне ұқсап тұрсың.

Битабар тауып кетті:

— Ал сен болсаң, баяғыдан бері Ғалия секілдісің ғой маған, Жанкүміс.

Жанкүміс жымия күліп, Битабарға жанаса жүрді. Бұл Битабарға әл бергендей. Қыздың білегінен барып ұстады. Жанкүміс қарсылық көрсеткен жоқ.

— Жанкүміс, аударып алып, алып қашып кетейін бе осы?

— Көкпарға тартар лақ емеспін. Аударып алып қайтесің, Битабар, — Жанкүміс сондай мұңлы.

Қараөткел жағында айттырылған жері бар деуші еді, рас болды-ау сол сыбыс!

Битабар үндемей қалды. Жанкүміс күрсініп қойды.

Атын қамшылап Бертшек осы кезде жетті...

— Апырау, тоқта дегенде неге тоқтамайсыңдар?

Жауапты Жанкүміс қайтарды:

— Жас арыстанға сыйлаған жорғаның қарымын байқадық, батыр-екесі.

Әлде қыз қызғанышы, әлде қара жорға күйігі, Бертшек астындағы торының сауырына қамшыны көміп-көміп алды.

— Битабарға қара жорғаны мен сыйлаппын ба?! Жүр, кеттік. Әйтпесе көкем тағы ұрсып жүреді.

Жанкүміс қарсыласқан жоқ. Бертшекпен бірге ілгерілей беріп, Битабарға күле қарап, көтерген оң қолының саусақтарын қыбырлатты. Битабар кейіндей берді.

* * *

Битабар шалқалап төсекте жатыр. Кешегі нұрлы күн көріністері көз алдында: қол бұлғап күліп бара жатқан Жанкүміс... көзіңнен жас ағызып көсіле жорғалаған қара жорға... Битабар керіліп, езу тартты.

Сырттан дауыс естілді:

— Битабар, шығып кет!— бірден таныды, Бертшек даусы.

Битабар сыртқа шықты. Бертшек ат үстінде. Жетегінде бір тай.

— Мына тайды келер жылы ат қып мінесің. Қара жорганы өзіме қайтар.

— Қайтарғым келсе, қара жорганы иесіне қайтарам да, саған не деп қайтармақпын?

Бертшектің беті қатты.

— Қисық сөйлеме өйтіп, Битабар. Қара жорға не теңің?!

Екі арада мына «ал» деп тұрған тайдан айрылып қаласың.

Битабар шамданып қалды.

— Тайыңда менің шаруам жоқ. Қара жорғада сенің де шаруаң болмасын.

— Жоқ, шаруам бар менің қара жорғада. Тайды да бермеймін. Жорганы да алып кетем.

— Алып кете алмайсың, Бертшек. Қан боласың, білдің бе! Мен тірі тұрғанда қара жорға түсіңе де енбейді,— Битабар шын ашуланып айтты.

Бертшек те ашуға булығып тұтығып қалды. Жетегіндегі тайдың ноқтасын сыпырды да «әкеңнің аузы!» деп қақ жонынан қамшымен бір тартты. Боқтағаны әлде тай, әлде Битабар, бір құдай білсін. Қанына қарайған жас балуан ұмтыла берді... Бай баласының астындағы жарау ат екі көзі шатынап ырғып-ырғып түсті. Бертшек ат басын тартқан жоқ.

— Көрсетем әлі мен саған!— деп айқайлады ол ұзап алған соң.

* * *

Битабар уәдесі бойынша моллаға шөп шауып қайтты. Үй төңірегі күбір-күбір.

— Оу, не болды?

Топталған жұрт үнсіз тарасып жатыр.

Битабар қайта дауыстады:

— Уа, не болды деймін?

Битабардың қасына он жасар бала келді.— Жама ағайын баласы — Хамит.

— Сен шөпке кеткен соң бар ғой, ана Бертшек ағатайым бар ғой, ия, қара жорғаны бар ғой, келіп алып кетті...

Битабардың өңі өзгеріп сала берді:

— Қайда алып кетті?

— Жетелеп апарып бар ғой, ия, үйдің ар жақ тасасына бар ғой, ия, байлап қойды.— Біреу естіп қалмасын дегендей бала мойнын созып, сыбырлай сөйледі.

Қанына қарайған жас балуан бір шешімге мықтап келген секілді. Адымдай басып бай үйіне беттеді. «Әні, ана жақта!»— деп бала жортақтап келеді.

Рас, қара жорға бала көрсеткен бетте екен. Бертшек ерттеп жатыр. Қасында екі-үш жігіт, мәз-мәйрам.

Битабардың түсі сондай сұсты болса керек, Бертшек не істерін білмей сәл тұрды да, үйге қарай жүгіре жөнелді. Жігіттер шеттей берді. Битабар үндеген жоқ, ер-тоқымды сыпырып тастап қара жорғаға қарғып мінді де, кешегі Бертшектің өзіне ұқсап салмақпен дауыстай сөйледі:

— Бертшек, шығып кет тысқа!

Үйде тырс еткен дыбыс жоқ.

Битабар үш қайтара дауыстады. Бертшек үш қайтара үндемей қалды.

Дауысты естіді білем, үлкен үйден таяғына сүйеніп Әлім қарт шықты. Битабар бұрын көрмеген ашулы халде.

— Ой, өңшең иттер! Біреудің жалғыз атын барымталайды екенсіңдер, енді жауабын неге бермейсіңдер. Әлде бұлай боларын ойламадыңдар ма?!

Үйден дыбыс шыққан жоқ. Ат пен Бертшекті төңіректеген әлгі жігіттер құмға сіңген судай жымып отырды.

Әлім қарт түсін жылытып, Битабарға қарады:

— Ана Бертшек ит балалық жасап жүр, құдай алдында сұрауы жоқ, қара жорға сенің малың.— Бертшек естісін дегендей әдейі дауыстап айтты.

Битабар ақылымен аты шыққан Әлім қартқа риза болып үйіне келді.

— Жорға дауы осымен біткен болар,— деді қарсы шыққан анасына.

* * *

Ай туды. Тау жақтан самал жел соқты. Үй түндіктері әлдеқашан жабылған. Ел шырт ұйқыда. Қотанда қой жусайды. Күйіс қайырған мама сиырлар анда-санда бір ыңыранып қояды.

Битабар есік алдында отыр. Ұйқтай алмайды. Жұмбақ бір аңсау бар. Сол күш жетелеп сыртқа шығара береді.

Жанкүмісті аңсайды. Көргісі, кездескісі келеді. Бірақ Балуан Шолақ аттанып кеткеннен бергі күндер сондай бір сұрқай, көңілсіз. Шолақ бардағыдай кешқұрым қыз-бозбала жиналмайды. Кең сахараны тербетіп ән де шырқалмайды. Алтыбақан ағашы әлдеқашан отқа жағылған. Битабар бір ауылда отырып Жанкүмісті көруден қалды.

Бәрін де бағып отыр, бәрін де біліп отыр. Күнде үлкен үйде жататын Жанкүміс бүгін отау үйде: Бертшек үйінде. Олар әлі жатқан жоқ. Біреу кіріп, біреу шығып, абыр-сабыр.

Ай жоғары өрлеп қара мақпал түн тыныштығына бөккен сахараға бозғыл сәулесін септі.

Бертшек үйінің есігі ашылып, екі адам шықты да, бері салды. Қараңдап қой ішінен өтті. Шыға түсіп сәл кідірді де, бірі орнында, бірі осылай қарай жүрді. Битабар бірден таныды — Хамит.

— Сені бар ғой, аға, Жанкүміс тәтем бар ғой; сол шақырады...

Битабардың жүрегі тулап, тұла бойы от тигендей шымылдап жүсе берді.

— Жанкүміс тәтең қайда?

— Жанкүміс тәтем бар ғой, ия, эне, қой арасында...

Лаулаған бір от-жалқынға ұқсап Битабар ұмтыла берді. Бірақ Жанкүміс күйі өзгеше. Сәл қалтыраған сұп-суық қолымен жас балуанның кеудесінен итеріп тоқтатты да салқын үн қатты:

— Жоқ, Битабар, сезім мастығына жеңдірме. Мен қоштасқалы келіп тұрмын.— Даусы да сондай қалтырап шықты.

Битабар аңырып қалды:

— Қоштасқаны несі?

Жанкүміс күлген секілді.

— Аралбай еліне біржола келді деп пе ең мені! Кетемін дағы.

Битабар қара тас сияқты, не дерге сөз таппай түйіліп тұр.

Тағы да Жанкүмістің даусы — сондай мұңлы, сағынышты:

— Қызықты күндер тез өтеді ғой, кеше ғана келген секілді едім. Міне енді күз болыпты.— Жанкүміс Битабардың қолынан ұстады. Жас балуан, қайтып ұмтылған жоқ. Қыз алдында шөккен нарға ұқсап бір тізерлеп отыра қалды да ойындағысын лақ еткізді.

— Қайда кетсек те бірге кетейікші, Күмісжан!

Жанкүміс күрсініп алды.

— Тағдыр оған жазбаған ғой...

— Неге жазбайды? Өзің шынықты айтшы, сүйесің бе мені?

Жанкүміс сәл кідіріп барып, тым баяу сөйледі:

— Сүймесем, бүйтіп келем бе, Битабар...

— Олай болса не кедергі бар? Қосыламыз.

Жанкүміс үндемеді. Кенет Бертшек үйі жағынан дауыс шықты.

— Жанкүміс! Ә, Жанкүміс?!— Бертшек даусы.

Жанкүміс тұла бойы қалтырап қозғала берді.

— Бақұл бол, Битабар.— Жаңа ғана қызуымен Битабарды шарпып тұрған тірі Жанкүміс қараңдап көлеңкеге айналып барып, қараңғылыққа сіңіп жоқ болып кетті.

Ай төбеге көтерілді. Битабар мелшиіп әлі отыр.

Бертшек үйінің сыртынан дүр етіп тарантас қозғалды да, Қараөткелге өтетін қара жолға қарай салды. Мөлдір түнді тербеп ән естілді.

Баяғы таныс ән. Ғашықтар әні. «Ғалия» «Беу, Ғалия-ай, жан сәулем...»— деген кезде талып үзіліп барып, «Жазылдың ба-ай, дертіңнен?...» дегенде әлдебір жойқын күш — су тасқыны келе жатқандай болып кетті. Битабар қарғып тұрды: қазір тұсаулы жүрген қара жорғаны іздеп тауып алады да, Қараөткелдің қара жолына бұл да барып түседі... қарсы келгенді қиратады. Жанкүмісті алып қалады. Шешім осы.

Битабар жүгенін ұстап олай жүгірді, бұлай жүгірді. Іңірде ғана тұсап жіберген қара жорға үшті-күйлі.

«Апырау, жер-көктің бәрі от, ұзап кетпеске керек еді ғой?»

Таң атты. Иманақ жақтан бір салт атты көрінді — жылқышы екен.

— Уа, қара жорға көзіңе түскен жоқ па?

— Ана төбенің астында қарайып бір мал жатқан секілді. Сол болмаса, бейсеует жылқы көре алмадым.

Битабар екі өкпесін қолына алып төбе астына барды: қара жорға мойнын соза құлапты. Шек-қарыны ақтарылып жатыр.

Битабар еңкейіп, қара жорғаның маңдайынан сипады — сұп-суық. Жас арыстанның көзінен жас моншақтары домалап-домалап кетті.

* * *

Сәске кезінде аспанды біріндеп сұрқай бұлт жапты. Сілімтік жаңбыр сіркірейді. Ұзақ күндер жылап жауар ақ жаңбыр. Түндіктеріне тіреуіш қойылған киіз үйлер шағын-шағын төмпелер секілді. Мелшиіп қалған Иманақ тауы да үлкен бір обаға ұқсап, жым-жырт құлазып қалған.

Битабар жүгенін арқалап бай үйіне келді. Ортада маздап от жанады. Айнала айшықты тұс киіз.— Жып-жылы. Әлім қарт бас болып үй іші жас қой етінен жасалған ыстық кеспеге бас қойыпты.— Пияз бен қара бұрыш, ет ісі мұрынды қытықтайды. Бірақ бұл үй де қаңырап қалған секілді — Жанкүміс жоқ.

— Битабармысың, кеспеге кел.— Әлім даусы ықласты. Бертшек басын көтермейді.

— Жоқ, алда разы болсын.— Битабар селқос айтты.

Әлім тіктеп қарады.

— Шырағым-ау, саған не болған?

Битабар жүгенді босағаға тастай салды:

— Біреу қара жорғаны пышақтап кетіпті..

Ақсақал баласына қарады. «Сен емессің бе?» деген қарас.

Бертшек безектеп жатыр:

— Мен емес, әке, мен маңайынан да жүрген емеспін, әке. Анада өзің айтқаннан бері қара жорғаны мүлде ұмытқанмын.

Әлім қарт байсалды:

— Мен саған ештеңе деген жоқпын ғой. Байбалам неге салдың, балам?

Бертшек үндемей қалды. Ақсақал Битабарға қарады.

— Ат тұяғын тай басар деген, Балуан Шолақтан бата алған баласың, жаяу қалғаның жарамас. Жылқыға бар да, таңдаған құнаныңа құрық сал.

— Қара жорға тұяғын құнан да, тай да баса алмайды, Әлеке. Айтқаныңызға рахмет. Мен мал дауламаймын,— деп Битабар бай үйінің есігін жапты.

Қыс түсті. Ел қыстауға оралды. Арада айлар жатыр. Битабар Бертшекті көрген емес. Қара жорғаның ішін кім жарды?— сұрау салған жоқ. Бертшек ақылымен болған іс екебіне имандай сенеді. Ал Жанкүмістің кетуі көпке аян.— Бертшек Битабардан қорқып, қыздың туыстарына да, айттырылған жеріне де хабар салған: «Тез келіп Жанкүмісті алып кетіңдер. Әйтпесе, қолды болатын түрі бар!» Жанкүмістің, түнделетіп кетуінің себебі осы. Бірақ Битабар Бертшекке барған емес. Бұлар жақын туыс адамдар. Әлім қарт — қадірлі ақсақал, ел кісісі. Ағайын арасы ашыламауға тиісті. Бұл — Битабардың өз түсінігі. Жел бергендер де, тоқтау салғандар да болған. Бірақ ашқанды да, қосқанды да балуан тыңдаған жоқ. Өз ұғымы, өз иланымы мықты адамға көлденең сөз қашанда әсерсіз келеді.

Арада айлар жатыр. Қыз жарасы да, ат жарасы да жазылып келеді. Сөйтсе де, Бертшекті әлі балуан көрген емес.

Битабар жүгіре басып келеді. Беті — Бертшек үйі. Жоқ, Әлім қарттың үйі.

Әлім қарт әл үстінде...

Ел тайлы-таяғымен басында, күзетте отыр. Бүгін сәскеде қарт көзін ашыпты. Айтқаны: «Битабар қайда? Битабар баламды шақырыңдаршы!»

Битабар сол себепті жүгіре басып келеді.

Есік ашылды. Алғашқы естігені:

— Қайта-қайта сені сұрап асығып жатыр жарықтық.

Битабар төргі бөлмеге өтті. Бес-алты жібек жастықты арқасына қойдырып, Әлім қарт шалқалап жатыр екен. Өңі құпқу. Шүңірейіп, ішіне түсіп кеткен көзі жұмулы. Жарланып біткен қалың қабағы аппақ. Айрықша өсіп, салаланып кеткен ақ сақалы омырауын түгел жапқан.

Қарияның осы бір қалпы, көрмесе де естіген, ерте заманғы сәуегей әулиені елестеткендей.

Дауыстар:

— Жақынырақ кел!

— Берірек, берірек отыр.

Битабар лезде жасып, шөгіп, жүзін төмен салды. Қарт қияпаты жақсы көретін Битабарға сондай аянышты.

Дабыр-дыбысты естіп қария көзін ашты. Сөзі айқын, түсінікті.

— Ата-бабалар кеткен келмес сапарға мен де аттанғалы жатырмын, балам...

Біреулер солқылдап жылап, біреулер күрсініп алды.

— Құдайтағала Бертшек екеуіңді кем жаратқан жоқ.— Ата балаға сыншы! Білем мен. Екеуің қосылып бір құстың қос қанатысыңдар. Біріңде білек пен жүрек бар. Біріңде ақыл мен білім басым. Осы төрт қасиетті тең ұстасаңдар биікке самғайсыңдар. Сонда бұл атаның баласы қор болмайды. Өлер алдындағы өсиетім: тату жүріңдер. Тату жүрсеңдер, ат та бар, ас та көп...

Қария даусы үзіліп кетті...

Бас жағында отырған көсе молда:

— Кәлимаға тіліңді келтір, Әлім. Кәлимаға...— деп тоқтады.

Әлім қарт кәлимаға тілін келтіре алмады. Әдейі осы өсиетті айтуды ғана күтіп жатқан секілді, жан тапсырды. Көсе молда бірдеме деп күбірлеп қарияның бетіне ақ жаба берді. Әйелдер дауыс көтерді. Бертшек әкесінің аяқ жағында отыр

екен, еңбектеп келді де Битабарды бас салып құшақтап боздай бастады.

Битабар жан дүниесі езіліп, тебіреніп кетті. Арыстай ел адамы опат болып жатқанда күйкі тірліктің ашу-араз, өкпеназы деген не тәйірі. Іші бос бөшкедей ебетейсіз қоңқылап, бұл да Бертшекті құшақтап алды.

— Ұйтқымыз еді ғой, Әлекең!

— Мәйегіміз еді ғой, жарықтық!

* * *

Баяғы Балуан Шолақтан бата алған күннен бастап Битабар бұл өлкеде Балуан атанған еді. Аты шулы ас, жиын, тойлардың бірі Битабарсыз өтпейді. Қайда жүрсін, Битабар арнайы шақырылады. Қайда жүрсін Бертшек оның қасында болады.

Өлген адамның соңғы сөзі — құдай сөзі. Өлген адамның өсиетін орындамау — кісілік емес. Битабар сертіне берік. Әлім қарт айтқан қақ жолды айнытпай ұстап келеді. Ақыл мен білім — Бертшектің үлесі. Білек пен жүрек өзінде. Бәйге атаулы да өзінде. Бірақ бір қызығы, сол бәйгеден түскен олжаның бір суыртпағын немденіп көрген емес.

Битабардың осы мінезін білетін ел түгел сауғашы. Таласып келіп алып кетіп жатады. Таласып келіп жетелеп кетіп жатады. «Мынаны мен алайын» — деп ел сұрамайды. «Мұны сен неге аласың?» — деп Битабар сұрамайды. Өзді-өзі болып бөлісе алмай өкпелесіп жатқандарды ғана көреді. Сонда да «сенікі дұрыс, сенікі теріс!» — деп төрелік айтар балуан жоқ. Дауласып келген біреу болса бар айтары:

— Бар, Бертшекке барыңдар. Сол біледі.

— Ойбай-ау, сол Бертшектің өзі ғой озбырлық жасап отырған.

Битабар айтар сөзден жаңылмайды.

— Бертшекпен барып сөйлес дедім ғой. — Дауды балуан осылай тындырады. Олжаға Бертшек қана ие.

Осы парықсыздықтың есесі Битабарға бір-ақ жерде ғана қайтады. — Ел аралап, той тойлап ала жаздай үйіне бір соқпайтын балуан «малым бар еді-ау, жаным бар еді-ау» — деп көрген емес. Мал қамы, жан қамы ел үстінде.

Битабар осындай сауық-сайранмен жүріп отыз бес жастың беліне шықты.

Бұрын кісі жіберетін Бертшек екі-үш жасының үлкендігіне қарамастан өзі келді.

— Ал, Балуан, дайынбысың?

— Балуан қашанда дайын ғой, Бертшек.

— Ал кеттік олай болса! Бұл бір бұрынғыдан мүлде өзгеше той.

— Несі өзгеше? Талай көрген тойымыз емес пе.

Бертшек жымыып күліп қойды.

— Өзгеше екенін барғасын көресің.

Битабар қайталап сұрап қазбалаған жоқ. Ағайынды екеуі атқа қонды. Беті Сарысудың төменгі жағын жайлайтын тамалардың елі.

Дағдыдағыдай қырық-отыз шақырым жерге ат кетті. Дағдыдағыдай бел шешіп Битабар ортаға шықты. Баяғы ұстазынша түйе жүн шекпенді айқара тастап көп отырды. Қарсы елден шығар балуанды күтіп отыр. Ол елде мұнымен жағаласар еркек кіндіктің жоғын да біледі. Сөйтсе де «бәйгемді күреспей бер!» — деп асылық, артық айтар бұл емес. Көріп отыр: әр кімге құрық салынады. Құрық салынғандар отырған жұрттың алдына шығып шешінген болады. Шешініп жатып даяшылармен тағы да сөйлескен болады. Әйтеуір күйбең көп. Сол күйбеңнің ақыры — қайта киінумен, топ арасына қайта барып қарасын үзіп кетумен тынады. Күн түске ауды. Битабардың шыдамы таусыла бастаған кезде өз жағының бір даяшысы келіп Бертшектің шақырып жатқанын хабарлады.

...Бертшек тойға арнап тігілген боз үйде оңаша отыр. Бұрынғыдан да айырықша ілтифатты. Түрегеп келіп қарсы алды.

— Мына көп шуылдақ тамадан ер мінез, қатын жүрек бір жігіті табылмағаны-ау сонымен.

— Қайдан білейін, күйбеңдесіп жатыр ғой әйтеуір.

Бертшек сәл ойланып алып сөйледі:

— Тамамен арамыздың жақсы емес екенін білесің ғой, балуан. Жаз болса, мал жайылымына таласып дегендей...—Бертшек лекіте күліп алды. Онысы Битабарға ерсілеу көрінді.— Бір жолға таманың ырқына көне салсақ та болады-ау осы? Не дейсің осыған?

— Өзіңе аян ғой. Несін сұрайсың, Беке. Қатар көшіп, қатар қонып жүрген ел болған соң, араның ашыла бергені жақсы емес.

Манадан бері түлкі бұлаңға салып, әр жерден тамырын басып сақ отырған Бертшек мына сөзден кейін кесіп айтты:

— Ал ендеше бұл жолы кезекті тамаға бересің.

Битабар түсінбеді.

— Кезекті бергені қалай? Кезекті жығып алмаушы ма еді?

— Жығып алу қолынан келмесе қайтесің? Олар кісі салып отыр. Арамыз ашылмасын десеңдер, Битабар бұл жолы жығылатын болсын депті.

— Сен не дедің?

— Ойлай келе көнуге тура келді.

— Сен көнгеніңмен мен көне алмаймын. Аруақ аттатар жәйім жоқ.

— Жоқ, көнесің!

— Жоқ, көне алмаймын!

— Онда күреске түспейсің!

Битабар ұшып тұрды да есікке беттеді.

— Битабар, тоқта!

— Ал не айтайын деп ең?

— Таманың бұл тілегін орындасақ, екеуіміз де көк ала қағазға шаш етекпен боламыз.

Битабар мысықша қарғып келді де, Бертшекті жерден жұлып алды.

— Ел басшысы десем, қорқау екенсің ғой!

Бертшектің зәресі ұшты. Жайшылықтағы сабыр-салмақтың бәрінен айырылып, шыңғырып, бақыра берді. Ілезде жұрт жиналды. Битабар сасқан жоқ, тынысы тарылып, серейе бастаған жемтігін әлдебір түйіншекке ұқсатып, жиналған жүк үстіне қарай лақтыра салды да, «не болды?»— деп анталап аңырып қалған қалың жұртты қамысша жапырып далаға шықты...

Осы оқиғадан кейін Битабар күрт өзгеріп кетті. Баяғы ойын-сауық, серіліктің бәрін тастады да, үйіне кеп жатып алды. Жаз болса, бірер қарасына шөбін шабады. Шабындықтың жақсысын бердің, жаманын бердің деп не алғап, не қарғап жатқан да бұл жоқ. Қыс болса, өз қорасының төңірегінде. Былайғы дүниенің бәрінен зейхабар. Өсек-аяңға да құлағы сондай керенау. Жаңалық сөз болса, жаманшылық сөз болса да, қайтарар жауабы біреу-ақ: «Е, жақсы болыпты». «Өткенді ұмытысайық, татуласайық»,— деп Бертшек жіберген ара ағайынға айтқаны: «Мен ешкіммен араз емеспін».

Арада талай жыл жатыр. Заман да қауырт өзгеріп сала берді. Кеше ғана бұл өлкені ұлы конфискация науқаны дір сілкіп өткен. Әр жерде кедей, арық жақыбайлар топтасып ұй-

ым құра бастады. «Союз қосшы» деген, «Тож» дегендер шықты. Осы жаңалықтарды әр кім әр қилы қабылдап жатыр. Біреулер үркеді, біреулер құшақ жаяды. Ел іші дүрмек. Дала мен Қарағанды арасына қасқа жол түсті. Кешегі шаруа құған жандар енді шахтаға ағылды.

Битабар бұған да селт еткен жоқ.

Бір күні бір топ белсенді келді.

— Биеке, «Тожға» мүше боласың!

— Жарайды, мүше болсам, болайын.

Арада бір-екі ай өтті.

— Ал, Биеке, «Тожға» кірдің. Енді үйде қарап отыруға болмайды. Ортаның өгізшелерін бағасың.

— Жарайды, ортаның өгізшелерін бақсам, бағайын.

Битабар жаңалықты осылай қарсы алды. Өгізше бағуға осылай шықты...

3

...Битабар кештетіп келсе, ауыл іші тып-тыныш. Бірінші кездескен адамнан сұрағаны:

— Ауылға машина келді ме?

— Ия келді. Бірақ тоқтаған жоқ. Құланөтпеске қарай өтті.

— Кім екенін білдіңдер ме?

— Білдік. Қарағандыдан шыққан өкіл.

— Өкіл?— Битабардың жүрегі лүп ете қалды.

Таңқаларлық жай. Битабар осы далада туды. Осы далада ер жетті. Күні бүгінге дейін осы далада ол өзін су ішіндегі балықша сезінеді. Кең сахараның кең тынысы, көз ұшына кете беретін жұмбақ көк жиек, ала құйын ақ бораны мен қара нөсер жаңбыры эманда оған қуат береді. Эманда ол осы даладан қиындықты іздейді. Екі аяқты, төрт аяқты дала көкжалдарымен кездесем деп жүреді. Кездесе қалса, селт етпейді, қарсы барады. Қарсы барады да қабырғасын қаусатып шығады. Сөйткен Битабар далаға еніп келе жатқан жаңалықтан сескенеді. Қара жорға мен атан түйе де, шаңырақ мүйіз шандақы өгіз де даланың пернесі іспетті. Жорғалай басса да, жә болмаса, алшаңдап маң-маң басса да қилы-қиян күй саулайды. Сол күй атаулының бір-ақ аты бар. Ол — «дала гөй-гөйі». Дала гөй-гөйі Битабарға тән гөй-гөй. Осы даланың баяу ауысқан көктемі мен жазына, күзі мен қысына үйренген балпаң басқан баяу жүрісіне үйренген Битабар үшін құйынша құйғытқан шайтан арба да, селтеңдеген шетен қалпақта көзге шыққан сүйел секілді әрі оғаш, әрі ерсі еді.

Жүрегі лүп еткен Битабардың алғашқы ойлағаны — «екіүш күнде қайтып оралады-ау».

Осы бір ала құйын сезіммен үш күн өтті. Бес күн, тіпті он күн де өтті. Шетен қалпақ оралмады. Битабардың көңілі орнығайын деді: «Сол жақтан тура Қарағанды тартқан ғой».

Бір күні таңертең төсектен тұрса, келер қыс белгісін танытып қырбық қар жауып қалыпты. Суық жел бар. Далада жаңа саз, жаңа әуен: «Қыс келе жатыр, қыс келе жатыр!»

Көрші екі үйдің өзі жоқ, жұрты қалған.

— Е, бұлар қайда кеткен?

— Қарағандыға, шахтаға кетті. Көшіп кетті...

Түс ауды. Кеш болды. Күн суыта түсті. Битабар тумысында тұңғыш рет келер қыс жайын ойлады. Қалай ойласа да, алды неғайбыл, қараңғы, заһар қыс. Қазан-ошақ жағында күйбеңдеп қатын бишара жүр. Ұлы — Амантай біресе далаға шығады, біресе үйге кіреді. Алғашқы жауған қар да қызық. Дағдысынан ықтасынға ерте тығылған тоқты-торым, мал да қызық. Бірақ биылғы жылы жаңбыр-шашынның тапшы, қуаңшылық болғаны, егін-шөптің шықпай қалғаны ойында жоқ. «Мал қайтіп күн көреді? Жан қайтіп күн көреді?» Биекең «енеңді...» — деп күбірледі де киіз үйдің қақ ортасында маздап жанған отқа қарай жантайды. Содан кейін езу тартты: «Тартпай кеткірдің тартқанын!...» Ия, тап өзі секілді. Өзі секілді аңқау, өзі секілді парықсыз. Дене бітімі де дәл өзіндей кесек. Өз теңдесі түгел, он бес, он жетідегі жігіттеріңнің өзі де батпайды оған.

Битабар келер күн әкелер жүдеушілікті бір сәт ұмытты да, Амантай арқылы өз балалығын есіне түсіріп жадырайын деді...

Кенет гүрілдеген машина даусы шықты. Биекеңнің арты қылап ете қалды: «Мына иттер әлі де осы жақта жүр екен ғой». Қатынына «бар, қарашы!» — дегенше болмады, есік ашылып, шетен қалпақ кіре берді. Алып денелі Битабар тұра келді де ебетейсіз қимыл жасап:

— Е, тамыр, үй таппай келмеген шығарсың, төрлет! — деп қалбалақтады.

Шетен қалпақ сәлем орнына сәл жымыды да:

— Қымыз бар?.. — деді басқа тілдің ырғағымен.

Битабар да қонақ еркіне көшіп алған.

— Қымыз ба? Қымыз бар, тамыр. Қымыз бар.

Сілеусін дағдылы әйелдігіне бағып:

— Осы кеште қымыз қайдан болады, — деп күңк етті.

Битабар әйелін оқты көзімен бір атты: «Құдай-ау, осы әйел атаулы не еткен халық? Кеудесіне мылтық төсеп тұрсаң да, «бар еді» деп бір айтпайды. Бір аяқ қымызға бола атылып қалса не болады сонда? Шіркін-ай, содан кейін сөйлесер ме

еді?! Бірақ атылып қалған соң сөйлестің не, сөйлеспедің не?!
Қара тас та бір, ол да бір.

— Қымыз бар, тамыр,— деп қайталады Битабар сөзін.—
Қымыз болмаса, саумал бар.

— Ә, онда отыруға болады.— Өңінде жылылық. Заты зұлымдықпен келген кісі секілді емес.

Битабар көңілі орнығайын деді.

— Е, бір көрген біліс, екі көрген таныс деген. Үй таппай келмеген шығарсың, төрлет, тамыр,— деді Битабар тағы да, осы кезде еркін басып төрдің қақ төбесіне шығып үлгірген шетен қалпаққа,— қымыздан басқасы да болады.

Алып денелі үй несінің қалбалақтап жатқанын қызықтағысы келді білем:

— Е, қымыздан басқа нең бар?— деп сұрады қонақ.

— Бәрі де бар. Бәрі де. Тоқты бар. Сек бар. Құлын да бар.

Қазақ даласын көп аралап, ой-шұқырын егжей-тегжейлеп біліп алған шетен қалпақ бір нәрсеге қайран: бұл далада осылардың әр қайсының алар өз орны бар. Бұлар айла-құлық та жасай алады. Дау-шарға да түсе алады. Ал сырт күшпен, сенімен кездесе, дәп осындай сорлы, бишара. Өз ортасында алар орнынан, өз арасындағы дәреже салмағынан айрылып, қалбалақтайды да қалады. Сол себепті бұлардың қай дәрежедегі қандай адамдар екенін білу де қиын. Қонақ бір сәт құмырсқа илеуін көз алдына келтірді. Қайнап жатқан бір дүние. Бірақ не hareket жасап жатыр? Қайсысы қандай қызмет атқарады? Қанша уақыт үңілме, бәрібір әр қайсысына ат қойып, айдар тағып айыру қиын... Құмырсқа илеуінің айқын елестегені соншалық, шетен қалпақ ұзақ уақыт үңіле қарап тұрды да, «ә жарайды» — деген адамға ұқсап қолын бір сілтеді де, аяғымен таптап жүре берді...

Битабардың даусы шықты:

— Ойбай-ау, күйдің ғой, алдыңда жанып жатқан от бар...

Шетен қалпақ шын дүниеге қайтып оралды. Байқаса шынында да отты аттап барады екен. Отқа қарыла бастаған балағын ұқалап сөндірді де, басын шайқап, кейін шегінді.

Шофер жігіттің аты Есім екен, сөзге араласты.

— Түнде Құланөтпестің өткелін таба алмай көрер таңды көзімізбен атқызып едік. Суық тиіп қалмаса игі еді.

Битабар бәйек бола бастады:

— Ойбай-ау, қонақты онда үсітіп алмайық, қатын. Отқа қарағанды көбірек таста. Қалың етіп көрпе төсе төрге.

Шетен қалпақтың көзіне тағы да құмырсқа илеуі елестеді. Өзгелерінен мүлде өзгеше бір дәу құмырсқа басқаларын

апырып-жапырып кетіп бара жатыр...— қонақ жымыып күліп алды.

— Қатын, қарағаныңды айма. Үйді жылыт тезірек. Өлтіріп алып ұятқа қалып жүрерміз. Бәледен машайық қашқан. Шетен қалпақ «машайықты» түсінбеді, «бәлені» түсінді.

«Менің өлімім түк емес бұларға. Бәлесінен қорқады».

Тағы да Битабардың даусы:

— Амантай, ә, Амантай, бері кел.

Үйге Битабардың өзінен аумай қалған кеспелтек, дөңгелек нек бала келіп кірді де, қонақтарға қол берді. Алақаны үлкен кісінің алақанынан да ірі екен. Шетен қалпақтың интеллигент уысына сыймай жатыр: «Әкесіне тартқан мынау да бір алып қой!»

— Аманжан, бұл кісі құдайы қонақ. Ана тоқты-торымның бірін әкеп сой.

Амантай сөз қатқан жоқ. Тағзым етті де сыртқа шығып кетті.

Құдайы қонақ расында да суыққа ұрынған болса керек: денесі мұздаған соң көрпені отқа жақынырақ салғызып орана отырды.

— Аңада мына жігітке қатты ренжіп тұрған ем... Қалай ренжімессің, екі адым бұрылып жүрсе, түк жоқ еді ғой. Жоқ, қойды да кетті. Сөйтіп тұрғанда арамыз шәлкем-шалыстау болып қалды. Батыр кексіз келеді деген, ұмытқан шығарсың,— деп шетен қалпақ енді кішірейе сөйледі.

— Оқасы жоқ,— деді көңілі орныға бастаған Битабар,— кейде үй ішінде қатын, балаға кейіп жатқанда өзіміздің де сәлем алу дегенді ұмытып кететініміз бар.

Битабар сөзінің аздап кекесіні барын сезгендей болып, қонақ кеңкілдей күлді.

Сөзді Есім іліп әкетті:

— Иван Иванович менің бір ісімді дұрыс деп көрген емес, сонда екі адым бұрылып жүрсек, бұл кісімен жүздесе алмай қалатын едіңіз ғой.

— Оның рас, Есім, рас айтасың,— деді де, қонақ Битабарға бұрылды,— атыңа бұрын қанықпын. Шіркін, бір кездессем деп жүруші ем. Мына Есім ретін келтірді.— Осыдан кейін оқыс өзгеріп, көптенгі бір таныс, құрбы адамша Битабардың арқасынан қағып-қағып қойды.— Апырау, өзің де қызық екенсің. Келген бетте «мен Битабармын!»— десең болып жатыр еді ғой.

Битабарда қалтқы жоқ, мынадай сөзге ағынан жарылды:

— Битабар орыс арасында да қадірінің барын біліп пе?!

— Бұл кісі орыс емес.

— Енді кім?

Қонақ ендігі сөзді асықпай отырып қазақшалап өзі жалғады.

— Бұл отырған кісі,— деп ол өзін көрсетті.— Левенштерн Иван баласы. Өзі де Иван. Мынадай кішкене кезінде Германиядан келген. Сосын шоқынған аздап. Сосын орыс болған...

— Әлгі ана жылы орыспен соғысатын керман ба?

— Ия, тап сол Германия.

Битабар басын шайқады.

— Енді аз-маз қазақ та болғысы келеді,— деп Иван Иванович күліп қойды.

— Жарайды, тамыр, қазақ бол. Қазақ болған жақсы.

Осы кезде өзіне жуық бір тоқтыны сүйреп Амантай үйге кірді.

— Ал, тамыр, бата қайырасың.

Қазақ арасында көп жүріп, әбден қазақуар болып алған Левенштерн қашқан да, қысылған да жоқ.

— Қазақ шахтерлері көбейе берсін! — деп кәдуілгі қазақша бетін сипады.

Қазан жақта жүрген Сілеусін аузын бір сылп еткізді де, Левенштернге тесіле қарап, бетін жыртты. Битабар дағдысынша домалай күлді.

— Ей, тамыр,— деп қонақ енді мүлде анайылыққа көшіп алды.— Күлме. Мен жәй жүрген жоқ. Осы жүргенде қазақ жұмысшыларының басын құрап жүр.

— Бұл кісі жаңа ашылған шахтаның бас инженері,— деп қойды Есім.

Шай келді.

— Қатын, бұл бір іздесе таппайтын қонақ екен, қант, майың мен ірімшік, құртыңды аяма, бәрін сал,— деп Битабар шалқая отырды.

— Бәрін салып, ертең неңді жейсің?! Жел обасың ба?

— Әй, қатын-ай, бүйтпесең сен қатын боламысың!— деп Битабар кейіңкіреп қалды. Содан кейін қайта жәйілді.— Оқасы жоқ, қатын, сал деген соң сала бер. Таңдағы тамақ тәңірден. Аштан өлгеннің моласын көрген жоқсың.

Левенштерн осы бір мақалды талай естіген. Естіген сайын есіне оралатыны: парықсыз халық. Ертеңгі күнін ойламайды. Сөйте тұра аштан өлген бірі жоқ. «Дегенмен есеп-қисапқа еркектерінен көрі қатындары жүйрік».

Әлдебір ишара-белгі болды ма, Есім жүгіріп далаға шықты да әлде бір түйіншек пен екі-үш мылтықты алып кірді.

— Мына мылтықтарың не?

— Кәдуілгі мылатық. Бұл кісі мерген кісі.— Осыны айтты да, Есім оқыстан,— иттерің жоқ па еді?— деп сұрады.

— Оны неге сұрадың? — Битабар күдікпен қарады тағы да.

— Жәй. Машина үстінде атып алған бес-алты ақбөкен бар еді.

— Ит болған күнде де, иесіне тартқан ит болса, ақбөкенді алдына тастасаң да жемейді,— деп Левенштерн үй иесін мақтай сөйледі.

— Итке сенім жоқ сонда да, байлап тастаңдар,— деді Сілеусін сақтық жасап. Дегенмен итке мән берген Левенштерн жоқ.

— Жә, болды енді. Одан да, ана түйіншегіңді әкел бермен қарай...

Есім дастарқан шетіне бір тізерлей отырып түйіншекті шешті.

— Мен тегі ауыратын болармын. Денем қалтырайды. Тоңа берем. Толтыра-толтыра құй,— деп Левенштерн әмір етті.

— Жоқ, өздерің болмаса, Битабар мұндайды ішпейді,— деді Битабар кесеге құйылып алдына қойылған мөлдір суға жиіркене қарап.

Левенштерн қояр емес.

— Ендеше қонақ та ішпейді. Ауырады сосын.

— Жоқ, ауырма.

Есім де қыстырылып жатыр.

— Оқасы жоқ, Биеке. Жұмаққа жалғыз барып не барқадар табасыз, барсақ бәріміз бірге барайық.

Битабар мұртын бір сипап Сілеусінге қарады.

— Мына жазғанның көңілі шын кетіп отыр ма?.. Таста әрі. Әлде у шығар, кім біледі...

— Ал, у болса, іштім онда,— деді де, Битабар бір кесе арақты көтере салды. Ыстық қорғасын секілді ме, әйтеуір салмақты бірдеме өңешін тіліп, бөтегесіне барды да от болып жәйіліп жүре берді.

Мақтағаны ма, кім білсін:

— Нағыз шахтердің өзінше тартты!— деді Левенштерн. Содан кейін орысша ұзақ сөйлеп кетті. Есім оны қазақша лап отырды. Битабардың содаң түсінгені — жақсы тұрмыс та, келешек те шахтада.

Битабар ойы: «Бар жұрт шахтаға барса, сонда малды кім бағады, егінді кім салады?»— Бұл сұраққа жауап таба алмай отырды да: «жә, қойшы!»— деп қолын бір сілтеді. От маздап жанғандықтан ба, үй іші біртүрлі жылынып жүре берді.

Битабар серпіле отырды. Байқаса, болмашы нәрсені уайымдаған екен. Қыс келе жатса, немене, Битабардың бірінші көрген қысы осы ма еді. Шөп?.. Тәйірі, шөп те сөз болып па! Тіпті болмаса, Битабар қолына күрек алады да қар аршиды. «Тождан» қалған ұсақ-түйек малды сөйтіп те асырайды. Ал мал аман болса, жан да аман. Нан болмаса, ет жеп, сорпа ішіп те күн көреді.— Битабар мырс етіп күліп жіберді. Бұрын асқаралы таудай ауыртпалық деп жүргенінің бәрі де баланың ойыншығы секілді бірдеме екен. Дүниенің бәрі де оп-оңай, жеп-жеңіл. Аяқ-қолын қозғаса — о, тоба,— су ішіндегідей түк салмақ жоқ. Өстіп өзімен өзі болып отырған Битабардың көзі Амантайға түсіп кетті. Тоқты әлі бұтарланып болмаған. Ашуы келді.

— О, иттің баласы! Сомадай болып бір тоқтыға шамаң келмей жатыр ма?! Тартпағырдың нағашы жұртына тартуын! — Битабар суда жүзген адамша екі қолын дағдыдағыдан көрі ерсілеу ербеңдетіңкірей қозғап созыла барып Амантайдың қолындағы пышақты алды. Содан кейін белдемеден бір қабырғаның басын шығарып, екі жаққа тартып қалып еді, жыртылған шыт матадай дар етіп сөгіліп жүре берді.

— Ал, қатын, тезірек қазанға сал!

Осы жайдың бәрін қылап еткізбей бағып отырған қонақ:

— Бұл бала нешеге келді?— деп сұрады.

Сілеусін бұрынырақ жауап берді:

— Әлі онда ғана. Біздің үйдегі кісі бет алды айта береді.

Левенштерн Есімге қарады:

— Нағыз шахтердің өзі болашақтағы.

Битабар алған бетінен қайтар емес.

— Мен он жасымда асаудың құлағында ойнағанмын.

Амантай үндеген жоқ. Қызарақтап төмен қарай берді...

* * *

...Битабар көзін ашты...

Есінде қалғаны Амантайдың төмен қарай бергені. Қалай орнына келді, сосын не істеді, не әңгіме болды, төсек қалай салынды, кім қайда жатты — білмейді. От сөніп қалған. Қазан босағада, беті жабық: «Ет желінді ме осы?»

Қонақтар тұрып кеткен...

Жүгіріп далаға шықты. Есім машина астына от жағыпты.

— Ау, мұның не? Басқа жер жетпеді ме от жақсаң?

— Машина жүрмей жатыр...

— Е, жүрмесе, онда көтерейік те.

Левенштерн күліп жіберді.

— Көтергенге болмайды, тамыр. От жағып, жылыту керек.

— Е, сұмдық-ай, адам секілді, бұл мақлұғың да тоңады екен ғой...

— Тоңбақ түгіл үсіп те кетеді...

Битабар шын таңырқап, астыңғы ернін жымқырып, басын шайқап-шайқап қойды.

«Үсіп кеткен» машина жылынған соң Есім кузовтан бір ақбөкеннің істагін алып түсті. Сөзді Левенштерн алды.

— Бұл өзің секілді дала тағысы. Байлағанымыз, тамыр.

Әуелгі ойы: «Керек болса, өзіңді де осындай етем дегені ме, о не дегені?!» Бірақ райынан тез қайтты.

— Е, рахмет, қанжығаң майлана берсін осылай.

— Саған да рахмет! Ал соңғы сөз: енді Қарағандыда жо-лығысамыз. Шахтада... Еш нәрседен қысылып, қам жеме. Бәрі де алдыңда әзір тұрады...

Машина жүріп кетті.

Басы ауырған Битабар өгізше бағуға бармай қалды. Күн ұзақ сары тонды бүркеніп жатты да қойды.

Келесі күні ала көбеден оянды.

— Қатын, түр, үйді жығамыз.

Сілеусіннің ойында түк жоқ екен.

— Үй жыққаны несі?

— Көшеміз...

Көп кешікпеді, жан-жақтан құйылып, Қарағандыға бет алған көп керуеннің тобына Битабардың да көші келіп қосылды...

4

Битабар түнгі кезектен келіп, енді ғана дем ала беріп еді, сыртта Амантайдың даусы шықты:

— Әке, әке, ау, әке!

— Е, не болды?

— Қызық бар, керемет қызық!

Битабар «үйге кел» — деуді де ұмытып кетті. Дамбалшаң жүгіріп далаға шықты.

— Ие, не қызық?

Амантай қолындағы газетті ұстата берді:

— Мә, мынада сенің суретің бар.

Битабар газетті алып олай төңкерді, былай төңкерді.

— Кәне, қай жерінде?

— Әке, жоқ, теріс ұстап тұрсы міне былай... Міне мына төртеудің ең зоры...

Битабардың көзі ең әуелі кішкенесіне түсті. Ол — Әли деген Битабардың иығынан ғана келетін пәкене жігіт. Одан қалқыңқысы Левенштерннің өзі. Үшіншісі Ылғаз атты балуан. Шахтаға жаңа келгендердің бірі. Ең зоры — Битабар. Аналарды салмай танығанымен өзіне келгенде үңіліп көп қарады. Өз суретін бірінші рет көріп тұрғандықтан ба, қызық тіпті. Ұқсамайтын секілді. Ұқсамайды дейін десе, ұқсайтын да секілді.

— Ал не депті?

Газетті қолына алған Амантай мүдіре берді. Ол да Битабардың өзі секілді, мектеп бетін көрген жоқ әлі.

Еңтігіп Әли келді.

— Ой, Биеке, бізді газетке беріпті.

— Ия, еңтікпей, не деген екен, соны оқышы.

Әли ежіктей бастады:

— «Ле-вен-ште-рн да-ла-ның кө-пейі мен дө-кейін шах-таға алып келді!»

Битабар күліп жатыр.

— Көпей болып, дөкей болып кездескен екенбіз...

Әлидің қулығы бар екен:

— Көпейің ана Ылғаз екеуің де, дөкейі менмін-ау сонда.

— Әй, Әзіреттен садаға кеткір,—деп Битабар ұмтыла берді. Әли зытып отырды.

Үйге кірген соң да әңгіме — сурет жайы.

— Қатын, байқа енді Битабардың қайда кеткенін?!

Сілеусін аузын бір сылап еткізді.

— Құдай-ау, дәл өзі. Қалай айнытпаған!

— Айнытса, тамыр бола ма! Тамыр болған соң да айнытпай салдырғаны.— Битабар сәл кідіріс жасады да,— біздің тамыр шіркін нағыз азамат екен ғой, айтқан жерден шықты,— деп түйді.

Ия, Левенштерн айтқан жерден шықты. Өзі қарсы алды. Таңдап жүріп үйді де бір әдемі жерге тіктірді. Шахтаға да өзі алып түсті. Битабар Әлимен осы жерде кездесті.

— Мынаның салмағы елу бес екен. Ал, тамыр, сен болсаң, бір жүз алпыс тарттың. Норманы да бұдан үш есе артық орындайсың. Келісім осы. Әйтпесе паяқты тегін бермейді шахта,— деп Левенштерн ойын-шынын араластыра айтты.

— Үш есе деген не, тәйірі, бес есе,— деп қойды көңілденген Битабар.

— Онда тіпті жақсы. Жалақы да көп. Бәйгеге берілетін нәрсе де мол. Абүйір-атағы да бар.

— Жақсы, тамыр, жақсы.

Левенштерн қолын ұсынды:

— Уәде осы.

Левенштерн дауыстап жіберді.

— Николай, қайдасың?

Мен мұнда, Иван Иванович.

Шалғы мұрт, мосқалдау біреу келді. Десятник.

— Сен осы Николайдың қарамағында істейсің.

— Мақұл, тамыр.

Десятник қайла әкеп берді де, қазатын жерді көрсетті.

Бір жаманы көмірдің қалыңдығы қара саннап аспайды екен, еңбектеп, тізерлеп отырып, не жатып қазу керек. Сахараның кең тынысына үйренген, не істесе де еркін, көсіле сілтейтін Битабарға ұнамағаны осы болды. Соған назаланды ма, қайланы құлашын жаза сілтеп, тартып қалып еді, сабы қолына келді. Десятник басын шайқады. Қайла сағағына дейін көмірге кіріп кетіпті.

— Иван Иванович, темір сапты қайла болмаса, ағаш саптысы жарамайды. Көрмейсің бе, саз балшыққа кірген секілді.

Иван Иванович үндемейді, мұртынан күледі.

— Иван Иванович, осындайларды қайда жүріп тауып аласыз дейім,— деп десятник те сылқ-сылқ күлді.

Бұлардың не деп тұрғанын Битабар түсінбеді. Басында сынған қайла үшін ренжіп тұр ма деп ойлап еді, күлкілеріне қарап, көңілі орнына түсті. Жамандап тұрмаған секілді.

Алғашқы күн осылай аяқталды. Келесі күні Битабардың қолына темір сапты қайла тиді. Кешегі біреуі айбалта секілді шолтаң ете түсіп еді, мынау ондай емес, салмақты.

— Қалай шабам?— деп сұрады Битабар десятниктен.

— Осылай қарай үңги бер.— Жауап осы болды.

Қаруға разы Битабар енді бір жамбастай жатып көмірді кесек-кесегімен қопарып, домалата бастады...

5

...Біреу Битабардың аяғынан қақты:

— Әй, жолдас, шық былай қарай.— Сондай зілді, өктем дауыс.

Битабар бұрылайын десе, мүмкін емес. Жас кезінде бәстесіп қасқырдың апанына кіргені бар еді, дәл сол апанда жатқан секілді, бір шама үңгіп, біраз жерге кетіп қалыпты.

— Әй, шығасың ба-ей, жоқ па? Не қылған немесің өзің?

Битабар шегіншектеп кейін жылжыды. Өктем сөзге шамданған түрі бар. Ебетейсіз қимылдап төбесін де соғып алды.

— Немесін саптап тұрған бұл кім өзі? Кім болсаң да жағыңды айырайын ба?!

Кесек денелі шұбар бет бір қара екен, болар емес.

— Біреудің жағын айырам деп, өз жағыңнан айырылып қалып жүрме!

Битабар шын ашуланды: «Көкіген немені бір аунатып алайын!»

— Шық былай енше, көзіңе көк шыбын үймелетейін!

— Шықсаң шық, к...ңе тотияйын қыстырып жіберейін! — Қара шұбардың қолы Битабардың жауырынына сарт ете түсті. Тым қатты, жолбарыстың тебісі секілді. Тәлтіректеп барып зорға түзелді: «Мына иттің баласы қайтеді?»

— Ә, өле алмай жүрген біреу екенсің ғой! — деп Битабар жауырын тұсынап салып жіберді де, өзіне қарай тартып қалды. Қара шұбар да сүрініп барып түзелді. Жығылған жоқ. Битабар сескенейін деді: «Шынында да мынау бір ит қой!» Өйткені балуанның осы бір алғашқы шабуылынан бір пенде сау қалмайтын. Шірік томардай қисалаң етіп барып, жер сүзетін. Сонда ол есін жиғызып үлгіртпей, құлап бара жатқан жерінен тұрғызып алатын да, оң жамбасын тоса беріп, іштен шалып алып, жарқ еткізе түсіретін. Мынау оған көнбеді. Енді не істеу керек? Сөйткенше болмады, шұбар қара сақылдап күлді де қолын босатып қоя берді:

— Сен Битабарсың ғой? Қолыңнан таныдым.

— Болсақ болармыз. Ал сен ше? Сарысудың төменгі жағында Ылғаз балуан бар деуші еді, сен сол Ылғаз емессің бе?

— Болсақ болармыз.

Әлгінде ғана тіресіп тұрған екі асау бір-біріне күле қарасты да, құшақтай кетісті.

— Ылғаз, сен де келген екенсің ғой?

— Екі ай болды. Біз енді байырғы шахтерміз.

— Біз де келдік...

— Естідім. Тамыр айтқан.

— Тамырың кім? Ләуен бе?

Ылғаздың тілі дұрыстау екен:

— Ия, Лебен... штерн. Шахтыға алып кеп жүрген сол ғой мені.

— Мені де сол әкелді. Әйтпесе шахты дегенді кім білген.

— Өзі бір жақсы адам.

— Ойбай, сұрама. Кісілігінде қисап жоқ тіпті. — Ылғаздың көзі қайлаға түсті: — Е, саған да темір сапты қайла жасаттырып берген екен ғой?

— Саған да ма?

— Ия, менде де темір сапты қайла. Ана ағаш саптысы баланың ойыншығы секілді, салмағы жоқ, шолтаңдап жатқан бірдеме.

Битабар өз басындағы жай айтылған соң кеңкілдей күлді де, қайланы қолына алып салмақтап-салмақтап қойды:

— Сілтегеніңде қара тасқа мылтықтың оғындай қадалады. Асыл темір.

— Қадалғаны жақсы-ау, өліп қалып жүрме, бірақ.

— Е, неге өлем?

Ылғаздың айтқанында жан бар екен. Әр адамның күндік нормасы сексен сантиметр жердің көмірі. Әр елу сантиметрде тіреу қойылуға тиісті. Әйтпесе ана қалың жыныс басып, тірідей көміліп қалуға болады екен.

Битабар қазған жерін көзбен шамалады: кісі бойы қол ұсыным.

— Құдай сақтады десейші.

Десятник өтіп бара жатып бері бұрылды:

— Әңгімеге жол болсын, жұмыс қайда?

— Жұмыс артығымен орындалды, нәшәндік.

Десятниктің көзі шығарылған көмірге түсті.

— Жарайсың, Битабар. Үш погон метр, төрт норма!

Битабардың түсінгені — төрт норма. Ылғаз ана-мынаны көріп, ысылып қалғанға ұқсайды.

— Төрт нормасы жақсы-ау, бірақ тіреу қоюды неге айтпағансың?!

— Айтпаса, айтылады.

— Өлтіресің ғой?

— Ене, шахтаға бір түскен соң өзің де өлмей шықпайсың, — деп десятник жөнеле берді. — Тұрмаңдар, тіреу қой да шаба бер. Күн әлі ерте. Ал сен жөн үйретпей өз орныңа бар. Айтқан тілді алмасаң нормаңды кемітіп жазам.

Десятник ұзап кетті.

— Өзі осындай бір қырсық.

— Қой, онда тұрмайық, Ләуен естіп қалса ұят болар, — деп Битабар қайланы алды.

6

...Күн батуға айналған шақ. Битабар шахтадан шықты. Кеудесін керіп дем алды:

— Қайран таза ауа-ай!

Шахтадан шыққан қоқыс өз алдына бір тау. Әр жерінен от жылтылдайды. Тымырсық күйік исі шығады. Битабар бетін тыржитты. Осы бір иіске үйрене алмай-ақ қойды. Жел күшейсе, құм боран соғып, беті-көзіңді осқылап тұратыны бар. Ол кез Битабар үшін тіпті қиямет. Сондайда өзінің туған жері — Сарысу бойы, шілдеде де көгеріп жататын Иманақ

тауы көз алдына келеді де, әлде не жүрегін шымшып ауыртады.

Битабар бір күрсініп алды да, шахтадан аулағырақ тігілген үйіне қарай адымдай жөнелді.

— Әй, Битабар, бері бұрыл.— Әли екен.

— О, Әзірет Әлі, жайша ма?

— Жоқ, жәй емес. Сені Левенштерн шақырып жатыр...

Битабар адымдай басып келеді. Әли бүлкілдеп жортып келеді. «Ләуен неге шақырды екен? Жақсылық па екен? Әлде...»— Жаманшылық па деп айта алмайды. Мүдіріп қалады. Бастық алдына тұңғыш рет келе жатқаны.

Ылғаз да осында.

— Ләуен сені де шақырды ма?

— Ия. Ал сен ше?

— Мені де шақырды.

Екеуінің де жұмыстан шыққан беті. Екеуінің де бет-аузы қара қожалақ, күйе.

Іштен Левенштерн шықты. Далада кездескеніндей емес, ұстамды, салқындау, сыпайы. «Өзі отыратын жерінде бастық осындай болады екен-ау».

Ылғазға «отыра тұр» дегенді қолымен көрсетті де, Битабарды алдымен алып кірді. Отыратын бөлмесі тым үлкен екен. Мұндай үлкен кабинетті де тұңғыш көргені. Есік пен төрі ат шаптырым. Өзінше, даланың өлшемімен мөлшерлеп жатыр: «Он екі қанат үйдей бар-ау шамасы. Бай емес, жалғыз өзіне осынша үйдің не керегі бар екен? Мәжіліс-дүкен құрады-ау есебі».

Есіктен төрге тартылған ұзын стол. Соның орта тұсынан Левенштерн қонағына орын көрсетті. Өзі жақын отырып, езу тартты. Бірақ өмірі орындыққа отырып көрмеген Битабар қолайсызданған секілді. Сасқаны ма, қабырғаға қарады. Маңдай бетті түгел алып үлкен бір кісінің суреті тұр. Бір қолын шалбарының қалтасына салып, екінші қолын ілгері созған. Битабар «бұл кім?» — деп құмартқан жоқ. Алғашқы ойы: «Не деп тұр?» Көп қарай берген соң Левенштерн түсінік берді.

— Бұл кісі көсеміміз Ленин!

Битабар балаша таңырқады.

— Ә, Ленин деген кісі осы ма?

— Ия, осы кісі. Ал жалақыңды алдың ба?

— Алдық, тамыр.

— Паектарыңды ше?

— Оны да алып жатырмыз.

— Паекты молырақ жазғам...

Сілеусін үнемі дүкеншіні мақтап келетін — «мен десе пейілі кең, жұртқа бір өлшесе, маған екі есе өлшеп береді». — Дүкенші сырын Битабар енді білді.

— Матаның да талонын артығырақ бергізгем...

Битабар айтты:

— Бұйырған нәсіпті ішіп-жеп, киіп жатырмыз. Алда разы болсын, тамыр.

— Сол сенімге лайық жұмыс істеу керек енді.

— Істегенде қандай, істейміз, тамыр.

Левенштерн жүріп кетті:

— Бүгін шахтерлердің жиналысы болды. Жер астында жүрген соң жұмысыңнан қалдырмадық.

— Қош?..

— Әңгіме былай: «Күніне пәлен тонна, айына пәлен тонна өндірілсін» — деген жоспар бар бізде. Қалай өндіреміз, қалай орындаймыз — бүгінгі жиналыста біз соны қарадық.

— Қош?..

— Смена мен смена болып, бригада мен бригада болып, бір шахтер мен екінші шахтер болып өз ара социалистік жарысқа түсіп жатыр.

— Қош?..

— ...Көтеріңкі міндеттемелер алып жатыр...

— Ендеше жұрттан қаламыз ба, мен де жарысқа түсейін, мен де көтере-көтере міндеттеме алайын, — деді Битабар.

— Жұрттан қаламын ба емес, жұрттың алдында боламын де.

— Е, құдай жазса...

— Сонда жарысқа кіммен түсесің? Ана Әлимен, әріппе, түспейтін шығарсың?

— Құдай сақтасын. Естіген жұрттан ұяттағы.

— Енді кіммен? — Левенштерн ерікті Битабардың өзіне тастады.

— Ана есік көзінде Ылғаз отыр ғой. Сол дұрыс болар...

Левенштерн қуанып кетті:

— Ә, өзім де солай ойлап едім.

— Дұрыс ойлағансың, тамыр.

— Бұл жарыс та қазақтың күресі секілді. Жеңіліп қалып, сүйегіңе таңба салып жүрме.

— Құдайға шүкір, әзірге ондай атағымыз шыққан жоқ, тамыр.

— Қара нар, қалы кілем болмаса да, жұрт алдында атап берер бәйгеміз бар.

— Шаппай бер десем, асылық болар. Күні бүгінге дейін Битабардан бәйге құтылып көрген жоқ, тамыр.

— Бәйге құтылмағанын білем. Сонда да ескерткен жөн.

— Оныңа рахмет, тамыр,— деп Битабар түйенің табанындай үлкен алақанын ұстата берді.

— Қандай тілегің бар, қысылма, айт,— деді Левенштерн.

— Лұқсат болса бір ғана тілек: су тапшы. Жұмыстан келгенде жуынайын десең, шай ішейін десең...

Левенштерн Битабардың сөзін бөліп жіберді:

— Ия, су мәселесі қиын мәселе. Тасып үлгере алмайды. Дегенмен тағы да көлік бөлеміз. Әрі... Битабар тамырға суды бұрынырақ құй деп тапсырармын,— деп Левенштерн сәл жымып қойды.— Тағы не тілек?

— Басқа тілек жоқ, тамыр,— Битабар түрегелді.

Левенштерн сәл ойланып барып, оқыс бір сұрақ қойды:

— Балаң нешеде еді осы?

— Оннан он бірге шығады.

Левенштерн тағы да кідірді.

— Биылғы оқудан қалып қойды-ау, ә?

— Ия, көшіп-қонып жүріп мектепке бере алмай қалдық.

Левенштерннің жүзіне кірбең жүгірді.

— Мен бала болса да еңбек-характерсіз отырғанды жек көрем.

Битабар үндемеді.

— Амантайды да шахтаға түсіру керек.

Левенштерн не айтса да, қарсы болар Битабар жоқ.

— Түссін. Әлі жеткенше істер.

Левенштерн анықтап қойды.

— Көмір қазбайды, ат басына мінеді. Вагонеткамен сыртыңа көмір шығарады.

— Е, оған не ғой, қанша тартпады десем де,— деп Битабар күлді.

— Онда ертеңнен бастап жұмысқа шықсын. Паек алады, ақша табады.

...Битабар сондай көңілді адымдай басып келеді. Әли бұл кілдеп жортып келеді.

— Е, неге шақырыпты нәшәндік?

— Мына шахтыда жұмыс істеу де кәдімгі күрес секілді екен. Тамыр кіммен күресетінімді сұрады.

— Ия, кіммен күресем дедің?

Битабар мырс етті.

— Әзірет Әлі тұрғанда кіммен күресуші едім. Өзіңді таңдадым да.

Әли болатын емес.

— Онда бас бәйге менікі.

Битабар бас салып, жерден көтеріп алды.

— Сенікі ме?

— Әрине, менікі.

Битабар Әлиді жағасынан ұстаған қалпы көтере түсті.

— Әлі де сенікі ме?

— Әрине менікі. Өйткені мен сенен әлі де жоғары тұрмын.

Битабар күлді де Әлиді қоя берді. Кенет көз алдына Левенштерн келді: «тамыр, жарайсың!» Кинодағыдай оқыс алмасып, Бертшек шықты: «бауырым, жарамайсың!».

Битабар қолын бір сілтеді. Жортақтап келе жатқан Әли қалпақтай ұшты...

Балуан қайырылған жоқ.

Дүкен алдында қара-құра кісі көп. Кезекте тұр. Қант, шәй, ет, май — бәрі де осында. Қазан бас сатушы таразыны асықтай үйіреді:

— Ал кәне, талондыңды әкел! — қазан бас сатушының қайшысы да өткір. Көз ілеспейді. Талон деп аталатын қағаздың айқыш-ұйқыш сызықтарын бойлап ойып түседі: «Бір жарым кило ет. Без жүз кірәм май. Ал болды, тайып тұр. Жұртты ұстама деймін, жөнел дедім ғой!»

Күндегісі осы. Біреулер дауласып жатады: талонды артық қидың... қантты кем өлшедің!..

Мұндай даудың не екенін Сілеусін түсінбейді. Қайтсе де дүкеншіге дән разы. Келе жатқанын әйтеуір қиядан көреді. Елу адам, жүз адам тұрсын, есеп емес:

— Елбаев Битабардың семьясы! Бері кел, бері! Оу, былай тұрыңдар деймін. Елбаевтың семьясына жол беріңдер деймін... — Сөз осы.

Сілеусін де үйреніп алған. Қаймықпайды, қалың жұрттың арасын жарып келіп талонын береді. Таразы тілі қылтың-қылтың. Жұрт дорбалап қолына ұстап шығып жатса, Сілеусін қапшықтап, арқалап шығып жатады.

Ондайда жиналғандар тырс үндемей қалады. Сол тыныштықты қазан бас дүкеншінің өзі ғана бұзады:

— Міне, жұмыс істесеңдер, Битабарша істеңдер!

Бұл жақсылықтың арғы түбі қайда? Оны ойлап Сілеусін басын қатырмайды. Көз алдында қазан бас дүкенші болған соң бар алғыс, рахметін соған арнап үйіне оралады.

Битабар жұмыстан қайтты. Дүкеннен келген Сілеусін сыбырлап сөйлейді:

— Үлкен атам үйіндегі қайын аға келіп отыр.

— Е, о қайдан жүр екен?

— Қайдан екенін сұрамадым.

— Ай, алла-ай, кеше ғана ойыма алып едім.

Бертшек жылы оранып от басында отыр екен. Сақал-шашын қоя беріпті. Тым жүдеу. Ескі есепті ұмытып үлгірген Битабар ұмтыла берді:

— О, Бекеңбісің? Қайдан жүрсің?

Бертшек «ақырын сөйле» дегендей қолын көтерді:

— Расыңды айтшы, сен баяғы Битабармысың? Әлде белсенді болып алдың ба? — деп сыбырлап айтты.

— Белсендісі несі?

— Ә, өзім де солай ғой деп ем. Адаспаған екем...

— Ал, үй-іші, ауыл-аймақ аман ба?

— Ауыл-аймақ дегеннен не қалды дейсің, тозды ғой. Үй-ішінен хабарым жоқ.

— Сонда не, басқа жақтан келемісің?

— Сен сұрама, мен айтпайын. Қаны бір туыс қой, паналатар деп келдім. Жақсы орналасты, тұрмысы оңды дегенді және естідім.

— Е, не көрініпті соншама, аунап-қунап жата бер. Үй жетеді. Төсек-орын бар. Паек та бар.

Дастарқан жайылды. Ақ бөлкені түйе табан қолымен Битабар омырып-омырып тастады. Отырған қалпы керегеде ілулі тұрған дорбаны алмақ болып бір-екі рет изеп еді, бытыр етіп бауы үзіліп дорба қолына келді. Сілеусін бай-байлап қалды.

— Әй, осы үйдің кісісі-ай, өзім де алатын едім ғой.

— Оқасы жоқ. Ана майыңды сығымдамай молырақ сал. Тамыр аман тұрса бәрі де болады, — деп Битабар жаңағы дорбадан құмшекерді қолымен көсіп-көсіп алып ортаға үйіп қойды.

— О, жарықтық-ай, ыдыс бар еді ғой. Міне, аяққа сайлайық та.

— Оқа емес, қатын. Тек бар болсын де. Ал, шәйді құй дұрыстап.

Бірақ Битабардың өз пейіліндей кең дастарқанындағы ең тапшы нәрсе осы шәй болып шықты.

— О заманда, бұл заман Кербаланың шөліндегідей суға жарымаған не сұмдық! — деп Сілеусін кейіп алды.

Шәй дегенің бір-бір кеседен-ақ болып шықты. Көптен қарны тойып тамақ ішпеген аш қонақ нан мен майды қантқа араластырып қарбытып жатыр. Шайды түйілгенде ғана есеппен сараң ұрттап қояды. Битабар қонағын бір түрлі аяп кетті: бала күннен тай-құлындай тебісіп бірге өсіп еді. Бірі аға, бірі іні болған күндері бар. Тетелес құрбы болған да күндері бар. Аспен тойда екеуінің жұбы да жазылмайтын. Битабар Бертшекке сенетін. Сол себепті көп мәселеде өз басын көп қатырмай, тізгіннің ұшын соған бере салатын. Балuanның осы қасиетін Бертшек те білуші еді. Аяқ асты еткен, қадірлемеген жері болған емес.— Артта қалған ұзақ жылдарға Битабар дәл қазір тым биіктен қарап отыр. Бұралаң ұзын жолдың бұлтарыс-бұрылыстары жазылып, ой-шұқырлары тегістеліп кетті де, өз ара қатынастағы ашу-реніш, кикілжіңдер мән-мағнасын жойып, ұсақталып, аласарып жүре берді. Өткен өмірдің күнгейі ғана балuанның көз алдында. Басқа ағайын-туғанды іздемей, Битабар, деп келуі де содан ғой. Сондай ағайынға құшағын айқара ашпаса адамшылығы қайсы.

— Қатын, жоқ нәрсеге таусыла берме. Бас амандығын айт. Шүкіршілік ет осыны.

— Ия, барды қанағат ету керек,— деп қойды ішіне ел қона бастаған Бертшек ықылық атып.

Сәл қысылыңқырап қалған Битабар:

— Тамырға айтқам. Ертеңнен бастап суды өзімізге арнап әкеледі.— Ал қазір қалған суыңа қазаныңды көтер...

Бертшек қателеспепті. Битабар ойлаған жерден шықты. Ет жеп, әбден тойып алған соң, қолын қайыс белбеу, етік қоншына сүртіп, түннің бір уағында ұйқыға ауысты.

9

Темір сапты қайла ұстаған екі балуан сөйтіп бәсекелесіп кетті. Арада десятник жүр. Битабарға келіп қазылған жерді өлшейді де:

— О, Ылғаздан қалыңқырап қойыпсың,— деп бәсеке отын өршіте түседі. Бірақ қанша қалғанын айтпайды.— Қимылдай түс, батыр!

Ылғазға барғанда да айтатыны осы:

— О, Битабардан қалып қойыпсың, қимылдай түс, батыр!

Битабар қимылдай түседі. Осындай қызыл танау, жанталаспен он күндік қорытынды шығаратын мезгіл де жақындап қалды.

Шахта кеңсесінің алдында асулы тақтай бар. Битабар қалай өтпесін, сол тақтаға үңіліп қара-құра халық тұрады! «Бұл

не болды екен?»— Білмекке құмарлық жеңді білем, шахтадан шыққан бойда бұрыла кетті. Жұрт ығыса берді.

— Неге бүйтіп жиналып тұрсыңдар?

— О, Битабармысың?— деп топтан Әли шықты.— Бұл социалстік жарысқа түскендердің суреті ілінген тақтай. Ана ең жоғарыда тұрған сенсің. Содан кейінгісі Ылғаз.— Әли сәл мүдірді.— Содан кейінгі... әрине мына дәдең.

Жұрт ду күлді.

Битабар мәз.

— Кім қанша орындапты сонда?

— Үшінші болып тұрғаныммен мен бәріңнің де алдыңдамын.

— Қара-қара құтыруын! Бері келші «алдағыны» көрсетейін,— деп Битабар ұмтыла берді. Әли бұлтың етіп ұстатпай кетті.— Жоқ, ойнап айтам, алдыңғы орында Ылғаз, екіншісі сен.

— Қой?..

Ұзын сары жігіт түсіндіре сөйледі.

— Жоқ, мұнда әлі кімнің алда, кімнің артта екені көрсетілмеген. Он күндік қорытынды бүрсігүні кешке шығады. Бәйге де сонда тапсырылмақ.

10

...Битабар үйге беттеп келеді. Қара дауыл. Қиыршық тас ашық жерді тікенше осқылайды. «Қарашаның қары жауып өткеніне екі ай болды, қыс түсетін мезгіл де өтіп барады-ау». Бірақ көңілі тып-тыныш. Жуырда ғана екі бөлмелі жылы үйге көшіп шыққан. Көмір көп. Тамақ бар. Су да анадағы әңгімеден кейін үзбей келіп тұрады. Амантай да іс басында. «Бүгін пәлен тонна көмір шығардық»,— деп кәдуілгі үлкен адамша күн сайын баяндай келеді. Кісі болып қалған. Жалғыз-ақ мазасызданатыны Бертшек жәйі. Келгеніне бір ай. Оңалып, торалып алды. Бірақ не ойлағанының барын кім білсін, табан аудармайды, жатады. «Біздің тамырға айтып, жұмысқа орналастырайын, оған не дейсің?»— деп бір көріп еді, Бертшек «қоя тұр»— дей салған. Содан кейін ішкен асын, жатар орнын қызғанды демесін» деп, Битабар бұл тақырыпты жауып қойды.

Ертең ел ішінде «Бертшектің ішпесін ішіп, жемесін жеп жүрген Битабар еді, арып-ашып туыссырап келгенде дардай басымен бір ай да паналата алмапты» — деген қаңқу тараса бұдан артық өлім бар ма! Ия, үйіндегі бар асылы мен жылы-жұмсағын қонаққа деп сақтайтын қазақ үшін бұл өліммен тең.

Осы оймен Битабар үйге келді.

Амантай жұмыстан келіп үлгеріпті. Тамақ ішіп жатыр. Үстінде жұмыс киімі. Жуынбаған.

— Әй, неге жуынбағансың?

Сілеусін шағынып жатыр:

— Ойбай, су жоқ тағы да.

— Е, әкелмеді ме?

— Әкелді. Бірақ кісі сондай көп болды. Жетпей қалды.

Битабар әлдекімді іштей сыбап алды.

— Ал ендеше, шәйінді берші. Шахтер болған соң жуыну-ды көпсінетін шығар бізге.

— Су жоқ дедім ғой.

— Ой, сонда шайлығың да жоқ па?

Сілеусін жауабы шалақ:

— Шайлық та, тамақтық та. Мына балаға кешеден қалған тамақты жылытып беріп отырмын.

Битабар шын ашуланды.

— Мына иттің балалары шөлден қатыратын шығар, — деді де, бүкжиіп жатқан Бертшектің қасына киімшең қисая кетті.

...Ертеңіне Битабар жұмысқа бармай қалды. Басын да көтерген жоқ. Бертшек те солай, қозғалмайды. Амантай тұрып кетті. Сілеусін де тұрып, от жақты. Содан кейін бір шәйнек су әкелем деп ит өлген жерге жаяу жөнелді. Сәске кезі. Бертшек бір аунап түсіп, Битабарға қарап жатты.

— Битабар?..

— Ә, Беке, құлағым сенде.

Тағы тым-тырыс. Битабар су жәйін ойлап жатыр. Бертшек ойы әр сақта.

— Битабар?..

— Әу, Беке, бірдеме дедің бе? — Битабар басын көтерді. Бертшек қолымен кеудесінен басып қайта жатқызды.

— Он күннен бері айтсам деймін, бірақ айта алмай жүрмін бір жәйді.

Осындай көрбілте, көмескілікті Битабар ұнатпайды.

— Ия, айтсайшы айтатын болсаң, сағыздай созып неге керек.

Бертшек үндемей қалды. Битабардың ойына тағы да су түсті. «Тамырға тағы да барсам ба екен?» Бертшек ойы: айтсам ба екен, айтпасам ба екен?

— Битабар?..

— Ия?..

— Сөзіме құлақ сал.

— Құлақ салып жатырмын.

— Менде... көп қазына бар.

— «Апырау, суы түскірді не істеуге болады?»

— Сондай көп қазына...

Битабар бұл сөзге мән берген жоқ.

— Қазынаның көкесі су боп тұр-ау қазір.

— Тіпті екеуміздің қалған өмірімізге жететін қаз...

Битабар Бертшек сөзінің ар жағын естіген жоқ! Даладан дабыл қағылды. Барлыққан сушы даусы:

— Су келді! Су! Су алыңдар! Су!..

Битабар атып сыртқа шықты. Пар атты ұзын бірішке үстіндегі ұзын бөшке. Жұрт жиналып қалған. Жапа-тармағай бәрі де қол созады.

— Кезек менікі, маған құй әуелі!

— Жоқ, кезек менікі деймін!

— Әй, әне біреу қолын неге соза береді. О жақтан құйма. Мында кеп кезекке тұрсын!

— Әй! А... ии!

У-шу. Қаңғырлаған шелектер. Төгілген су. Бақырған бала даусы.

Битабар үндемей келді де, шеткі аттың қайыс бауын шешіп алды. Аттың өзін жетелеп кетсе де, аңғарар ешкім жоқ.

— Ал кәне, балық үлестіріп жатырсыңдар ма! Шуламай кейін шегініңдер!— Салмақты, зілді дауыс.

Жұрт тынып, жалт қарасты. Әлдекімді салып жіберуге оңтайланған адамша қайыс бауды екі қайырып ұстап Битабар жақындап келеді... Бірішке маңы сыпырылып ашыла берді. Битабар сол жәй басып келген қалпында қайыс бауды айқара тастап, бөшкені екі жерден құрсаулай салды да, қайырыла берді:

— Ия, аруақ!— Пар ат тартқан алып бөшке қаңбақша көтеріліп барып, балуанның жалпақ жотасына дік ете түсті. Үйге қарай беттей берген Битабар ойы: «біреу-міреу келіп аяғымнан шалып қалмас па екен?»— Он шақты аттап артына бұрылды: селт еткен бірі жоқ. Бәрі де ауыздарын ашып ақырып қалған.

— Беке, су келді!

Бертшек төсектен ұшып тұрды.

— Мұның не, Битабар!! Қырсық болмаса игі еді. Даладағылардың көз жасына қалмаса игі едің.

— Оны қоя тұр, ыдыстарды дайында!

Бертшек жүгіріп жүр.

— Астағыпиралла-ай! Астағыпиралла-ай.

Бақыр, шелек, күбі, қазан, аяқ, мес, шәшке мен кесе — үйдегі қуыс нәрсенің бәрі тізілді. Битабар лақылдатып құйып жатыр.

— Енді ештеңе қалмады-ау деймін.

Битабардың есіне Бертшек пен өзінің қара саннан келетін жуан қоныш етігі түсті.

— Етіктердің байпағын суыр!

— Ой, о не дегенің?

— Суыр, Беке, төрт етікке кем дегенде төрт шелек су кетеді.— Рас екен. Қара қазан мен күбіден кейін судың ең мол кеткені осы етіктер.

— Енді қайда құйдым? Беке, байпақтарға да құйсам қайтеді? Жұмыстан келгенде жуынуға жарайды ғой, әйтеуір.

— Байпаққа су тұра ма?

— Жоқ сонда да көрейік.

Бертшек қарсыласпады. Киіз байпақтың қонышын аша берді. Битабар құйып жатыр. Бірақ далаға құйған секілді, сарсұр.

— О, қызық-ай, суық ұстайтын киіз байпақ су ұстамайды екен ғой.

Бөшке түбінде әлі су бар.

— Енді қайттім?

— Бәрін тауысу шарт па? Далада да ошарылып тұрған жұрт емес пе, қайтарып бер.

Битабарға тағы бір ой келді.

— Мен шешінейін, Беке, сен мына бөшкені көтер де басыма құй. Сөйтіп кешегі шаңнан бір тазарайыншы.

Бертшек бөшкені олай қозғап, былай қозғап, тізесіне де жеткізе алмады. Бірақ жол тапты: әуелі жаулаудағы суды құйды да, содан кейін бөшкеден көсіп алып тұрды. Әбден шаңтозаңнан тазарып рахаттанған Битабар бөшкені көтеріп есік алдына шықты. Жұрт манағы қалпы. Бірі селт етпеген. Бәрі де «енді не болар екен?» дегендей осылай қарайды.

— Әй, сушы жігіт, бұдан былай суды әуелі біздің үйге әкеп құясың. Әйтпесе, көретінің осы. Ал, бөшкеңді!— Битабар бөшкені төбесінен асыра көтеріп лақтырып кеп жіберді. Қаңғыр-күңгір. Жұрт жапырыла берді.

— Ойбай, астында қаласың, былай тұр!

— Өй, жалтар деймін, тура саған қарай келеді.

— Өй!.. Өй!..

Көпшілік енді бос бөшкені тоқтама алмай әлек. Сапырылыс.

Ашуы тарқаған Битабар қолын кеудесіне айқастырып қарап тұр. Мәз. Енді білді, бұл жер біраз еңіс екен, бөшке көз ұшында бұлдырап әлі домалап барады... Біреу бері салып келе жатыр. Бөшкені көріп о да жалт бұрылды. Содан кейін тұра қалып кеудесін басты: аман қалғанына шүкіршілік. Бөшке

кеткен жаққа біраз қарап тұрып-тұрып тағы бері жүрді. Әли екен.

— Әй, батыр-ау, мұның не?

— Не екенін көріп тұрған жоқсың ба?

Ала көбеден кеткен Сілеусін де бір шәйнек су алып жеткен беті.

— Біздің үйдегі кісі-ау, не жасап тастағансың?..— Бетін жыртып, аң-таң.

— Не жасап тастағанда шаруаң не? Шәйінді қой. Қазаныңды көтер тезірек. Қонағыңның да, байыңның да аш екенін білесің ғой.

Үшеуі де үйге беттеді.

...Шай ішіліп жатыр. Қазанда ет бүлкілдейді. Өзінің дағдылы қалпына келген Битабар:

— Беке, жеп, іш! Әли, алсайшы! Қатын, шәйді қызартыңқырап құй.

Сен же, мен же.

...Терезе алдына кеп пар ат тоқтады.

— Әлгі сушы ма? Не ғып келді?

Қағалтай Әли ұшып тұра келіп терезеден үңілді.

— Жоқ, сушы емес. Өй, мынау, әлгі Левенштерннің ат-арбасы ғой.

Сөйткенше болмады, есік ашылды.

— О, шай тәтті-ақ, иесі қатты-ақ.— Күліп Левенштерннің өзі кіріп келеді.

— Е, тамырмысың? Төрлет! Шәйдің тәтті екені рас, ал иесі қатты болғысы келеді, бірақ бола алмайды.— Битабар арбаңдап тұра берді.

— Бала секілді секеңдемей, отырсайшы, өзі де шығады ғой,— деп Сілеусін күйеуінің қалбалақтап қалғанын ұнатпaды. Бертшек те бөтен адамның келгенін жаратпаған секілді. Сазарып, үндемей отыр. Бірақ олармен Левенштерннің ісі болған жоқ. Еркін басып қақ төрдің басына шықты. Бертшек сырыла отырды.

— Ой, тамыр-ай, дүниенің астан-кестенін шығарыпсың ғой,— деп Левенштерн сылақ-сылақ күлді.

— Е, естіп қалған екенсің ғой?— Битабар да қарқылдап күліп жатыр.

— Естімегенде. Көлденең тұрған біреу тамашалап айтып берді.

— Қайтейін енді...

— Сол керек ол итке. Жарлықты орындамаудың не екенін біледі енді. Сушы шағыммен келіп еді, айдап шықтым:

— Жарлықты орындамағаның үшін он сом айып. Қайталайтын болсаң, қуыласың. Бар тайып тұр енді!

— Хи... хи... хи...! Ха... ха... та!..

Левенштерн күлкіден оқыс тиылды.

— Сен бүгін жұмысқа шықпай қалдың. Ал Ылғаз болса көмірді боратып жатыр. Сөреге қай жүйрік бұрын келеді,— ертең кеш айқындайды. Байқа, Битабар балуанның жауырыны жерге тиіп қалып жүрмесін?!

— Тамыр, кешеден бері ашпын мен. Тамақ ішіп, әлденіп, дем алған соң, кешкі сменамен жұмысқа түсем... Түн шабам, күн шабам... Сонда бүгінгінің есесі қайтпай ма? Екі тәуліктік қауқар бар әлі Битабарда.

— Оған сенемін,— деп Левенштерн күлді. Уәде осы болсын.

— Осы...

Кетерде Иван Ивановичтің көзі Бертшекке түсті.

— Бұл кісі?..

— Туысым...

— Жұмыс неге істемейді онда?

— Қонақ қой,— деді Битабар.

— Е, білем қазақтың айлап жатып алатын қонағын.— Енді Бертшектің өзіне туралап қарады.— Сендерде мақал бар ғой: Әлгі... ие, қонақ бір қонса құт, екі қонса жұт... Солай ма? Неше қондың бұл үйде?— «Сіз», «біз» жоқ, «сен»... Левенштерн қазақтармен осылай сөйлеседі.

Битабар көлденеңдей берді:

— Жуырда ғана келген...

Аңқаулығы ма, арамдығы ма:

— Қайын ағаның келгеніне кеше бір ай,— деп салды Сілеусін.

Битабар қатынына ала көзімен қарады:

— Көзіңе қара, шәйінді құй жөндеп!

Левенштерн қадалып алған, болар емес.

— Бір ай. Келген күннен бастап жұмыс істесең ғой, үкіметке де, өзіңе де қанша пайда келтірген болар едің.

Бертшек жасқаншақ болып қалған ба, міңгірлей сөйледі.

— Денсаулық жоқ. Жұмысқа жарамаймын...

Левенштерн бұл сөзге мән бермеді.

— Шахтаға, бізге кел. Ақша табасың, паяк алатын боласың,— деп тоқтады. Содан кейін турасын айтты.— Битабар көмір қазады. Паяк алады. Он жастағы Амантай далаға көмір шығарады. Паяк алады. Ал сен бір ай бойы солардың еңбегін сорып жатырсың. Мұндайды арам тамақ дейді. Түсіндің бе?

Бертшектің ерні жыбырлады:

— Түсіндім...

Бұл сөз Бертшектен гөрі Битабарға қатты батқан секілді.

— Әлі орналасады ғой. Аунап-қунап жата тұр деп мен едім болмай жүрген...— Тумысында тұңғыш рет жалған айтқаны.

— Ә, солай ма еді?...— деп Левенштерн езу тартты.— Аунап-қунап болған соң, келсін маған...

Левенштерн кетіп қалды. Біразға дейін үй ішінде ауыр тыныштық орнады. Әзілқой Әли үнсіз сыртқа шығып кетті. Бертшек насыбай салатын шақшасын анда-санда саусағымен ұрып тырсылдатып, терең дем алып қояды. Сөзге алаң болған Битабардың сусыны енді ғана қанса керек, табақша түбінде қалған шайды қаттырақ ұрттай тартып, шәшкесін төңкерді. Ішінен ауасы шығып болмаған шұңқыр бірер қимылдап барып бық-бық етіп тынды.

Бертшек тағы күрсінді:

— Ай, Битабар-ай, манағы бір ісіңнен шошып едім. Бірер сағат су ішпесек өлетін бе едік? Дүниені алатайдай бүлдіріп... үйіңе нәшандікті келтіріп... Ендігі күн не болды?

Битабар шын қысылды:

— Тамырды келіп қалады деп кім ойлаған? Су жоқ болған соң былай нетіп... ызаланып...— деп мүдірді.

Сілеусін түтіні басқа.

— Басында осы тамырдың өзін ұнатпаған ем. Жақсы адам екенін кім білген.

Бертшек ренжіп қалды:

— Келінжан, бұл не, ауырлағаның ба ішкен шәйді?

— Жақсыны жақсы деген дұрыс қой, қайын аға.

— Несі жақсы, қазақ арасында көп болып, ішек-қарнымыздың қырындысына дейін біліп алған қу, ит қой бір.

Сілеусін қайтпады:

— Өзімізге ұнайды, әйтеуір. Біздің үйдің кісісі десе жаны-құты қалмайды. Міне көрмейсіз бе, өзі келді. Ал басқа бір қазақтың үйіне әке-көке десең де бас сұқпайды. Рахмет сонысына.

Бертшек түрегелді.

— Келіннің мұнысы кет дегені ғой. Кетейін онда.

Левенштернді мақтаған сайын жаны кіре түсіп отырған Битабар келін мен қайын аға арасындағы қақтығыстың мәнін осы жерде ғана түсініп, қатынын нұқып қалды.

— Иттің баласы-ау, саған сөз не керек. Тамағыңды қымзаула одан да, жұмысқа барам дедім ғой.

Сілеусін тым-тырыс, Бертшек буынып-түйіне бастады.

— Өй, Беке, есің дұрыс па өзіңнің, қайда барасың?

— Келін кет деп отыр ғой, кетем...

Сілеусін жыламсырай сөйледі:

— О не қылғаның, қайын аға? Кет деген жоқпын ғой мен сізге.

Битабар ұшып тұрды да Бертшектің киіміне жармасты.

— Кетпейсің, Беке. Бір жылға қоян терісі де шыдайды деген. Қоян терісі құрлы жоқ дейсің бе. Бармыз. Кеңшілік заманда бірде былай, бірде олай жүргенімізбен, ағайынның шын ағайыншылығы осындай таршылықта көрінеді. Үй өзіңдікі, жата бер,— деп шешіле сөйледі.

Бертшек мұны да тыңдамады.

— Жоқ, Битабар, келінмен алакөз болғым келмейді. Кетем дедім, кетем...

— Онда бұл итті қазір үйден айдап шығам!..

Сілеусін дауыс көтере бастады:

— Адал дәмімді ішіп отырып, мұның не, қайын аға, артық айсам, кешіре көр. Кетпеңіз. Бүкіл ауылға ұйтқы болған үлкен үйдің баласы ең, не болды? Кетпеңізші. Сіз кетсеңіз осы үйдің кісісі өлтіреді ғой мені.

Бертшектің қалағаны осы еді. Ерлі-зайыпты екеуі бірдей жалынып, бағасы артқан соң райынан қайтты. Көңілі орныққан Битабар тамағын ішіп кешкі сменаға бет алды.

11

Жүйріктің делебесі дуда қызады. Ылғаз бен аруақты баулан шын белдескен адамша қимылдады. Үш темір қайла кезекте. Мұқалғаны қайралып, айналып келе берді. Баяғының тау қопарған алыбы секілді, құлаштай соғып, қайланы тас көмірге сағалата кіргізеді де, не көтеріп, не басып қалады. Сандықтай-сандықтай тас көмір кесек-кесегімен домалайды. Вагонеткалар тасып үлгермейді. Күрекшілер күрегін былай тастап, кей кезде екеу-үшеуі жабылып көмір кесегін зорға тиейді.

Осы қимылмен түн өтті. Битабар жарық дүниеге шықпады. Азғана ғана дем алып, Сілеусін әкелген тамақты ішті де, жұмысқа қайта кірісті...

Түс кезінде Левенштерннің өзі келді. Екі алыптың қимылына дән риза. Көмір өндірудің осындай жолын тапқан өзіне де риза. «Ел аралап жүріп, шахтерлерді кілең осындай бір алыптардан жинап алса, көмір өнімін он есе арттыруға болар еді-ау».

12

... Шахтерлер үлкен залға жиналды. Мұнда да Левенштерн тапқырлық жасап, қазақ ауылының тойына ұқсатып,

жұртты екі жарып отырғызды. Президиум орнына сарапшылар, даяшылар. Сөзді өзі бастады:

— Жолдастар, бүгін бізде үлкен той. Октябрь революциясының он үш жылдық мүшел жасын табыспен қарсы алғалы отырмыз. Шахта айлық жоспарын жүз он процент орындады. Той дегенім осы. Табыс құрметіне бәйгеге ат қоспасақта, күрес бастаймыз!

Жұрт ду күліп, көтеріліп қалды.

— Бірінші бригаданың атынан жаурыны жерге тимеген атақты балуан Битабар...— Левенштерн Битабарды ортаға алып шықты.

— Екінші бригаданың атынан жаурыны жерге тимеген белгілі балуан Ылғаз...— оны да Левенштерн ортаға алып шықты.

Битабар шешіне бастады. Шын көріп қалған секілді. Левенштерн күліп жатыр:

— Біздің күрес олай емес, былай болады: Битабар оң жағында, Ылғаз сол жағында.

Әуелі Битабардың қолын көтерді:

— Битабар айлық нормасын жүз тоқсан жеті процент, ал Ылғазбен жарысқа түскен соңғы он күндік нормасын үш жүз жеті процент орындады.

— Битабар жасасын! Урра...а!

Левенштерн кезекпен Ылғаздың да қолын көтерді:

— Айлығы жүз сексен бес, соңғы он күндігі үш жүз.

Бұған да жұрт ду қол шапалақтады.

Тағы да Левенштерннің орнықты даусы:

— Бас бәйге — шапандық жасыл барқыт — бес метр! Резинка калош Битабарға беріледі.

Жұрт қошеметімен аталған сыйлықты алып, Битабар орнына отырды.

— Екінші бәйге — көйлектік сатун — төрт метр! Ылғазға беріледі.

Ылғаз сыйлықты салқындау барып алды.

— Үшінші бәйге — қазақы шұлғаулық бөз — үш метр!.. Жұрт шулап Левенштерннің даусын естіртпей жіберді.

13

... Баяғы өзіне таныс ұзын стол. Қабырғада Ленин, әлі қолын созып тұр. Тағы да: «Не деп тұр?» Білгісі келеді. Еміс-еміс атын естігені болмаса, түк хабары жоқ. «Түсі игіден түңілме» деген ғой, жүзі жылы екен. Жаман айтып тұрмаған болар».

Тағы Левенштерннің даусы:

— Той еті домалақ дейді ғой қазақтар. Осыған разы боласыңдар. Жеңдер, ішіндер, жолдастар!

Столда колбаса тұр.— Битабардың татпайтын дәмі.

— Қойдың колбасасы.

— Мынау — бұзаудікі...

— Жоқ, алда разы болсын.

Қызыл шыны, көк шынылар тұр.

— Жоқ, мұны да ішпеймін.

— Жоқ, тамыр, ішесің бүгінгі тойдың құрметіне. Анада Иманақ тауының бауырында ішкенсің бізбен.

— Ішеді Битабар, ішеді,— деп жұрт шулады.

Бір әйел келіп Битабардың қасына отырып алды. Сөзі шала орысша, шала қазақша.

— Мынау вино. Виноград біледі? Мынау сол виноград суы. Битабар мұны ішеді. Пейіште хор қызының ішетін суы!

Жұрт қолқалап болмаған соң, Битабар бәлсінбеді. Тартып жіберді. Содан кейін тағы да ішті. Бір қызығы, арақ ішіп уланбағандық па, Битабар ана жолғыдай мұнда да тез қызды. Көзінің алды буалдырланып, дүниенің бәрі ірі берді. Қарсы алдында Ылғаз отыр. Біреу емес, екі Ылғаз. Битабар бір көзін жұмса, біреуі жоғалып кетеді, көзін ашса тағы екеу. Шошынып деді: «Жынданудың қай жағындамын?» Ылғаз оң жағындағы екі қолын созды.

— Сен алдадың!

— Кімді алдадым? Құдай сақтасын, ешкімді де алдап көргем жоқ осы жасымда.

— Жоқ, мені алдадың!

Битабар бір көзін қысты. Жоғалық кеткен Ылғазды кім білсін, мына Ылғаздың түсі суық:

— Жасырынып түнгі жұмысқа бардың. Бәйгіні сөйтіп алдың.

Шырылдап ара түскен Әли даусы:

— Түнде барса, алдында күндіз бармады ғой. Екі есеп бір есеп.

Битабар ашуланып кетті:

— Кісі екен десем, ит екенсің ғой. Сен енше күн-түн істе. Мен жарты ісмен... Сонда да басып озам...

— Оза алмайсың!

— Жоқ, озам! — Битабар қойнына тыққан барқыт пен калошты суырып алды.— Мә, қызғансаң, сен ал! Бәйге дүниесін бойыма жапсырған кісі емен. Өзім де кімге берем деп отыр едім.

— Неге алам? Алмаймын.— Ылғаз сыйлықты Битабардың өзіне қарай сырғытты.— Алсам, жеңіп алам...

— Жеңіп ала алмайсың, осылай ал!

Сыйлық біресе Ылғаз алдында, біресе Битабар алдында.
Битабардың көзі Әнге түсіп кетті.

— Мә, ендеше сен ал.

Әли иіліп жатыр:

— Екі арыстан таласса, біздейлерге жем түседі...

Ду құлақіден Левенштерннің даусы жырылып шықты:

— Біз күн істе, ал түн істеме демейміз. Жоқ, түн істе, жоқ, күн істеме деп те айтпаймыз. Күн де істе, түн де істе. Әйтеуір жұмыс істе. Әйтеуір көмір өндірі. Біз осыны айтамыз...

Әлде не үзіліп кеткендей болды. Битабар қайта көзін ашты. Манағы әйел тақалып алған. «Қайтеді мына кәпірің?!»

— Бұзаудікі мына колбаса!

— Мынау қойдың колбасасы!

Битабар қолымен «жоқ, жемейді» дегенді танытты. «Битабар ішеді, бірақ жемейді!»

— Іш, Битабар, іш!

Дүние шыр айналып барады. Әйел билеп жүр. Бір секірді, бір отырды. Аяғы байлар мінетін паэтон арбаның шабақтары секілді, зыр-зыр етеді. Керемет!

— Ойпырай! Кереметі-ай қолының!

Битабар көзін ашты. Әйел қасында отыр. Битабардың қолы столда. Саусақтарын бас-басына ашып қарайды да, күледі.

— Әр саусағы менің білегімдей!

Кенет шарап пен колбасаның исі келді...

— Битабар жемейді, Битабар ішеді,— өз даусынан өзі оянып кетті... Үңділіп бір көз тұр. Дөп-дөңгелек. Көкпеңбек. Кең сахара даладағы тып-тыныш тұнық көл секілді. Көк аспан төңкерулі. Ала шарбы бұлттар қалқиды. Ыстық леп соғады.

— Жоқ, колбаса жемейді Битабар!

— Жемей-ақ қой, іш бірақ.— Жіңішке, назды әйел даусы.

Тағы да көз алдында көз тұр. Тұңғыық көз... Кіршік жоқ аппақ, тап-таза қарлы дала. Тұңғыық көз сол аппақ дала көзі. Жүп-жұмсақ, жып-жылы...

Дүниенің бәрі көкпеңбек, дүниенің бәрі аппақ, жып-жылы, жүп-жұмсақ.

Битабар жүріп кеткен секілді. Шахта артта қалды. Үйлер де артта. Жүріп келеді. Ып-ыстық бірдемеге сүйеніп келеді. Кенет манағы әйел есіне түсті. Билеп жүр... Битабардың саусақтарын санап жатыр... Оқыс, оғаш сезім: «Бұлар да қазақ қатыны секілді ме екен? Әлде?...» Соны ойлауы-ақ мұң екен, ыстық бір құрсау ішіне түсіп кетті. От құрсау. Бойы шымыр-шымыр. Жойқын бір ағын Битабардың ырқын алып, есеңгіретіп жүре берді...

... Битабар шошып оянды. Айнала аппақ. Төбе де, төсегі де. Қасында бір әйел жатыр. Сілеусінге мүлде ұқсамайды. Жирен шаш. Әрі кеудесіне тартқан тілімдей шүберегі болмаса тырдай жалаңаш. Көрпесі сырылып қалған. Денесі аппақ, жұп-жұмыр, жұп-жұмсақ. Балтыры оқтаудай түп-түзу. Екі аяғын айқастырып шалқасынан жатқан күйі, қаперсіз ұйқыда. Битабар басын шайқады. Қашан келді, қалай келді? — Есінде бірі жоқ. Есіне Амантай түсті. Қабақ шытып алдына бір келіп көрмеген, барға да, жоққа да көнбіс Сілеусінді ойлады. Бала алдында, жар алдында тазарта алмас күнә. Ұят-ақ, өкінішті-ақ.

... Қоңыраулы сағат алты рет соқты... Битабар жата берді.

... Қоңыраулы сағат жеті рет соқты.

Битабар шыдамады. Ұйқтап жатқан әйел мүсініне тағы көз жіберді. «Апырай, мынаның қасында біздің қатындар да қатынбыз деп жүреді-ау!» — Денесі бір түрлі қызынып сала берді. «Ә, болары болды ғой, қылмыстың азы не, көбі не, бәрі бір». Жүрегі лүпілдей бастаған соң аунап түсті... әйел оянды да, балуанды ыстық құшағына ала берді...

— Какой ты сильный, Битабарчик! Сверх всякого ожидания! Ты просто чудо природы... Устала я. Сильно устала...

Битабар түсінбеді. Әйтеуір жамандап жатпаған секілді.

Қоңыраулы сағатты сегіз рет соқтырып Битабар түрегелді.

— Жарық, түспей тұрып кетейін мен. Бала бар. Қонақ бар, ұят.

Маужырап, діңкесі құрып жатқан әйел басын изеді.

— Сенің атың кім? — деп сұрады Битабар киініп жатып.

— Марья.

— Ә, Мәриә? Жақсы, жақсы! Мәриә кәрәшәй. Мәриә! Мен қалай келдім мұнда?

Марья күлді.

— Сен болмады, жүр деді. Мен жүрді сосын. Сен болмады, есік аш деді. Мен ашты сосын...

Битабар да кеңкілдеп, басын шайқап-шайқап күлді.

— Мәриә, сен де шақтыда істейді?

— Мен конторда, — шот қағамын шегенді қолымен көрсетті. — Сендерге паяз береді, ақша береді...

— А-а. Бала қайда? Бай қайда?

— Бала таппаған. Бай өлген. Сосын Қарағанды келген...

— А-а...

Битабар той соңын осылай өткізді.

Битабар Марьядан шыққан бойда шахтаға барып түсті. Амантай күндегісінен ерте келіпті. Іздеп жүр.

— Әке, қайда болдың?

Тағы да өтірік айтуға тура келді:

— Түнде тамыр үйіне алып кетті... болмады.

— Ә-ә... Апам да, мен де қорқып... Үлкен үйдегі ағам да қорықты.

Битабар Амантайды басынан сипады.

— Сендер қорқатындай, әкеңе кімнің әлі келеді... Бар, жұмысыңа бара ғой.

Амантай томпалаңдап кең штректі бойлап кетіп бара жатыр. Ойында түк жоқ, айтқанға сенді. Баламысың деген осы. Битабар қарап тұр. Жүрегі бір түрлі. Бала алдында үлкен қылмыс істеді. Қалай ақталмақ енді?

Денесі дел-сал. Өрт соққандай. Басы да зіл қара тас. Қолының қаруы кеткен бе, қайла да көмірге батпай қойды. Бір-екі рет десятник келді.

— Бүгін не болған саған. Битабар?

— Кеше арақ ішкен, соған ауырған...

Десятник көзін сығырайтып, жымың-жымың етеді.

— Арақ ішкен, ауырған... Сосын не істеген?.. Николай бәрін біледі. Айтпаса да біледі...— Николай шалғы мұртын сипады да Битабардың арқасынан қағып, бас бармағын көрсетті.— Ол маржа — во! Битабар тоже — во!

Битабар үндеген жоқ: «Мынау ит біліп қалған екен ғой!»

Десятник Битабардың қысылғанын сезіп, әрі қазбаламады. Кісілік жасады.

— Жұмыс бүйтіп өнбейді, Битабар. Үйіңе бар да, тынық. Жұмысқа ертең шық.

— Рахмет, тамыр, рахмет...

16

Үй сұп-суық. Сілеусіннің қабағы түсіп кеткен. Қылмыстының арты қуыс.— Битабар қылып ете қалды: «Құдай-ай, бір сұмдық болмаса жарар еді!» Бертшек те бүк түсіп төрде жатыр.

— Қайда болдың, Битабар?

Битабар енді Амантайға айтқан дәлелінің түкке аспайтынын сезді. Левенштернді Бертшектің қаны сүймейді.

— Той кеше кеш тарады. Содан әлгі Сарысудың төменгі жағындағы Ылғаз балуан болмай үйіне алып кетіп...— деп

жалтарды. Қайтсін, адам өтірікті айтайын деп айтады дейсің бе, осылай қысылған соң айтады да.

Бертшек жайдарыланып сала берді:

— Е, Ылғаз балуан да осында ма еді?

— Ия, ол бізден де бұрын келген екен... Тұрмысы жақсы.

Әңгімеге тақырып табылып, Битабардың көңілі орнығайын деді.

— Е, қатын, үй неге суық? От неге жақпағансың?

— Жағатын көмір жоқ, таусылып қалыпты.

— Апырау, оныңды ерте неге айтпадың? Қазір, мен...— деп Битабар түрегелді...

17

Битабар атын жекті де жұмыс аяғында Левенштернге барды.

— Тамыр қайда? Осында ма?

Есік алдында отырған қыз ұшып түрегелді:

— Өзінде, кіріңіз! — «Шахтер келсе, күттірме», деген Иван Ивановичтің жарлығы. Қыз соны орындап жатыр. Битабар түсінігі басқаша: «Апырай, үлкен нәшандіктің алдында отырған күтушілері де сыпайы!» Осылай ойлаған Битабар кабинетке кіріп үлгірмеді, Левенштерннің өзі шықты. Қасында Ылғаз.

— О, тамыр, шаруа қалай?

— Шаруа жақсы емес, тамыр.

— Үй суық, көмір жоқ, тамыр.

Левенштерн қарқылдап күлді.

— Саған да көмір керек пе?

— Ия, тамыр, көмір керек.

— Бұл қалай, тамыр атаулының көмірі бірдей таусылғаны. Міне Ылғаз да көмір сұрап келіп тұр.— Левенштерн осыны айтты да көмекшісіне бұрылды.— Қызым, бухгалтерді шақыршы.

Қыз жүгіріп кетті. Әлгіндей болмай Марья келді. Битабардың жүрегі зірк ете қалды: «Құдай сақтай көр. Мәриә қайдан сап етті?!»

Левенштерн бірдемені сезетін кісі секілді. Екі балуанға кезек қарап күліп қойды. Левенштерннің сезгенін Марья да сезген секілді. Әуелі Ылғазға, сосын Битабарға көзі түсіп қадалып қалды.

— О, Битабар?! — Ішіп-жеп барады.

Битабардың маңдайынан тер бүрқ етті: «Құдай-ау, мына кәпірің әйел болып қымсынбайды ғой тіпті. Бір сұмдық жасамаса игі етті!»

— Марья Александровна, мына екі тамырдың көмірі бітіп қалыпты, не істейміз.

— Е, көмірі бітсе, жазып берейік, — деді Марья. Битабардан көзін әлі алған жоқ. Ыңғайсызданған Битабар жүзін төмен салды. Неге екені белгісіз, Марья кейпі көзімен көргендегіден де айқын болып елестей қалды енді: әжімсіз аппақ өң. Иегі сәби иектеніп дөңгеленіп тұр. Көзі тұңғыық су секілді, мөп-мөлдір. Жирен шашы тобығына түседі, жұп-жұмыр. Кеудесі сондай шалқақ, шығыңқы, қап-қатты. Ал белі болса қылдырықтай-ақ. Нағыз құлын мүсін, қыз мүсін. Байға тиген қатынның тап осындайын тумысында көргені осы. «Керемет кәпірің!» — Аздап ой жетегіне еріп, еліккен Битабар қайда тұрғаны қайта есіне түсіп, басын жоғары көтеріп еді, Марья әлі көзін аудармаған екен.

Левенштерн айтты:

— Жазып бергенде, кезекті қайсысына береміз?

Марья іркілмейді:

— Кезек Битабардікі.

Левенштерн қарсы:

— Жоқ, кезекті өз ара келіссін.

Марья күліп тұр, үндеген жоқ.

— Кезегі несі? — деді Битабармен кезектескісі келмеген Ылғаз. Битабар ойы өзгеше: «Мәриә мен осы тамыр екеуі бірдемені бұлдірмесе игі еді...»

— Кезектің не екенін көресің қазір. Ал жүріңдер. Марья Александровна, баста.

Марья Александровна жол бастады. Көш соңында әуелі Левенштерн, Битабар, сосын Ылғаз. Левенштерн сәл кідіріп, артына, көмекшісіне бұрылды:

— Жұрттың бәріне айт, далаға шықсын. Қызық бар.

Битабар әдепкіде тамырының әйелге жол бастатқанын бір түрлі балаша қызықтап: «Жөн-ау осы. Үй-жайыңды ұстағанын жақсы көреміз, қойнына жатып құмардан шығатынымыз және бар. Сөйге тұрып, «Әй, сүйт, әй, бүйт!» — деп ат артына өңгеріп, кемсітетініміз теріс қой» — деп ойлап еді. Левенштерннің «қызық барына» қайта қобалжыды.

Марья Александровна бұларды көмір шығаратын жерге алып келді. Әлгіндей болмай жұрт жиналды. «Қызық бар!» — дегенге ме, ентелесіп інін тіреседі. Бір жақтан Әли де сап ете қалыпты: «Ал, кәне, қызықты көрейік!» — деп ентелей түседі.

Үлкендігі шөккен нардай, үлкен бір кесек тас көмір жатыр. Не Ылғаз, не Битабар шауып түсірген кесек. Левенштерн сол тас көмірдің қасында тұр. Битабар мен Ылғазды қатар шақырды:

— Мына тас көмірді қайысың көтеріп әкетесіңдер? Ерік өздеріңде. Құдай алдында сұрауы жоқ. Қай үйге болса да екі айлық отын.

Битабар бұрын сөйледі:

— Ылғаздың менен жасы кіші, Ылғаз алсын.

Ылғаз баса қоймады:

— Жоқ, жол жасы үлкендікі емес пе, Битабар алсын.

— Қайратты жас көрсетуші еді ғой...

— Битабар дұрыс айтады,— деп қойды Марья.— Бұл Битабар шауып түсірген көмір. Ылғаз алады. Ал Ылғаз шауып түсірген көмірді Битабарға беретін боламыз.

Ылғаз сөз таластырмады. Көмірдің ол жағынан бір, бұл жағынан бір шығып қарады. Аяғымен де қозғап көрді. Құшағымен де өлшеп, шамалады. Басын шайқады.

— Жоқ, мұндай көмірдің маған керегі жоқ.

— Ендеше басқа отын жоқ,— деді Левенштерн.

Жұрт ду ете қалды:

— Жоқ, Битабардың өзі алсын. Өзі шауып түсірген екен, өзі алуға тиісті...

Алғашқы ой: «Көтере алмай, ұят болып қалмас па екен?!»

Левенштерн енді Битабарға қадалды:

— Тамырлықтың жолы бір басқа, тамыр. Осы көмірді алмасаң, саған да отын жоқ.— Ойнап тұрмаған секілді. Жүзі салқын.

Марья жақындап келді:

— Ну, көтересің ғой, Битабар, көтересің. Оп-оңай көтересің.

Марьяның бұл сөзі Битабарға аздап әл берген секілді: «Осы кәпірің біліп айтып тұрмасын!» — Бұл да көмірді айналып қарап шықты. Құшақтап көріп еді, бірақ бір кісі түгіл, екі кісінің құшағы жетсе, зорға жетерліктей. «Атан түйедей бар-ау сірә?!»

Битабар басын көтерді. Айнала жұрт, иін тіресіп анталап, демін ішіне тартып тұр. Марьяның бір қолы мықынында, жүзінде күлкі нұры. Ылғаз шеттеп кетіпті. Левенштерн өзгермеген, манағы салқын қалпы.

— Ау, былай сейіліңдерші, арбамды жақындатайын,— деді Битабар.

Жұрт шу етіп қақ жарылды. Битабар беліндегі жалпақ қайыс белбеуін шешіп алды да көмірге қарай беттеді.

— Көтерсем көтердім, көтере алмасам, демесіп жіберіңдер, жарандар!

Әли сөзге араласты:

— Олай болса, Ылғаз екеуің арбаға көтеріп салыңдар да, үйге апарып бөліп алыңдар.

Левенштерн қарсы:

— Жоқ, олай болмайды. Қайсысы алса да, дара алады.

Әли дағдылы әзіліне басты:

— Е, онда қорықпа, Битабар, көтере алмасаң, мен бармын ғой.

— Е, соныңды айтпайсың ба? — деп Битабар күлді де қайыс белбеуді көмірдің астынан өткізді.

Арба көмірдің қасына тартылды.

«Тіземе бір жеткізсем, ар жағы қиын болмас еді-ау?!» — Битабар қайыс белбеудің ұшын қолына орай ұстап бір-екі рет изеп-изеп қойды. Жоқ, қозғалатын секілді.

— Ия, аруақ!

Жұрт ішін тартып шу ете түсті: Вагонға ешкім көтеріп сала алмағандықтан, тас табандап осы жерде жатқан көмір кесекті балуан қаңбақша ойнатып кеудесіне апарды да, арбаға тастап жіберді. Жұрт тағы шу етті: байқаса алты арыс қу шыбықша морт омырылып, арба отырып қалыпты. Әли шықшық етеді:

— Өзің де осы керек, көмірді осыншама кесектеп омырып нең бар еді!

Левенштерн Битабардың арқасынан қақты. Жүзінде күлкі, ризашылық:

— Қайғырма, тамыр, көмір де болады. Арбаның арысы да жөнделеді.— Осыдан кейін шаруашылық жөніндегі орынбасарын шақыртып алды: — Қазір Битабар мен Ылғаздың үйіне бір-бір арбадан көмір түсіріп бер. Маңдай алды шахтерлердің үйінде отын жоқ деген естіген жұрттан ұят. Содан кейін ертеңнен қалдырмай мына арбаның арысын салдырып, иесіне табыс етесің.

— Айтқаныңыз орындалады, Иван Иванович!

Битабар қамыт, сайманын атқа артып үйге келді. Бірақ Левенштерн сөзінде тұрды: сол күні кештетіп көмір түсіртті. Ертеңіне арбасын жөндеттіріп берді.

18

Битабар біраз күн қыл батпай, қобалжып жүргенімен ыстық-суығы басыла келе Марьяны есіне алатын болды. Төсекке шалқасынан жатып, қылығын көз алдына келтіріп, өзінен өзі жымнып күледі. Сосын Сілеусінге бұрылады:

— Мү не осы, қабат-қабат? Көйлегіңді шұбалтпай шешіп жатпайсың ба?

Сілеусін аузын бір сылп еткізеді:

— Мына жазғанға не болған?

Битабар мұнымен тынбайды, қатынының әр жерін басады. Қу сүйек, тақтай секілді.

— Денең немене өзі, тақ-тақ етеді...

Сілеусін ашуланады:

— Жаңа білдің бе мені! Бірдеме көрінейін деген шығар өзіңе?

Осындай бір түн. Амантай мен Бертшек төргі үйде шырт ұйқыда. Көрші үйлердің тауығы шақырды: «Түн ортасы болып қалғаны-ау». Битабардың көзі іліне берді.

Терезе тықылдады.

— Бұл қайсысың-ей?

— Біз. Аш есігіңді,— өктем дауыс.

Сөйткенше болмады, бір топ адам сау етіп кіріп келді. Битабар ауылдағы әдетімен есік баспасы дегенді әлі іліп көрген емес.

— Бұл кімдер өзі жеті қараңғы түнде жүрген? — Битабар іш киімін таба алмай абыржып жатыр.

— Біз, шам жағыңдар!

Шам жағылды: қызыл ала киінген бес-алты адам.

— Кім тұрады мұнда? — деп сұрады алдыңғысы.

Битабар шошып кетті.

— Мен... мен тұрам, нәшандік...

— Атың кім деймін?

— Битабар... Битабар ұрлық істемейді. Битабар өтірік айтпайды...

— Тағы кім тұрады?

— Қатын... бала...

Дауыс қатая түсті.

— Тағы?

— Қо... қонақ...

Әлгі нәшандік артқыға нек қақты. Бәрі жапырылып төргі үйге беттеді. Бертшек бүкжиіп қалыпты. Біреуі аяғымен түртті. Қолында оқтаулы наған.

— Эй, түрегел! Документіңді әкел!

Нәшандік дегені шам жарығына жақындап қағазға үңілді. Қолындағы сурет пен Бертшек бетіне кезек қарап:

— Дәл өзі! — деді.

Үй іші астан-кестен болды. Сандық ақтарылды. Киіз арасы тілгіленді. Үй қабырғасына сүймен жүгірді.

Нәшандік Битабар мен Бертшекке кезек қарады:

— Айтыңдар, алтынды қайда тықтыңдар?

Бертшектің басы төмен түсіп кеткен. Үн жоқ.

Битабар білгенін айтып жатыр:

— Битабар алтын тықпайды. Паек бар. Жалуына бар. Битабарға алтынның керегі жоқ...

Біреуі дауыстап жіберді:

— Мында ғой. Міне, дәл өзі.— Бұрышта Бертшек әкелген қапшық жататын. Битабар маңына барып көрген емес. Әкеле жатқаны осы қапшық.

Жүн-жұрқа, мақта, ескі жастықтың жүні. Бұрқырап кетті. Іздегендері солардың арасынан шықты. Үлкендігі аяқтай... алтын. Шын алтын.

Битабар жүрегін ұстады. Аңадағы Бертшек сөзі есіне түсті: «Менде қазына бар!» «Сондай көп қазына!» «Тіпті екеуіміздің қалған өмірімізге жететін қаз...»

— «Су келді! Су! Су алыңдар! Су...»

— Астағыпиралла!

Шудан Амантай оянды. Сілеусін дауыс көтеріп жылай бастады.

Битабар мен Бертшек кезенген мылтық астында қараңғы түнді жамылып далаға шықты...

19

Ойда-жоқта Битабар істі болды.

Жылап келген Сілеусінге айтары: әділдік бар, заң бар. Қорықпа. Шығарады әлі. Тергеушіге айтары: илан бұған. Алтыны барын білген жоқ Битабар. Қашып жүргенін де білмеді. Жақын ағайын. Туыс деп келді. Аш келді. Ал Битабар жұмыс істейді, жақсы істейді. Паек бар, ақша бар. Тұрмыс жақсы. Үй бар. Сосын ашығып келген туысты кет дей алмайды.

Қанша қайырып сұраса да жауабы осы.

Тергеушілер бұған қанағаттанбайды. Алып кетеді. Сұрайды. Қайтып әкеледі, отырғызып қояды.

Сондай тар бөлме. Жалғыз терезе. Бірақ дала көрінбейді, аспан да көрінбейді. Дүниеде болып жатқан құбылыстардың бәрі де тасада. Сырттан келер дыбыс жоқ. Тым-тырыс. Терезе... Үй болған соң терезе шіркін керек екен ғой. Терезеден жарық түседі. Терезеден өткен-кеткенді, жүрген-тұрғанды көресің. Терезеден мәлдір аспан көрінеді. Таулар көрінеді. Терезе — үйдің көзі. Терезе — адамның көзі. Сол көздің алдын — сол терезе алдын көлегейлеп қойыпты. Сызаттап жарық түседі. Бірақ түкті көрмейсің. Битабар үшін жазаның ауыры осы.

Қырық-елу кісі. Бәрі ашулы. Сондай сығылысып нар үстінде жатыр. Битабардан басқаның бәрі де орынды кең алғы-

сы келеді, аяқты кең көсілгісі келеді. Бүйіріңе шынтағын тірейді. Тізесін тірейді. Қайтсе де ығыстырып шығарып жібергісі келеді. Шығып кетейін десең есік жабық...

Битабардың қасында кертік мұрын біреу бар. Келген күннен бері балуанға тізесін тіреп жатыр. Битабар ажыраймайды, неге тірейсің деп те сұрамайды. Ығыса түседі. Ығысса, екінші жақта жатқан шар ете қалады. Битабар оған да қарсы келмейді. Бар айтары:

— Сабыр, тақсыр! Сабыр!

Өзіне де, өзгеге де айтары осы. Біраздан бері зәр қысып жатыр. Шыдап жатыр.

— Сабыр, Битабар! Сабыр!

Соншалық қайран: зәр қысқан жұрт не істейді екен? Есік қағып, далаға шығар дей ме?..

— Сабыр, Битабар, сабыр!

Амал жоқ, есік тақылдатты. Есікте бас бармақтың аумағындай ғана шынылы тесік бар екен, содан бір көз көрінді де, жоғалып кетті. Битабар балға қолымен қаттырақ ұрды. Есіктің темірі салдырады. Қарауылшы:

— Не керек?

— Далаға шығам...

— Қара, қара мынаны. Далаға шығатын болсаң неге түстің?

— Зәр қысып барады...

— Зәр қысса, эне параша...

— Жоқ, онда Битабар отыра алмайды. Битабар кең далаға шығып алысқа барып отырады.

Қарауылшы басын бір шайқады да, сарт еткізіп есікті жапты.

Амал жоқ, қанша сабырлы болғаныңмен шыдау мүмкін емес екен. Арбиған саусақтарымен парашаның қақпағын ашты...

Орнына келсе, манағы тізесін қадап жатқан кертік мұрын мүлде жайылып алыпты.

— Әй, тақсыр, сырылыққыра аздап.

Кертік мұрын сырылмайды:

— Бірдеңе көрейін демесең, өшір үніңді! — Айтқаны осы.

Битабардың иығынан ғана келеді. Қылығы мынау. Шақар. Жоқ, шақар емес, айлалы. Дала қазағының аңқау, жасқаншақ келетінін біледі.

Битабар дағдарып қалды. Баяғы бала кезінде кездескен қасқырға ұқсатып аса қояр ма еді. Бірақ заң бар. Содан қорқады. Орнынан айрылған Битабар нардың шетіне кеп отырды. Түпкірден біреу дауыстады:

— Ана дене, ана боймен не бітіріп отырсың? Көкесіне танытып жібермейсің бе?!

— Итпен ырылдасып қайтем сол...

Ойы он тарау: сотталып кетсе, қатын қайда қалады? Бала қайда қалады? Қой, соттала қоймайтын шығар. Ақ қой. Адал ғой. Алыстан келген ағайын. Қонақ десе астындағы жалғыз атын сойып беретін қазақ қайтіп кет дей алады. Марья есіне түсті. Шалқасынан жатқаны көз алдында. Битабар тұрып кетті. Ұмытқысы келді: мынадай пәлеге душар болғаны — сол Марьяға барғандығынан. Арам жол әманда осындай бірдемеге бастайды. «Апырай, арам жолдың ақыры осы бір аз күнгі бейнетпен кетсе жарар еді?!»

Битабар бұл түнді өстіп түрегеп отырып өткізді.

20

Марья бұл түні ұйқтай алмады. Ойы әр сақта. Сонау орталық Россиядан мына көмірден басқа түгі жоқ сахараға неге келді, не іздеп келді? Бақыт па? Байлық па? — Әйел көңілі бұл жауапқа дауаламайды. Әлде Битабар ма екен іздеп келгені? — Битабар!.. Марья Битабарды есіне алып аунап түсті. Селдір өскен шөлейт өсімдігіндей осыншама ұланқайыр далада көшіп-қонып жүретін халық туралы ойлады. Қыстың қақаған бораны мен жаздың ми айналдырған ыстығына бой бермейтін көнтерлі халық — алып халық, аңқау халық. Әрі батыр, әрі қорқақ, сенгіш, иланғыш пәк халық. Бұл әрине Битабардың кейпі. Битабар арқылы Марья бар қазақты осылай түсінеді.

Ұзақ жатып бірауық қызық бір сезімге де ауысты. Осы бір романтикаға толы алып адамдардың арасында жүргендей. Кигені желеңді ұзын көйлек, басында кимешек, қасында Битабар. Марья — кәдуілгі қазақ әйелі.

Марья езу тартып күліп тағы аунап түсті.— Таң осылай атты. Жайшылықтан ерте тұрды. Жайшылықтан жұмысқа да ерте барды.

«Левенштерн қашан келер екен?» — деп тағатсыз тосты.

— Қалай келеді, солай маған хабар бер,— деп көмекші қызға қайта-қайта тапсырды.

* * *

Левенштерн жұмысқа мезгілінде келді.

Марья оған мезгілсіз, ерте кірді.

Левенштерн Марьяға сұраумен қарады: «Шахтада әр қилы оқиғалар болып тұрушы еді, аманшылық па?» Бұл Левенштерннің ішкі күдігі. Ал сұрағаны:

— Марья Александровна, өңің сондай сынық қой. Ауырып қалғанның қай жағындасың?

Марья езу тартты.

— Құдайға шүкір, саумын, Иван Иванович.

— Неге ерте келдің? Жайшылық па?

Кабинет оңаша болса да, біреу естіп қалмасын дегендей, Марья жақындай отырды.

Левенштерниң ойына өткенгі бір оқиғалар түсті: ең алғаш осы Қарағанды әйелдерінің ішінде Левенштерниң көзіне ілінгені — өзіне мына таяна отырған Марья Александровна болатын. Өзгеден өзгеше сұлу, көркем. Өзгеден өзгеше ақылды, іскер. Қырықтағы жігіт ағасының жиырма бестегі уыз әйелге көңіл құрығы да түскен-ді! Бірақ әр нәрсені әртіннен ойлайтын Иван Иванович бірден «ал кеттім» жасамай, әр жағынан баспалап сыр тартқан-ды: өзгеше ілтифат жасап, кабинетіне шақырғыштады. Бірер рет далаға да алып шықты. Марья көргенді, сыпайы әйелдің қылығын танытып, Левенштерниң бар ұсынысын қарсы алып жүрді. Бірақ одан әріге барған жоқ. Левенштерн талай жерде еркектің айлалы тұзағын құрып еді, Марья одан сескенбеді, қанша құрса, сонша түскен-ді. Бірақ Иван Иванович күткендей әйел болып емес, өзі секілді еркек болып түскен. Әккі инженер тұзақты үйрекке құрып, үнемі қаршыға алып жүрді: Марья Левенштернді не қабылдамайды, не еркек пен әйел арасындағы қарым-қатынас, ашыналық дегенді түсінбейді. Осы бір қорытындыға келген Иван Иванович дер кезінде аяғын тартып алған-ды.

Міне енді Марья өзі келіп, жақын отыр. Әрине Марья бұл жолы да Левенштерниң баяғы тұзағына үйрек болып түсе салайын деп келмеген болар. Кез келген жерде тұзақ құра салып олжаға оп-оңай қарық болам дейтін кісің Иван Иванович емес. Сонда да бір кезде көңіл салған жақсы әйелдің қасыңа жанаса отырғаны қай еркекке болса да қаныбет қой. Содан ба, түс жарып түк сыр берген жоқ.

Марья сәл кідіріп қалды.

Левенштерн сұрағын қайталамады. Жауапты үнсіз күтті.

— Әлгі Елбаев Битабар дейтін шахтер бар еді ғой? Сол түрмеге түсіп қалыпты.

Левенштерн шошып кетті.

— Қайтіп?..

— Үйінде бір қонақ бар екен, соның қырсығы...

Левенштерн тұрып кетті. Олай-бұлай жүріп, саусақтарын сартылдатты.

— Ай, осындай бірдеме боларын біліп едім. Қызғыштай қорыған түрі жаман болатын.

Марья түсінбеді.

— Қызғыштай қорығаны қалай?

— Битабарды айтам...— Левенштерн сәл мүдіріп барып сөйледі: — Бұларға мен түсінбеймін. Келіп жатқанына айдан асқан. Битабар мен ана баласы тапқан паекқа ортақ. Ал мен оған жұмысқа шық, шахтаға түс, паек ал десем баспайды. Баспайды емес-ау, Битабар бастырмайды: жата тұрады әлі, дем алады. Ар жағын неге ойламайды сонда? Мен оған паекты бес есе артық бермедім, бір-ақ кісінің паегін бердім? Сонда қайтер еді?

— Битабар артық паек алып жүрген жоқ. Өз еңбегі,— деді Марья.

Левенштерн өз ойын жалғады.

— Осындай ашаршылық жылда шахтаға түсіп жан сақтап отырып, бір ай бойы бөтен біреу түгіл, туған әкеңді асырау оңай ма?! Ал бұл...

Марья Левенштерннің сөзін бөлді:

— Қазақтарды сондай мырза, қонақжай халық дейді ғой...

— Қонақжай...— деп Левенштерн кекесінмен айтты.— Қонақжайлықтың да шегі бар, Марья Александровна.— Инженер бір шешімге мықтап келген секілді, нық басып столына барып отырды.— Жо, жо... бұл қонақжайлылық емес, басқа бір гәп бар мұнда.

— Нендей гәп демексіз, Иван Иванович?

— Ана қонағымен қосылып жасаған бір шатағы бар...

Марьяның даусы ысқаяқ шықты:

— Битабар ұры болса, онда қазақ атаулының бәрі ұры.

Левенштерн бұл сөзге таңырқаған жоқ. Креслоға шалқая отырды.

— О да мүмкін. Ұры емес деуге дәлелім жоқ.

Енді Марьяның даусынан ашу білінді:

— Битабар ұры болса, онда мен де ұры, сіз де ұры. Жер бетіндегі адам атаулының бәрі ұры.

Левенштерн аңырып қалды. Көңілі қалмаған әйелдің шын ашуланып отырғанын енді байқап, сәл жымылып әзілдей сөйледі:

— Марья Александровна, сізге не болған? Тым ашулысыз ғой тіпті?..

— Ашуланатын реті бар, Иван Иванович. Айталық, сіз міне Иван Иванович Левенштернсіз. Ал сізге көлденең біреу келіп: «Жоқ, сіз Иван Иванович Левенштерн емессіз, Сергей Сергеевич Ивановсыз»,— десе ашуланар ма едіңіз?

Жауап орнына Левенштерн қарқылдап күлді. Левенштерн күлген соң Марья да күлді.

— Тіпті шаң жұқтырмайсыз, Битабар кімің соншама? — Иван Иванович дағдысынша қайта сенге көшті.

— Түгім де емес. Ақтан күйген адамды ақтап алуымыз керек. Жөні сол. Ойлаңызшы өзіңіз, бетке ұстаған маңдай алды шахтерді түрмеге отырғызып қойып, тамақты қалай ішесіз?

Левенштерн іліп әкетті. Сөзі тағы «сіз».

— Бұл сіздің ұғымыңыз. Ал егер «қылмысы бар адамды маңдай алды шахтер етіп қалайша көтердіңдер?» — деп бетімізге басса не дейміз?

— Олай деп ешкім де айтпайды.— Марья басқа жауап таба алмады.

— Неге айтпайды?

— Айтпайтыны — Битабардың адалдығына көптің көзі ертең-ақ жетеді.

— Ал бүгінгі күн ше? Бұл күнді қалай өткермекпіз? — Левенштерн мұны екі ұшты етіп айтты. Әңгіме Битабар жәйлі ме, өзі жәйлі ме? — қалай түсінсең олай түсін. Марья тағы да ойлаған жерден шықпады.

— Бұл не, Иван Иванович, көлеңкеңізден қорқып?.. Мұндай емес едіңіз ғой?..— Тұзаққа тағы да қаршыға ілікті.

— Не істе дейсің сонда, Марья?

— Барып, босаттырып алуымыз керек.

— Сіз де барасыз ба?

— Мен сізге еріп баруға әзірмін, Иван Иванович.

Левенштерннің айланы бұл жолы да өтпеді.

— Ә, жарайды онда, барып сөйлесейік, анық-танығына көз жеткізейік.

Бас инженер, бас бухгалтердің келісімі осы болды.

21

Қанша көнтерілімін десең де үнемі түрегеп отырып ұйқтау қиын екен. Белі бүгіліп, арқасы мұздап әбден шаршаған соң Битабар баяғы керттік мұрынның қасына, өз орнына барды. Керттік мұрынның пәрігөйіне түк енер емес, аяқты көлденең, екі қолды айқастырып басының астына салып, шекесінен қарап жатыр.

— Әй, тақсыр, мына бел ауырды, аздап сырылсаң қайтеді?

Керттік мұрын ысқырған жылан секілді. Шақар.

— Жаныңның барында тайып тұр. Көресің әйтпесе...

Тышқанның арыстанға шапқаны секілді, күлкі сондай. Бірақ күлген ешкім жоқ. Битабардың өзі де өзін арыстанға, ал ана керттік мұрынды тышқанға теңеуден аулақ.

Сол кертiк мұрынның ар жағында жатқан бiреу Битабарға жаны ашығансыды:

— Кет десе, кете сал, мынаның ашуы жаман.

Битабар ойы: «Расында да ашулы екен, кетсем кетейiн».

— Әй, тақсыр, ана дорбамды алайын ендеше.

Кертiк мұрын тағы шақ ете қалды.

— Қайдағы дорба? Ешқандай дорба көрген жоқпын.

— Мына тақсыр не дейдi?! — Битабар таңырқап көпке қарады. Қалай көрмейдi, әне, ана бас жағында жатқан ала дорба мұныкi емес пе. Кеше Сiлеусiн келгенде нан, май, құрт салып әкеп берген дорба. Битабар ұмтыла бердi:

— Мiне, мына дорба менiкi ғой!

— Жоқ, ол дорба сенiкi емес, менiкi!

— Қалай сенiкi болады? Кеше қатын әкелген дорба. Iшiнде құрт, майы бар. Қара нанбасаң, тақсыр.

Кертiк мұрын қараған жоқ. Кiшкене жұдырығымен құлаштай берiп Битабардың бетiнен салып кеп жiбердi.

Битабардың көзiнiң алды жарқ ете түстi. Екi қолымен бетiн басты. Мына ортада судан шығарып тастаған балық секiлдi. Сондай қауқарсыз, бейшара.

Әлгiнде мүсiркей сөйлегеннiң тағы даусы шықты:

— Бұл ит түсiнбесе, тағы бiрдi қонжит! — түтiнi ендi басқа жақтан.

Кертiк мұрын тағы ұмтылды. Битабар жасқанып кейiн шегiндi.

— Жарамайды, тақсыр, жарамайды бұлай етуге! — «Сирағынан алып, қабырғаға бiр соқсам ба екен?» — деп бiр ойлап едi, тез қайтты: сақал-шашы өсiп түксiнiп отырған мына сұрықсыз жұрт жабылып кетсе, не болмақ?!

Битабар қолымен бетiн қалқалап нардан төмен түстi...

22

... Салдырлап есiк ашылды:

— Елбаев Битабар, берi шық!

Битабар берi шықты.

— Алдыма түс!

Битабар алға түстi!

— Оңға!

Битабар оңға бұрылды.

— Солға!

Битабар солға жүрдi.

Шағын бөлме көк түтiн. Әнеугi нәшандiк төрде отыр. Бiр бүйiрде Марья. Шошына дауыстады:

— Ой, Битабар, көзіңе не болған?

Битабардың жүрегі су етті. «Бұл кәпірің қайдан жүр?»

Марья сұрағына қарауылшы жауап берді:

— Сондағы біреуден таяқ жеп қалды.

— Қалай, Битабар ма таяқ жейтін? — Марьяның кейпінде шын таңырқандық бар: — Битабарды ұрып жүрген қандай адам ол?

Қарауылшы қу екен:

— Сондай бір алып, Битабардай екі есе. Бойы мынадай, — қарауылшы шынашағын көрсетті. Жұрт ду күлді. Нәшандік күлген соң Битабар да езу тартты. Көк түтін арасында енді байқады: Левенштерн де осында екен. Сондай қуанып ұмтыла берді: «Ай, тамыр-ай, ести салып жеткен екен ғой!»

Левенштерн де қарсы жүрді. О да күліп келеді.

— Бұл не, бұрын балуан Битабар, шахтер Битабар едің, енді қарақшы Битабар болғанның қай жағындасың?

— Ия, тамыр, не десең де сыйып тұр...

Левенштерн Марьяны нұсқады.

— Марья Александровна, біздің бас бухгалтер. Танитын шығарсың, тамыр? — Танитының біле тұра әдейі сұрап тұр.

— Ә, Мәриә ма? Мәриә кәрәшәй. Мәриә жақсы қатын.

Марья сылқ-сылқ.

— Иван Иванович, сізге не болған?! Қолымнан талай рет талон алған Битабар неге танымасын, таниды.

— Ә, солай ма? — Левенштерн түсінген секілді, терең күрсініп қойды. — Битабарға қарады. — Марья Александровна шынында да кез келген еркектің бір уысына түсе бермейтін жақсы қатын, тамыр.

«Неге сонша мақтайды?» — деп күдіктенген Битабар Марьяға қарады: күліп тұр. Сондай разы. Нәшандікке көзі түсіп еді, о да күліп Марьяға көзін қысып қойды. Битабар таңғажайып тағы бір жаңалық ашты: «Құдай-ау, нәшандік те күледі екен ғой?!»

Нәшандік сол күлген қалпы Битабарға бұрылды.

— Біз сізді тұтқыннан босатып, мына Марья Александровна мен Иван Ивановичтің қарамағына беретін болдық. Бұл кісілердің өтініші осылай.

— Жақсы, нәшандік, тіпті жақсы...

Левенштерннің жүзінен күлкі жоғалып кетті.

— Марья Александровна қандай талап қояды, оны өзі біледі. Ал менің талабым: көмірді бұрынғыдан да көп шабасың.

Битабар қалбалақтай берді:

— Битабарда қол бар, Битабарда аяқ бар. Битабар көмір шабудан жалықпайды, тамыр.

Нәшандік сағатына қарады.

— Азамат Елбаев, сіз енді боссыз.

Битабар мүдіріп қалды.

— Ана Бертшек туыс адам еді. Босатпас па екенсіздер? Левенштерн басын шайқады. Марья үндемей қалды. Нәшандік баяғы қаһарлы қалпына келді.

— Азамат Елбаев, сіз енді боссыз деймін.

Битабардың: «Мен босадым, ол тұтқында қалып барады. Ертең ел-жұртқа не деймін?» — деп бір айтқысы келді де, нәшандіктің сұсты кейпінен сескеніп үндемеді: «бірдеме десем, мына кәпірің қайта отырғызып жүрер. Түрі жаман екен».

Есік ашылды. Битабар далаға шықты. Ешкім шық демеді, өзі шықты. Артында мылтық ұстаған пенде жоқ. Дала қандай кең еді. Ауа қандай тап-таза. Ашық аспан мөп-мөлдір. Қалың қар жауыпты. Аппақ. Қытымыр аяз бар. Битабар терең бір күрсініп, дем алды. Кеудесін ашып тастады. Қалың қарды түйе табанымен күрт-күрт басып жүріп келеді. Жүріп келеді.

Үйге келді. Үй іші самаладай жап-жарық. Жүгіріп терезеге барды. Қар басқан үйлер тұр. Мұржаларынан түтін будақтайды. Шахта... Террикон бұрынғыдан да биіктеп кеткен. Бықсып, жанып жатыр. Одан әрі алыс қырқалар... Кең жазық дала... Бұлыңғыртып жұмбақ көк жиек көрінеді. Нәлге салған жаулықтай көгеріп аспан көрінеді. Осы ыстық дүниенің бәрі аядай терезеге сыйып тұр.

Терезе! Кішкенесі есеп емес, терезең болсын де үйіңде әйтеуір...

23

Аз күн мылтық астында болған Битабар терезе сырын білді. Еркіндік қадірін ұқты. Ешкім саған тұр демейді, өзің тұрасың. Ешкім саған жұмысқа бар демейді, өзің барасың. Далаға да өз бетіңмен шығасың, үйге де өз бетіңмен кіресің. Құдай-ау, осыдан басқа адамға не керек. Алтын не керек, ақша не керек? Сән-салтанат, байлық не керек. Жоқ, бар дүние малы бір күндік еркіндікке татымайды екен.

Битабар ертемен үйден шықты. Табалдырықтан екі-үш аттап барып сіресіп тұрып қалды. Біреу болмаса біреу «жүр» деп жекімес пе екен деп қасақана тұр. Жекімеді. Өзімен өзі мәз болып күлді де, адымдай басып қаттырақ жүрді. «Ақырын жүр» деген де ешкім жоқ. Шахтаға жақындай беріп қасақана оңға бұрылды. Сол бетімен қасақана тағы да жүре түсті.

— Битабар, тоқта!

Битабар селк ете түсті. Ұмтыла басып Марья келеді. Қолын жайып ыстық құшағын ашып келе жатыр. Әдемі күлкісін сыйлап келе жатыр. Аппақ... Көкпеңбек...

— Битик, шықтың ғой, әйтеуір? Жақсы, тым жақсы... Өзім де ойлап ем, Битабар қайтіп қылмыс жасайды деп... Дәл болды.— Ерке қылығы мен жұмсақ сөзін де алып келе жатыр.

Битабар қобалжыңқырап сәл тұрды. Көргісі келеді... Көрмегісі келеді... Сөйлескісі келеді... Сөйлеспегісі келеді...

Марья жақындап қалды. Әдемі кіннiнген әйелдің жалаңаш тәнінде Битабардың көзі түспеген бір нүкте жоқ. Кеудесінде танадай қал... Жұп-жұмыр, аппақ санында болмашы жара орны... Битабар бәрін біледі... Бәрін де.... Жоқ, Битабар бұл әйел жөнінде түк білмейді. Сондай жұмбақ, сондай сиқыр әйел. Көктемде бұрқырап аққан Сарысу секілді, алып кетеді, ағызып кетеді. Шілденің аңызғағы секілді, қуратып кетеді, күйдіріп кетеді...

Битабар «жақындама!» дегенді танытып қолын сермеді де, бұрылып кетті.

— Битабар!

Битабар қайырылмады, қаттырақ аяңдады.

— Тоқташы, Битабар!

Битабар тоқтамады. Тоқтау, тоқтамау енді Битабардың өз еркінде.

— Битабар саған барды... Сосын абақтыға түсті... Мәриә жолы жаман. Мәриә бабы некарошәй.

Марья бұл сөздің ырым-сеніммен байланысты арғы мағанасын түсінбеді. Аңырып қалды. Түсінсін, түсінбесін Марьяның өз еркі. Битабардың онда шаруасы жоқ. Екпіндей басып шахтаға келді. Екпіндей басып жер астына түсті.

Ылғаз жүр. Өткен он күндікте ешкім оған жанаса алмаған. Ат та өзінде, атақ та өзінде. Бұл он күндікте де солай болмақ. Айқайлап жатыр:

— Ал, Битабар! Сақтан енді. Күн істе, түн істе жете алмайсың енді.

Битабар таласқан жоқ. Арық айтып, семіз шығарған жөн.

— Кім озады, кім қалады, кезінде көрерміз,— деп өтіп кетті.

... Амантай үйден ерте кеткен еді, орнында жоқ.

— Балам қайда?

Десятник мұртын ширатты:

— Басқа штректе.

— Онда неге жібердің?

— Кісі жетпей жатыр...

Әке баласын қайтсе де көргісі келді:

— Балам-ау, бұрынғы істеп жүрген жеріңнен неге кеттің?

— Әке, бәрібір емес пе. Кел делі, келдім.— Қайыс бауды вагонеткаға іле салып, ақбоз атқа қарғып мінді де жүріп кетті.

Көлбеп шығар сонау биікте алақандай ғана болып көк аспанның бір пұшпағы көрінеді. Битабардың есіне терезе түсті, көз түсті. Ия, ол — шахта көзі. Амантай кішкене аяғымен аттың өкпесін қытықтай тепкілеп биіктеп барады. Биіктеген сайын алыстап барады. Бала алды — жарық дүние. Қазір далаға шығады. Көкірегін керіп бір дем алады. Айнала қар басқан қырқаларға қарайды. Кең аспанға қарайды. Шахтаға да... Аласа үйлерге де... Содан кейін көмірді төңкереді де кері оралады...

Битабардың жүзіне күлкі жүгірді. Сондай тыңғылықты. Ат басына мініп, кішкене вагонетка толы көмірді жоғарыға сүйрейді де жатады. Есепке де жүйрік. Вагонетка санын бір шатастырмайды. «Он вагонетка шығардым, жиырма вагонетка шығардым». Айтатыны осы. Әкенің жоқтығын сездірмепті. Жұрт сұрайды:

— Әкең қайда?

— Келеді...— Үлкен кісі секілді. Саспайды.

— Қашан келеді?

— Келеді...— дейді тағы қайталап. Қашан келерін өзі де білмейді, бірақ нық сенеді. Шешесіне де айтары сол:

— Апа, жылама. Келеді әкем. Өтірік айтқан жоқ. Ұрлық істеген жоқ. Неге келмейді. Келеді. Тек жылама. Жыласаң әкем келмей қояды. Жылама.

Баланың осы бір бал-бұл сөзі жанға қуат:

— Ал жарайды, жыламайын енді.

— Мен енше жұмысқа кетейін...

Амантай анасын осылай жұбатып жұмысқа кетеді. Бір күн қалмапты. Атын да күтіп, баптап ұстапты.

... Амантай мүлде алыстап кетті... Битабар жұмыс орнына келді. Түк қаяу жоқ, көңілі сондай тетік.

Бұл он күндіктің екі күні өтіп кеткен... Денге саулық берсе, есеп емес. Қуып жетеді. Қуып жетіп, басып та озады.

Битабар темір сапты қайланы құлаштай соқты...

24

Амантай биіктеп келеді. Айнала бозамықтана бастады.— Шығар жерге жақындағандықтың белгісі. Бала көңілінде де қаяу жоқ, ыңырысып әндетеді:

...Боз шапса, боз озбай ма буырылдан...
Мен шапсам, жер танабы қуырылған.

Бала қиялында екі ақбоз ат қияны өрлей шауып, бірінен бірі мойын озыстырып қажасып барады. Құйысқаны сартылдайды...

...Амантай онда тоғызда еді. Ауылға үкілі бір ақын келген. Аты жадында жоқ, сөзі, айтқан өлеңі күні бүгінге дейін есінде:

...Кемпірбай... Бүкіл әлемге аты кеткен кәдуілігі Кемпірбай ақын әл үстінде жатыр... Айнала жұрт қоршап алған. Солардың ішінде жыра шыққан біреу бар. Ол да ақын — Әсет ақын. Ақын ақынның көңілін сұрай келген...

Бала құлағына күмбірлеп шыққан үкілі домбыра даусы келді. Ақын даусы келді:

...Кең тастап аяғымды алып жылдам
Жабының күнде озушы ем тұғырынан...

...Ақбоз ат аяғын жәй тастап ытырына сүйрейді. Жердің шыңырау тереңінде жатқан тас көмір жарық дүннені көргісі келмейтін секілді. Тас-табан. Қайыс бау қатты бұралған домбыра шегі. Бала аяғы тиген сайын — дың-дың.

...Кеудемнен көк ала үйрек қош деп ұшты
Сол шіркін кәрі жолдас...

...Бала көзі жоғарыдан зырлап келе жатқан вагонеткаға түсті. Ақбоз ат жалт берді. Бозамық сәуле... Алақандай тұңғыық аспан аунап төңкеріле берді. Амантайдың бар көргені осы. Салдыр-күлдір. Шайнасқан темір шыңылы. Шыңғырып ат кісінеді. Амантайдың бар естігені осы...

Меңіреу түнек, жым-жырт...

25

Битабар... Ұшып келді ме, жүгіріп келді ме білмейді. Көмір тиеген вагон рельстен шығып ақбоз атты қабырғаға жаныштап тастаған. Бос вагон екінші бетте. Ол да қалың жарды опыра сүзіп тұр. Амантай жоқ. Битабардың жуан даусы барлығып шықты:

— Амантай?! Балам-ау, тірімісің? Қайдасың?

Бозамық сәуле. Сығырайған шам жарығы жерге қадалған. Битабар сүзіп жүр... Еш жерде Амантай жоқ.

— Балам-ау, қайда кеттің, балам? Тірі болсаң жарар едің...

Шам жарығы жоғары көтеріліп, бос вагонетканың ішіне түсті. Амантай осында отыр. Басын вагонетка жақтауына салып бүкжиіп отыр. Шаршап, қалғып кеткен секілді.

— Қалқам, Аманжан?

Амантай үндемеді. Битабар баланың маңдайынан ұстады. Сүп-суық. Өн бойы мұздап жүре берді. Қалтыраған қолымен көтеріп алды. Балада жан жоқ. Сол бойда ілгері жүрді. Алда ашық аспан. Артта қара түнск шыңырау шахта. Қалың нөпір жұмысшы қолында өлусіреп жанған шамдар... Сонау тереңнен басталып Битабарға тірелген. Шайқақтап, қозғалып Битабарға ілесіп келеді. Жоқ, көр қараңғы түнектен шырақ атаулыны Битабар сүйреп келеді.

... Аппақ болып сәуле тарады. Қияда оқшырайып күн тұр.

Балада жан жоқ. Дем жоқ. Сыртқа шыққан қан да жоқ. Бар нәрсе — самай шекесінде көгерген дақ. Бары сол.

Ылғаз тұр. Сазарып, үнсіз тұр. Әли тұр, жылап тұр. Десятник басын шайқап, едірейген мұртын басты. Левенштерн келді. Бас киімін алып, тағзым етгі.

Битабар иілген жоқ. Битабар жылаған да жоқ...

... Оқшырайып күн тұр. Алыс қырқалар бұлыңғыртады. Бұрқасын боран бар. Қыбырлап жұрт жүр. Дабырласады. Әлде нелер айтысады.

Күн неге оқшыраяды? Алыс қырқалар неге бұлыңғыртады? Жұрт неге қыбырлайды? Түсінбейді. Дүние құбылысында түк мағына жоқ.

Левенштерн даусы естілді:

— Әкесіне тартқан еңбекқор адал бала еді. Қыршын кетті...

Әлдебір күй тартылды. Ащы, зарлы күй. Жүректі тырнайды.

Неге сөйлейді? Неге қаралы күй ойнайды?

Үйіліп бір уыс топырақ қалды. Жұрт тарай бастады. Битабар үңіліп тұр. Көріп тұр: Амантай биіктеп барады. Биіктеген сайын алыстап барады. Көлбеп шығар сонау биікте алақандай көк аспан. Бала алды — жарық дүние...

Балуан алақанын жайды да, дірілдеген сақалын сипады. Тұра беріп құшағын кең ашты. Жүріп келеді. Амантайын көлденең сап көтеріп келеді. Әли бір жағында. Ылғаз екінші жағында. Сүйемелдейтін секілді. Неге сүйемелдейді? Өзі де көтере алады ғой бір баланы.

Құдай-ау, олай тасып, былай тасып, қайда апара жатыр осы Аманжанды?

Байқаса, Амантай жоқ, қолын бос көтеріп келеді. Аспан айнала берді, Битабар құлап түсті.

... Битабар тұрмады. Жата берді. Көңіл айтып үлкен келді. Көңіл айтып кіші келді. Дүниенің фәнилығын, жалғандығын айтады. Әдемі айтады: ноқталы басқа бір өлім. Бәріміздің де

ертең барар жеріміз сол піл сауырлы қара жердің суық бауыры... Әуел баста солай жазған... Жазмыштан озмыш жоқ...

Мұның бәрін Битабар жақсы біледі. Жаттанды сөз. Әйтеуір бір өлім барын кім білмейді. Оны айтқанмен Битабар көңіліндегі Амантай орны толар ма! Бар еді ғой Амантай. Бақыты, ырысы еді ғой Битабардың. Адыра қалған мына үй толып тұрушы еді ғой. Сәулеге толып тұратын. Күлкіге толып тұратын. Мінезге, сезімге, махаббатқа толып тұратын. Жоқ қой енді соның бірі де. Қаңырап бос қалған көңілді немен толтырады? — Ертең өзінің де өлетінін ойлаумен бе? Жоқ, бос сөзуарлық бұл. Қызыл сөз.

... Жұрт келіп жатыр. Жұрт кетіп жатыр. Жұрт сөйлеп жатыр. Битабар тыңдамайды. Битабар сөйлемейді, үндемейді. Битабар жылаған да жоқ. Үйіп тастаған топырақ секілді... Мелшиіп жатыр.

Еміс-еміс білгіштер сөзі құлаққа келеді:

— Бұған Левенштерн кінәлі. Жас баланы шахтаға түсірді...

— Бұған десятник кінәлі. Жас баланы басқа штрекке ауыстырды.

Битабар даусы:

— Жоқ, бұған кінәлі біреу-ақ, ол — Битабардың өзі.

... Қарсы алдынан көлеңдеп Марья шыға келді.

— Кет! Көзіме көрінбе, Мәриә! — Битабар қалғып кеткен екен, шошып оянды.

Ылғаз отыр, Әли отыр. Сілеусін байғұс шошып кеткен. Битабарға дем салып жатыр:

— Астағыпралла-ай, Мәриәсы несі?.. Пәле-жалаңнан қас ете көр, құдая.

Әли баяғы мінезінен айнымаған. Әзілдейді.

— Мәриә бізге пәк береді. Мәриә бізге жалуна береді. Мәриә пайғамбардың анасы.

Битабар үндеген жоқ. Әлиді бауырына тартты. Кіп-кішкентай, Амантай секілді. Ып-ыстық маңдайын Битабардың кеудесіне басты.

— Есіңді жи, Битабар. Бір жығылсаң тұрмайтын түйе секілді екенсің ғой. Беліңді бекем бу да түрегел. Терезеден күн түсті. Түс ауып барады...

Терезе... Битабар көзін ашты. Күн сәулесі рас түсіп тұр. Үй іші самаладай нұрға толы. Битабарға деген махаббатқа толы.

Үй ішіндегілер абыржып қалды:

— Терезеден біреу өтті. Иван ба дедім.

— Ия, Левенштерннің дәп өзі.

Ауыз үйде әйел дауыстары:

— Биекең төргі үйде. Жоғары шық!

Левенштеринің қылтанақсыз басы көрінді. Жұрт ығыса бастады.

— Е, тамыр, бұл не жатыс?

Битабар басын көтерді. Левенштерн сөйлей берді:

— Мәскеуден, Алматыдан телеграмма: көмір бер! Ал көмір беретін Битабар он бес күн болды үйде жатыр. Бала өлді. Рас. Бірақ көмір керек пе? Керек. Паек керек пе? Керек. Шай да керек. Нан да керек. Сол себепті жатпау да керек.

Битабар алғаш рет үн қатты:

— Тамыр рас айтады, жата беруге болмайды.

26

Битабар кешігіп келді. Зал толып қалған. Сонау алыс сахнадағы қызыл үстел басында көп адам. Танитыны — Левенштерн. Танитыны — Есім. Қазір ол машина жүргізбейді. Левенштерннің үстінен қарайтын бір қызметте. Трест дей ме, сондай бірдеме. Танитыны — ана бір орта бойлы пұшық сары. Кеше Битабар үйіне Левенштерн алып келген.

Битабар теріс қарап жатқан еді. Өзінде қазір үлкен өзгеріс бар. Аз сөйлейді. Аз жүреді. Жұмыстан келсе-ақ іргеге қарап жатып алады. Ұзақ жатады. Ұзақ ойланады. Неше бір қиялдар келеді. Солардың бәрінен де айқынырақ, бәрінен де көбірек елес беретіні — баласы. Үй дегені кең сахара болып кетеді. Битабар Амантаймен бірге жүреді. Сөйлесіп жүреді. Жұмыс істеп жүреді. Атқа мінеді. Өгізге мінеді. Шөп шабады. Отын тасиды. Қызба жиын, күреске түсіп жатады. Соның бәрінде Амантай бар қасында. Екі елі қалмайды. Екі елі қалдырмайды... Осындай бір халде жатқан Битабар үйге бөтен біреулердің келгенін білді. Басын көтерді. Левенштерн мен осы пұшық сары.

— Бұл кісі танысамын деп келді, тамыр,— деді Левенштерн.

— Ал, таныс енше.— Өз тілін білетіндермен осылай батыл сөйлеседі. Жігіт сыпайы екен. Кек тұтпады. Көмейіне дейін көрсетіп сақылдай күлді.

— Қалай, мына Левенштерн жолдас ренжітпей ме?

— Құдай сақтасын, кісі өліп жатса да, кісі үстінен шағым айту дегенді Битабар білген емес.

Жігіт рас елеңдеп қалды.

— Сөзіңе қарағанда ренжіткен болды ғой, Биеке?

— Не деп ренжітеді? Битабарда қол бар, аяқ бар. Көмірді бұрқыратып шабады. Қанша шап десе, сонша шабады. Би-

табар тірі пендені ренжітпейді. Сол себепті басқалар да Битабарды ренжітуге тиісті емес.

— Ә, жақсы онда. Атыңды көп естуші ем. Көргім келді сосын.— Левенштернге қарады.— Қазақтан шахтер шықпайды деп көкуші еді кейбіреулер. Міне нағыз шахтер осылар емес пе?

Левенштерн жымыып қойды.

— Бұл Левенштерннің еңбегі.

— Оның рас...

Сөзіне қарағанда Левенштерннен шені жоғарылау-ау тегі,— деп топшылап еді Битабар, сол шынға шықты. Облыстан келген бастық екен.— Батталқан ұлы Заманбек.

... Битабарды жұрттан бұрын сол Заманбек көрді. Ұшып тұрып дауыстай сөйледі:

— Битабар, бері шық. Бері, бері, мында.— Жұртты сырып өз қасынан орын көрсетіп жатыр.

Сатыр-күтір орындықтар сықырлады. Залдағылар түгел артқа бұрылды.

Битабар екі айттырған жоқ. Аяғында қара саннан келетін саптама етік. Көк барқытпен көмкерген байпағы одан да ұзын. Үстінде түйежүн пешпент. Белінде күміс кіселі жалпақ белбеу. Қалың жұртты жарып барып дайындалған орынға отырды. Заманбек түрегеліп қос қолдап амандасты. Левенштерн мен Есім де...

Левенштерн сөйледі: Битабардың ұққаны — шахта жақсы. Жоспарын орындады. Битабар жақсы. Жоспарын асыра орындады...

... Зал да, адамдар да жоғалып кетті. Битабар шахтада жүр. Бұрқыратып көмір шауып жатыр. Амантай жүр. Жоқ, ат басына мініп жатыр... Жоқ, жарық дүниеге шығып барады... Жоқ, вагонетканы төңкеріп жатыр... Жоқ, емес-ау, рас... жүргені де рас. Атқа мініп жатқаны да рас. Жарық дүниеге беттегені де... Вагонетка төңкергені де. Бәрі де... бірақ бір сәтте, бір уақытта... Амантай біреу, екеу, үшеу болып көбейіп барады... Битабар шошып кетті... Қараса, Заманбек сөйлеп тұр.

Битабардың ұққаны — бұрын қазақ мал баққан. Көшіп жүрген. Аздап егін де салған. Сонда да көшіп жүрген. Қазір де мал бағады. Бірақ көшпейді. Бұрын қазақта жұмысшы болмаған. Қазір жұмысшы бар. Жаңа тап құралды. Өкімет сол жұмысшының қолында. Сендердің қолыңда. Жаңа тап — жұмысшы табының маңдай алды өкілі мына Битабардың қолында.

«Менің қолымда ма?» — Битабар алақанын жайды.

Заманбек даусы:

— Көсеміміз Ленин осылай деп айтқан!

Битабар көңілі дауалайын деді: «Ленин айтса, қалпы айтпауға тиісті». Жұртпен бірге дуылдатып қол соқты.

Жоқ, қол соққан жоқ, үйде отыр. Иманақтың бауырында, киіз үйде. Амантай кіріп, шығып қараған тасып жүр. Жоқ, қараған тасып жүрген жоқ, тон жамылып ұйқтап жатыр. Битабар еңкейіп қарай берді. Астағыпиралла-ай, тон емес қой бұл. Үйілген топырақ қой. Жас топырақ... Битабарды біреу бүйірінен түрткілеп жатыр: «Қабыр, қабыр!!!»

Соны айту үшін түрткілеп жатыр ма?

Битабар бұрыла берді. Түртіп отырған пұшық мұрын сары — Заманбек екен. Иегімен мінбені көрсетеді. Зал ду-ду. Енді түсінді: Битабарға сөз берілген... Битабар естімеген. Зал соған дуылдасып жатыр: Битабар соңғы кезде өстіп естімейтін болып барады. Сап-сау отырады. Сап-сау жүріп келе жатады... Кенет бәрі де іріп жүре береді. Түсінбейді осы өзгерісті. Өзі түсінбеген соң өзге қайдан түсінсін.

Битабар бар күшін жинап мінбеге шықты:

— Шақта абыройлы болса, біз де абыройлы екенбіз. Абыройлы болу үшін қирата жұмыс істеуіміз керек екен. Ал, жігіттер, аянбайық. Тас-талқан етіп көмірді шаба берейік. Ленин өкіметті бізге беріпті ғой. Біз енді өкіметке көмір берейік!

Өзі-өз болып Битабардың шешен сөйлегені. Шешіліп сөйлегені. Жұрт қол соқты. Уәде осы соғылған қол болды.

27

... Битабар өрлеп кетті... Кәсіп Одағының облыстық конференциясына делегат болып қатысты. Облыстық конференция өлкелік съезге делегаттар сайлады. Сайланғанның бірі — Битабар.

... Кішкене жер үй. Қарағандының жаңа вокзалы осы. Бетін солтүстікке түзеп поезд тұр. Оңтүстіктегі жаңа астана — Алматыға жүрмек. Оңтүстікке тура жол — солтүстік арқылы өтеді. — Ақмола... Көкшетау... Қызылжар... Омбы... Ноуайс-бір... Семей... Алматы. Бұл жол алыс. Алыс болса да жақын.

Левенштерн келді.

— Ал, жолдастар, жайғасыңдар.

— Е, Битабар қайда екен? Кешікті ғой.

Қазір поезд қозғалады. Вагонға кіріңдер деймін. — Левенштерннің даусы қатқыл.

— Әлгі Битабар қалып қоятын болды-ау?

— Битабар жүре алмайды...

— Е, не болыпты жүре алмайтындай?

— Көмір басып қалыпты...
— Не дейді?! Тірі ме өзі?
— Өлі-тірісін кім білсін, қазып алып, ауруханаға жөнелттік.

Қаңғыр-күңгір темір дабыл қағылды. Екі иығынан дем алып тұрған паровоз ышқына бір айқайлап, қозғала берді...

28

Битабар көзін ашты... Айнала аппақ. Төбе де, жатқан төсегі де. Шошып кетті де, көзін қайта жұмды. Қолын сермеді.

— Кет! Кет! Кет деймін.

Ыңырсып жылаған дауыс естілді. Сілеусіннің даусы.

Ойпырмау, Сілеусін мұнда қалай келді?

Біреу сыбырлап сөйлейді:

— Жаңа көзін ашты... Бері қарағаны бұл. Жылай бермеңіз енді...

Бұл не? Қайда жатыр? Төбе неге аппақ? Төсек ше?..

Көзін қайта ашты. Басында Сілеусін отыр. Битабардың аузына су тамызып отыр.

— Мен қайда жатырмын? — деп сұрады Битабар.

— Ауруханада жатырсың. Міне бүгін үш күн...

Есіне Левенштерн түсті.

— Біздің тамыр қайда?

— Алматыдан әлі келген жоқ.

— Ә, ия, Алматыда сыязда екен ғой. Әйтпесе неғып келмей жатыр деп ем...

29

Күндер жылжып өте берді... Битабар мықтылығынан ғана өлмей қалыпты. Бөксеге енді-енді жан кіре бастады.

Битабар өз қадірін енді білгендей. Келген-кеткен адамда сан жоқ. Келмек болып кезекте тұрғандар одан да көп.

Күлдіріп Әли келді.

— Битабар балталаса да өлмейді. Оны біз білеміз. Бірақ шонданайың сау ма, соны айтшы?

Битабар тура жауап бермейді:

— Жыланды үш кессе де кесерткедей қауметі бар деген...

Әли шын қуанады:

— Е, бәсе...

Кілт бұрылыс. Оқыс сұрақ:

— Біздің тамыр қайда? Алматыдан келіп пе еді?

— Келген... Осында, қызметінде...

Күндер жылжып өте берді. Битабар балдақпен жүретін болды. Ылғаз келді. Буын бұрқыратып, бір табақ ет алып келді.

— Келем дегендерді кезекке қойыпты. Сұмдық қой. Өлдік-талдық дегенде қолымыз зорға жетті ғой. Ал же! Майлы ет жесең ғана көтеріле аласың.

Битабар ойы басқада:

— Сыяз қалай өтті?

— Жақсы өтті, Битабар. Кім сөйлесе де сенің атың: Битабар... Битабар... Шахтамыз да сондай абыройлы екен. Мына сенің Ләуеншкерн тамырың да шаруаның түбін түсіретін кісі ғой деймін. Көп мақталды.

— Ол тамыр қайда қазір?

— Жұмысында. Кеше бізге келіп кеткен. Бұрынғыдан да ширақ. Айтары — партия сенімін, үкімет сенімін ақтамайтын шахтердің құны бір-ақ тиын.

Битабардың сазып жүрегі ауырды: «Апырау, түрмеге келгенде, бәлкіс қиын болып па?! Неғып келмей жатыр?!»

Жегідей жеген осы ойдан құтылу үшін сөзді Битабар басқаға аударды:

— Алматы деген қандай қала екен?

— Жұмақ дерсің. Біз барсақ жып-жылы. Қар жоқ. Боран жоқ. Жел болмайды дейді. Қар дегенің жауады да еріп кетеді. Жауады да еріп кетеді. Жұрт шапаншаң жүр. Ал біздің аяғымызда жуан қоныш етік. Үстімізде тон. Басымызда тымақ... Көмір қазғанда да дәл сондай терлемеген шығармын. Қара су боп жүресің. Жұрт саған оқшырая, күле қарайды. Қатты қыс болады, қақап боран соғады дегенді бірі түсінбейді.

Битабар көңілденейін деді:

— Апырай, ә!

— Құдай-ау, алма дегенді естігеніміз болмаса кім көрген... Базарына барып ек... Тұнып тұр, қып-қызыл. Әрбіреуі кісінің басындай.

— Тәтті бола ма екен?

— Тәтті болғанда тіліңді үйіреді... Бірақ кенеуі жоқ па деймін, қанша жесең де әлгіндей болмай жүрегің қараяды.

— Е, қанша дегенмен кертіп жейтін қазы-қартаға не жетсін,— деді Битабар.

— Оның рас. Рас айтасың, Битабар. Қазы-қартаның садағасы да...

Битабар қарқылдап, рахаттана күлді.

Күндер жылжып өтіп жатыр...

Битабар балдаққа сүйеніп терезе алдына келді. Бір-біріне мінгескен тоқал үйлердің арасы ашылып қалған. Үй қапталында, көлеңкелі жерде ғана қар бар. Бірақ көшеде қылтанақ жоқ. Қиыршық тастар. Шалшық су. Арба ізі... Саздауытта адам іздері... Бір үйдің маңдайшасына сырық ілінген. Басында кішкене жәшік. Қолдан жасалған бұтақшаға екі қара торғай кеп қонды. Битабар ұзақ қарады. Қара торғайлар ұшып-қонып ұзақ отырды. Битабар құлағын терезеге төседі. Түк естілмейді.. Неге естілмейді? Неліктен қара торғай ән салмайды? — Битабар қара торғай шырылын сондай сағынып кетті.

Балдағын көтере берді де ұшымен терезені түртіп қалды. Шыны саудыр етіп жерге түсті.

Ең алдымен күйген қоңырсық иіс келді. Жел шахта жақтан екен. Содан кейін қара торғайдың шырылы. Битабар мұрнын басты да, құлағын әнге тосты...

Аурулар шулап жатыр.

— Терезе қирады. Терезе... Ал өлдік енді...

Жүгіріп дәрігер келді:

— Ойбай-ау, мұныңыз не, Биеке?

— Бәлнісіңде жата-жата тойдым, шырағым. Үйге шығарыңдаршы.

Күндер жылжып өтіп жатыр. Битабар үйіне шықты. Балдақпен қош айтысқан. Ендігі жолдасы — таяқ. Далаға өз бетімен шыға алады. Үйге өз бетімен кіре алады. Дүниенің зор бақыты өз бетіңмен далаға шығып, өз бетіңмен үйге кіру екен ғой.— Битабар ашқан тағы бір жаңалық.

Жұрт баяғыдай, көңіл сұрап келіп-кетіп жатыр. Битабар да баяғыдай.

— Қатын, тұр, шәй қой...

— Қатын, шәйіңді жақсылап құй...

— Қатын, майыңды әкел.

Сілеусін туралап қарсылық жасамайды.

— Әлгі дүкенші бір ит болып шықты...

— Е, неғып? Мақтап жүрмеуші ме едің ылғи?

— Сен ауырғаннан бері өзгеріп кетті. Паекты дұрыстап бермейді.

Битабардың есіне Левенштерн түсті. Даусы бүгінгідей құлағында:

- Жалақыңды алдың ба?
- Алдық, тамыр.
- Паектарыңды ше?
- Оны да алып жатырмыз...
- Паекты молырақ жазғам...

Паек молырақ жазылған соң, дүкенші молырақ босатты...
«Енді аз босатуында бір гәп бар емес пе екен?»

Битабар қисаңдап шахта кеңсесіне келді. Баяғы таныс бөлме алдында баяғы жас қыз.

— Қызым, Битабар келіп отыр деп айт.

Қыз кабинетке кіріп қайта шықты:

— Қазір қабылдайды. Күте тұрыңыз.

Қабырға сағаты бір тынбайды: шық-шық... шық-шық... Битабар ұзақ қарап отырды: «Сағаттың шықылдағы емес ермек». — Қайдан естіді? Қашан естіді? — Жадында жоқ. Кім айтса да рас-ау. Әркім әр қилы қарекет үстінде: егін салады, мал бағады... көмір шабады, машина айдайды. Тек Битабар ғана сағат шықылдағын ермек етіп, есік күзетіп отырған...

Талайлар кіріп жатыр, талайлар шығып жатыр. Есікке дамыл жоқ. Битабар әлі отыр. Сағат тілі шық-шық... Кет деген ешкім жоқ. Кел дейтін де бір пенде табылар емес. Сондай үлкен Битабар сондай елеусіз...

Қыз жақсы бала. Битабар күйзелісін сезіп қалғандай.

— Иван Иванович жұмысбасты ғой. Сізді ұмытып кетті ме деймін, — деп кабинетке кірді де қайта шықты.

— Жүріңіз.

Битабар кіріп келеді. Көзіне ең алдымен қолын созып тұрған Ленин түсті. Көсемге қараған сол қалпы бір-екі аттап барып отыра кетті. Левенштерн сонау алыста қалды.

— Е, тамыр, бері жақында...

Битабар бала емес, біледі: бұрынғы жылылық жоқ. Айтып жатқаны жай сыпайылық.

— Битабарға осы ара да жарайды. Көп жүрсе аяғы ауырады.

Битабар өз орнында отырып қалды. Левенштерн де қозғалған жоқ.

— Пенсия тағайындаттырғам. Естіген шығарсың?

— Битабардың ата-бабасы пенсия алып көрген емес. Битабар да алмайды...

Левенштерн үндемеді. Битабар да тым-тырыс отырып қалды. Мұнда да қабырға сағаты бар екен: шық-шық... жоқ, сағаттың шықылдағы ермек екен. Жауап күткен Битабар ермек етіп отыр. Көзі Ленинге түсті. Қызық: Ленин қолын созған қалпы тұп-тура Битабарға қарап тұр. Ана жолы кел-

генде де өстіп жылылық нұрын сеуіп қарап тұрды-ау. Қалай аңғармаған десеңші.

Левенштерн шыдамады білем, тіл қатты:

— Ал сонда не шаруа?

— Бір сұрағым бар, тамыр.

— Айта бер...

— Битабар бәлністе табаны күректей екі ай жатты. Аурудың көңілін сұрап бір рет болса да неге келмедің?

— Жұмыс көп, тамыр. Науқан... Көмірді көп шығар дейді жоғарғы жақ. Шығармасаң орныңнан алып тастаймыз дейді.

Оқыс, күрт бұрылыс:

— Ана, Ленин көсем не деп тұр?

Левенштерн жанып кетті:

— Көмірді көп беріңдер. Әр шахтер жоспарын асыра орындасын!— деп тұр.

— Маңдай алды деп мақталған шахтер жараланып қалса, қасына жолама, халін сұрама деп те тұрған шығар?..

Сасқаны ма, неге екені белгісіз. Левенштерн артына мол бұрылып Ленинге қарады.

— Жоқ, қарағың келсе, мына тұсқа келіп, алыстан қара! Андағы жерден көре алмайсың.— Битабар осыны айтты да, ақсаңдай басып шыға берді.

— Ау, тамыр, тоқта!

— Жоқ, тамыр енді тоқтамайды...

Есік қаттырақ жабылды...

33

Битабар тоқтамады. Таяққа сүйеніп жүріп келеді. Қайда барарын өзі де білмейді, сонда да жүріп келеді. Шахта да, үйлер де алыста қалды. Айнала жап-жазық. Қып-қызыл. Жап-жасыл. Құлпырып көк шыққан. Құлпырып бәйшешек гүл жарған... Жұпар исі аңқиды: дала исі. Бусанған жер исі... гүл исі, Туған жер — Иманақ баурайының исі. Битабар мас болды. Иіске мас. Шалқалап жата кетті. Аяқ-қолды шалқалап жазып жіберді. Аспан сондай тұңғыық. Мөп-мөлдір. Үн-түнсіз қарақұс қалықтайды. Әртінде, мөлдір аспанның нақ тұңғыық түбінде Иманақ тауын бетке алып кішкене ноқаттар кетіп барады.— Тырналар. Сондай алыста, бірақ сондай жақын... Битабар қалқалап құлағын тосты:

— Ты-рау!.. Ты-ррр-ау!..— қиқулап барады.

Битабардың көзіне жас іркілді: дүние сондай жып-жылы...

Дүние сондай ып-ыстық. Өн бойы шымырлады...

Қыс қыспағын көріп шыққан Битабар туған жерді аңсады... Еркіндікті, кеңдікті аңсады...

...Күн батты. Ымырт үйірілді. Мөп-мөлдір, тұп-тұнық аспанда сансыз жұлдыздар жымыңдайды. Солтүстіктен оңтүстікке тартылып құс жолы жатыр. Сайрап жатыр. Өткен жылғы күзде оңтүстіктен солтүстікке қарай жатқан секілді еді. Енді солтүстіктен оңтүстікке...

Бала кезгі аңыз әлі есте: жыл құсы көктемде осы жолмен келеді. Жыл құсы күзде осы жолмен қайтады. Бұл жолдың құс жолы деп аталуы да содан. Жыл құсының адаспайтыны да сол өз жолы — құс жолы болғандықтан...

Битабар ұшып тұрды. Жүріп келеді. Дұңкиіп шахта қоқысы артта қалды. Битабар таяғын демеу етіп адымдай түсті. Қарайып екеу көрінді. Бірден таныды. Ылғаз бен Әли.

— Е, Битабармысың? Неғып жүрсің? Бала кезде өстіп қызды ауылды қырындаушылар болушы еді. Жігітшілік құрудың қай жағындасың? — Екеуі жамыраса күлді.

Битабар күрсініп алды.

— Мына қоқыстың қоңырсыған исін-ай, былайырақ шығайықшы.

Террикон алыстап қалды...

Битабар оқыс аспанға қарады. Құс жолы құлпырып сайрап жатыр.

— Ау, ағайындар, бір сөз айтсам не дейсіңдер?

Әли бұрынырақ үн қатты:

— Айтып көр...

— Ата-бабамыздың кәсібі бұл емес қой. Тастандар, елге кетейік.

Ұсыныс соншалықты оқыс болғандықтан Әли де, Ылғаз да үндемей қалды.

— Ел де қазір түзеліпті. Колхоздасып, отырықшы орын теуіп жатыр дейді.

Ылғаз айтты:

— Шахтыны тастап ешқайда енді кетпеймін мен.

Әли де қосарланды.

— Қалай десең де, өндірістің аты өндіріс, Битабар, ауылда тудым, ауылда ер жеттім. Не көрдім? Не мұратқа жеттім? Түк те көргенім жоқ. Түк мұратқа да жеткенім жоқ. Ең соңы балаларды дұрыс оқытсам да көз ашуға қала жақсы, шахты жақсы.

— Ал жақсы онда, туғандар, сау болыңдар. Жолымыз бөлек-бөлек екен. Зорлағанмен түк те шықпайды, — деп балуан қош айтысты.

...Битабар үйге келіп Сілеусінді ертті де, құс жолын бағытқа алып жүріп кетті...

КИЛТ

1950 жыл. 6 март. Салт атты екеуміз. Шәмішкен осы ауданның комсомол басшысы. Әлиге ұқсайды. Кішкене, қуақы. Шәмішкенге қарағанда мен құдайға шүкір кәдуілгі Битабар секілдімін. Сарысу әлі түспепті. Бірақ мұз бетіне қызыл су жүгіре бастаған. Кесіп өттік. Жол өзекшесі өрлсей салды. Битабардың баяғы өгіз баққан, Левемштерінің машинасын көтерген өзекшесі болуға тиісті. Аяң бұлкек. Аттар қыстап қажып шыққан. Жол жаман. Жүріп келеміз. Бетіміз — Иманақ тауы, тау етегіндегі «Бірлік» колхозы. Өрге шықтық. Алдымызда қарайып, қалқайып біреу көрінді. Түйелі адам секілді. Таудай. Қарай-қарай көзім талды. Жоқ, түйе емес, ат екен астындағысы. Аяңдап барады. Біз бұлкектеп келеміз. Арамыз жақындай берді. Қарап келем, санап келем: біз жеткенше жалп етіп үш құлады. Құлайды. Атын тұрғызып алады да, қайта мінеді. Шәмішкен күледі:

— Сафуан, сен біз мінген атты арық дейсің. Тәуба. Ана алға қара. Көтерем ғой мінгені...

Тәуба болса, тәуба-ақ болсын. Бәйгеге қосып жатқам жоқ. Қалқақтап барар жерге жетсек жарар-дағы.

Қуып жеттік. Өзіме өзім сенбейтіндеймін. Көтерем дегеніміз оқтаудай жұмыр, семіз торы құнан. Ауыздығын шайнап, алысып келеді. Бірақ көзім құнаннан көрі жолаушының нақ өзіне түсті. Аяғы салбырап кеткен. Жер сызады. Нық отырған бойы құнандай үш есе бар. Торы құнан екі шелек су көтерген он жасар қыз бала секілді, бұралаң-бұралаң етеді. Жұмсақ қарға аяғын тығып алса бітті омақасады. Жолаушы құламайды. Салақтаған аяғымен жер тіреп тұра қалады да, аттың басын аттап ілгері шығады. Кәдуілгі жыққан балуанның жығылғанның басын аттап күш алғаны секілді. Тумысымда мұндай ірі кісіні кездестірген емен.

— Ассалаумағалайкөм!

Қарт ернін қимылдатты.

Шәмішкен қағытып жатыр:

— Ақсақал, бұл не, көтерем мініп?..

— О, ит, семізің сонда ана астыңдағы ма?

Шәмішкен мәз. Шәмішкенге қосылып мен де мәз.

Ілгерілеп кеттік.

— Шәмішкен, бұл кісі кім?

— Жәй, осы жердің бір ақсақалы ғой...
Мен қазбалаған жоқпын.

* * *

Иманақ тауы аласа ғана төбе екен. «Бірлік» колхозы шаруасы жұтаңдау, жетпіс-сексен ғана үй.

Біз Жұмаділда ақсақалдың үйіндеміз. Жетпістен асқан қарт адам. Үлкен әйел баласы — Ақажан. Осы колхоздың председатели. Екіншісі Асан. Қарағандыда педагогика институтының соңғы курсында.

Ақажан алыс қыстаулардағы малды аралап кетіпті. Мал мен жанға март қиын ай. Шаруа адамы үйде отыра алмайды.

Шай келді. Үйдің үлкен қонағы болғандықтан мен төрде отырмын. Сол жақта Жұмаділда қарт. Оң қолда Шәмішкен. Одан әрі байсалды ақ сары жігіт — Қазыкен. Колхоз есепшісі. Ақажан жоқ болған соң, үй несінің қызметін атқарып отыр.

Әңгіме тақырыбы әр қилы: мал жайы, жан жайы... Көктем, егіс... бірақ қиыспайды. Өйткені, менің есі-дертім жолда кездестірген қарт жайы.

...Есік ашылды. Бірден таныдым, нақ өзі. Бүкіл ауыз үйді толтырып кіріп келеді...

Сасқаным ба, жә болмаса, қалай кездестірем деп күткенім бе, ұшып түрегелдім.

Жұмаділда қарт белгі жасады.

— Отыра бер, шырағым. Ол осы үйдің өз кісісі.

— Осы Жүмекең ақсақалдың інісі,— деп қойды Қазыкен.

Дегенмен Шәмішкенге қарай сырыла отырдым.

Жүмекең інісі жайғасып жатыр... Дастарқан кейін жылжыды. Баяғы Балуан Шолақ артында қалған құдды Битабар секілдімін. Мүлде сыртта қалдым. Жүмекеңнің інісі Жүмекеңнің өзіне қарай ойыса отырып малдасын құрды. Екі тізе екі жақта — Жүмекең алдында бір өркеш, менің алдымда бір өркеш. Шай келді. Түйе алақанға шай табақ сұңгіп кетті. Кіп-кішкентай. Балалардың ойыншық табағы секілді.

Түрі жат бұл кім болды екен?

Ешкім түс жарып ештеңе демейді. Өзіне сұрақ берсем, қысқа қайырады:

— Осы Атасуда тұрам... Баллар ма?.. Құдайға шүкір, бар баллар...— бары осы.

Көңілім құлап, тым құмартып отырғанымды Шәмішкен де, Қазыкен де байқаған: ақсақал, ананы айтшы... ақсақал, мынаны айтшы...

Ақсақал мыңқ етпейді.

— Ә, өтіп кеткен дүниелер ғой...

Қалай сөйлетем? Кілті қайда?

Дастарқан жиылды. Жұмаділда қарттың інісі далаға шығып келді де, алдына бір орамалды жая сап, намаз оқи бастады: аузын жыбырлатып біраз тұрады да, тізесін бүгіп, саждаға басын тигізеді.— Сондай күлкі. Дүрс-дүрс... еден сықыр-сықыр етеді.

Ойыма бір қулық кірді:

— Ақсақал, намазды көптен оқисыз ба?

— Ә, жас ұлғайған соң.

— Рұқсат етсеңіз, бір сауалым бар.

— Ә, рұқсат.

— Құранда, «Баһыраи суре» деген суре бар. Қазақша бұл «сыыр туралы тарау» деген сөз. Сиырдың құранда не шаруасы болды екен?

Ақсақал ойланып сәл отырды.

— Ит білсін бе?

Біз жабыла күлдік. Өзі де езу тартты. Содан соң маған туралап қарады.

— Бұл қай бала?

— Газеттен. Тілші.

Қарияның сыр сандығын ашатын кілт осы бір штрих болды. Сөйлеп кетті...

Күн сөйлестік. Түн сөйлестік...

— Биеке, бір сұрақ бар.

— Құлағым сенде.

— Содан кейін не істедіңіз?

— Тура колхозға келдім. Мүше болдым.

— Бір адамға өкпелеп, шахтадан кеткеніңіз қалай?

Биекең біраз ойланып қалды. Тура жауап бермеді.

Шахтадан кеткеніммен елге келіп «шахта жақсы, шахтаға барыңдар!»— деп үгіт жүргіздім...

— Қайратыңыз қалай? Қайтқан жоқ па?

— Қайратым бар әлі де. Бірақ тізем шыдамайды... Тізем шыдаса, атан түйені әлі де көтере алам ғой деймін...

...Битабармен мен осылай кездестім.

...Битабармен мен осылай қоштастым...

* * *

Битабар кейін сексенге жақындап барып қайтыс болды. Зираты сол Иманақ бауырында. Мойнында баяғы тұмар: «Күрес те өнердің бір төресі. Мал табар оңай кәсіпке айналдыра

көрме!» Баяғы Балуан Шолақ сөзі. Балуан Шолақ сөзін Битабар алпыс жыл тұмар етіп мойнына тағып жүріпті...

Иманақ бауырында қазір «Бірлік» атты колхоз жоқ. Сол «Бірлік» құралпы бес-алты көпей колхоздар бірігіп дөкей совхоз құрған. Сәкен Сейфуллин атындағы совхоз. Сәкен аты тегін қойылмаған. Бұл — Сәкеннің туған жері. Иманақ — Сәкеннің шыққан тауы.

Битабар Сәкеннің аталас ағасы.

Ел ішіне аты кеткен балуан Сәкенмен де бірге жүрген болар. Иманаққа да Сәкенмен бірге талай-талай шыққан болар. Бірақ амал қанша, мен онда Сәкен туралы сұрай алмадым. Сөзге сараң Битабар өз бетінше айтқан жоқ...

1969 жыл. Алматы.

Өгей анам Жақсыбай қызы Бейіс
марқұмға арнаймын.

Автор

МЕЗГІЛ

Күн ұзақ билет алудың қамымен әбден титықтап шаршап жүріп, оңаша купеге кеп жайғасқан соң, болат доңғалақтардың дүрсілін тыңдап шайқақтап жатып, қалғып кетсем керек, дабыр-дүбір дауыстан ояндым. Байқасам, есік алдында екі жолаушы тұр. Бірі — кірпішешеннің инесіндей тікрейтіп шаш қойған, қалқан құлақ қара жігіт, ал екіншісі — тым жүдеу, жақ еті сауалған, сонысына қарамастан осы арқа әйелдерінің салтын сақтап көк жаулық, оның үстінен қақырайтып шаршы тартқан қарт адам. Бет әлпетіне қарағанда ұзақ уақыт төсек тартқан, мол сырқаты бар жанға ұқсайды. Қалтыраған қолымен кірпі шаш жігітті демеу етіп, зорға жылжиды.

Кірпі шаштың кейпінде дағдарыс бар.

— Екеуі де үстіңгі орын екен ғой, қайттім енді?

Қарсыдағы астыңғы орында мана мен кіргенде түрі тас құдайға ұқсаған мықыр мойын бір көзілдірік газет қарап отырған еді. Енді көз салсам, сол баяғы қалпы, қозғалмапты. Мына есік алдында тұрғандарды елейтін түр білдірмейді.

«Осындай бір типтер болады-ау»,— деп ойлаймын мен. Ондайлар үлкенге үлкен екен деп ізет көрсетпейді, кішіні кіші екен деп құрмет тұтпайды. Ал, «өзін бір ұялатып тастайын» деген оймен осындай бір қылығын бетіне салық етіп көрші, сонда қайтер еді дейсің ғой. Қайтушы еді, қысылмайды. «Сіз өзіңіз не қыл деп тұрсыз? Міне билетім сатып алған. Ауру? Ауру болса қайтейін, ауырмасын»,— деп жауап береді. Дәл осындайларды ел ішінде: «Ой, ол ма, ол адам емес, мал ғой»— деуші еді. Тауып айтады екен ғой. Мен түрегелдім де, кірпі шашқа қарап:

— Сіз дағдармаңыз, дені сауға төмені не, жоғарысы не, бәрі бір емес пе. Шешей мына мен жатқан жерге жайлаңсын,— дедім. Сөзімнің бір ұшығын мықыр мойынға әдейі тигізе сөйледім. Бірақ оған мән беріп жатқан мықыр мойын болған жоқ.

Босатылған төсектің шетіне келіп отырған қария:

— Көңілің ашылсын, шырағым, өзің бір иман жүзді бала екенсің,— деді бөліп-бөліп. Ал кірпі шаш болса, өзінің үлкен алақанына менің қолымды салып алды да, ризашылығын танытып қыса берді сытырлатып.

Байқаймын, кірпі шаш лыпып жүр. Жүгіріп барып төсек-орын алып келді, кемпірдің жастығын түзеді, үстіне айқарып одяло жапты. Сонысын көріп мен «анасы болуға тиісті» — деген тоқтамға келдім. Бірақ ол бір сөзінде:

— Бишәм, таңдайың құрғақсыды ғой деймін, сусын жұтсаң қайтеді?— деп қалды кемпірге қарап.

«Анасы болса атын неге атайды? Әлде әпкесі болды ма екен? Қойшы, кімі болса, онысы болсын, онда сенің не шаруаң бар?!» деген оймен дәлізге беттедім мен. Бір мезгілде тас құдайға ұқсап, мықыр мойын, көзілдірікті көршім де купеден шықты. Артына қарай сүйір иегін нұсқады:

— Қайдан сая болды? Ыңқылдап-күрсілдеп мазаны алып бітті тіпті. Бос орны бар купе болса, соған ауыстырсақ қайтеді өзін?

— Ондағы жолаушылардың мазасын алмай ма екен өйткенде?— дедім мен ұнатпаған үнмен. Мұнымның онша сыпайы жауап емес екенін де сеземін. Дегенмен ит қағанағына қақалмайды деген бар емес пе, ауырлаған ол жоқ, әйнегінің қалыңдығы бір елі қара көзілдірігінің астынан сүзіле бір сәт тұрды да:

— Күрк-күрк жөтеледі, жолға шығып несі бар екен. Одан да ауруханаға түсіп емделмей ме! Ал бұлар емделудің орнына қыдырады. Құдай біледі дейін, дәл осы кісі бар ғой, ит жанын сүйретіп, не бір құдасына, немесе құдасының құдасына төбе көрсетем деп бара жатыр. Бұлар қара шыбын сияқты, жұқпалы ауруларды қара өрттей қаптатағындар міне осындайлар,— деп әрі ақтала, әрі бір пәлені таяй сөйледі.

Үстірт сөйлеп, жеңіл байлам жасап тұрған бұл жігіттің сөзіне мен әрі кейіп, әрі ойланып қалдым.

Кейітін себебім, осы мықыр мойын сияқтылардың алға басар ісімізге кеселін тигізер жайын жиі байқайсың. Ел тұрмысында әдет-ғұрып дегенің ғасырлап қалыптасады. Әрине оның жақсысы да, жаманы да бар. Жиренетіні де, үлгі етерлігі де болады. Ал жаңағы мықыр мойын сияқты «жаңашылдар» соның байыбына барып, мынасы дұрыс, мынасы бұрыс

деп саралап жатпайды. Өзі бір бар жаманшылықтан арылып ала қойғансиды да, өз көңілі тұрғызған жалған бір биіктен төмен қарап: «Бәрін де жою керек!»— деп жар салады. Жұрт мұндайларға сескене қарайды да, өз бойындағы асылын да, жасығын да қорғап қалуға тырысады. Ал ойланатын себебім, шынында да ана мықыр мойын айтқандай туыссырап бара ма екен бұл жолаушылар? Әлде басқа бір себебі бар ма? Олай болса бұлар қайдан шықты? Қайда бармақ? Кірпі шаш жігіт кім? Ауру ана ше?

Мен осы бір мазасыз оймен терезе алдында сыртқа қарап тұрғанмын. Көк сілемік мұнар басқан ашық күн. Тақтайдай ұлан-қиыр жазық дала. Аңызақты аптап шілденің жуан ортасы болса да, дүние реңкі көгілдір, ізнәрлі жер бояуын әлі бермеген. Ойпаңы мен биік-биік қыраты, жүлге-жүлге таулары жоқ осындай көгілжім жазықтарда көк жиегі де алыстап кететін болса керек, тым қиян шалғайдан көз ұшына ілегіп, сағыммен ойнап, белбеулене көтерілетін үйірім-үйірім, бұлың-бұлың, шоқ-шоқ ағаштар бейне теңізде жүзген ғажайып та жұмбақ алып кемелерге ұқсап көпке дейін толқып, баяу жылжып жақындайды да, айналып артқа түсіп алыстаған сайын әлгі бір ойнақы кейпіне тез ауысып тағы да бұлыңдап, тағы да толқып сала береді.

Бір кезде дәл құлағымның түбінен:

— Міне енді Мезгілдің даласы басталды,— деген дауыс шықты. Жалт қарасам, қасымда кірпі шаш жігіт тұр екен.

Мен бұл дала жайында жас кезімде қиян-қилы әңгімелер еститін едім. Ол кезде, бір ғажабы, біз балалар болып айнала түнеріп, тұнжырап тұратын ну орманнан қорқатынбыз. Ал сол шетсіз-шексіз орманды айлап кезсе селт етпейтін үлкендер:

«Мезгілдің даласы құрдым ғой, шетіне бір шыға алмайсың. Нысана етер, белгіге алар тұлдыр таппайсың, қалай қарап жүрсең де көсіліп жатқан кең жазық, адасып кетуің оп-оңай»,— дейтін.

Мен сонда адасса орман ішінен адаспай ма, айдалаңа көз салсаң қырымдағы көрінер медиен далада қайтіп адасуға болады— деп таңданатынмын. Сонда да «Мезгілдің даласы» деген сөзді естісем, әрі қорқынышты үреймен, әрі құмарпаз арманмен ұмтылушы едім осы бір ғажайып алысқа.

Міне біз сол Мезгілдің даласына еніп келеміз. Шынында да әлгі бір бұлың-бұлың ағаштардың бәрі де азайып, көз ұшына дейін бұлдырап кете берер көк теңізге ұқсап жалпақ дала— егін даласы басталып кетті.

Терезеге үңіліп тұрған кірпі шаш:

— Мезгіл!— деп бір тыныстады да, күрсініп алды. Күрсінісінде де, қарасында да терең бір сыр жатқандай.— Жол болса ұзақ көрінеді. Танысып алсақ қалай болады? Менің атым Мезгіл.

— Мезгіл?!— деппін таңданған кейіппен.

→ Ие, Мезгіл... Мына Мезгілдің даласында туыппын. Содан болса керек, атымды азан шақырып Мезгіл қойыпты.

Енді байқадым, Мезгілдің қиықтау келген маңғол көзінен жайдарылық пен үйірсектікті танып тұрмын. Танымал орайы енді келгендей. Мен өз атымның Тулан екенін айтып, манадан бері тілімнің ұшына орала берген сұрақты төбеден түскендей етіп қойып қалдым.

— Ал жол болсын, Мезгіл? Мына ауру қарияны қайда апара жатырсыз?

Жігіт тегі әңгімені бұлай тұрып бастағысы келмеді білем.

— Қарағандыға,— деп сұлесөқтау етіп келте қайырды. Содан кейін купеге кіріп кемпірге бірдеме деді де кері шықты.— Мұндай составта «Ресторан» дегенің бола ма сен?

— Әлбетте.

— Олай болса, соған барып сусын іше отырып әңгімелесейік. Мына аңызға жол де таңдайыңды кептірмей қоятын емес. Қариядан лұқсат алып шықтым.

Мен Мезгілдің әңгімесін естігенше асық едім. Содан ба, жігіт ұсынысына қарсылық білдіре қоймадым.

* * *

Вагон-ресторанда адам онша көп емес екен. Біз оңашалау бір үстелге келіп отырдық. Айнала үлкен терезелері бар самаладай жарық ресторанның зырлап қалып жатқан дала көрінісі бұрынғыдан да айқын, бұрынғыдан да әсем. Біз отырған беттегі сонау шалғай етекте жалғыз шуда бұлтқа ұқсап бұлыңғырып бір төбе көрінеді. Ал мына бетте қиян алыста жер шегіндей болып орман көгеретін сияқтанады. Осы бір жалпақ жазықта көзге ілінер де сол екеуі ғана. Қай бетке қарасаң да, болат доңғалаққа келіп соғылар сары балақ тартқан егін теңізі тұп-тура темір жолдан басталады да, көз ұшына дейін құлдырап арманғы алысқа кете береді.

— Сөйтіп, қария жайын білгіңіз келе ме? Бұл бір ұзақ сонар әңгіме. Жалықпасаңыз басынан айтайын,— деді Мезгіл, ыстық кофемен бір ұрттап қойып.

— Неге жалығайын, қайта жол қысқарады.

— Мен мына Қарағанды түбіндегі Сораң қаласында тұра-

мын. Кен инженерімін,— деп бастады ол әңгімесін.— Құдай-шыл болмасақ та айта береміз ғой, құдай біледі дейін, тап беделсіз емеспін. Топ жарып, суырылып шығар анау айтқан өнерім бар демеймін, сонда да «Мезгіл өз ісін білмейді» деп ешкім айта алмайды. Содан ба, коллектив те, бастық та теріс қарап көрген емес. Өз ісінде мығым болсаң, біреуге қиянат жасамасаң, теріс мінез көрсетпесең кімнің кімде не шаруасы бар дейсің,— деп бір тынды Мезгіл. Содан кейін шалқая отырып темекісін тұтатты да, көзін даланың қиян шалғай алыс бір нүктесіне қадап отырып қалды.— Тулан, сіз білуге тиіссіз, біз бір қарбалас, аласапыран өмірде көктеп, дән салып келе жатқан жандармыз ғой. Жолымыздың бұттарыс-қалтарысы жоқ болғанымен, бұралаңы көп. Кейде үндемей ғана тындыра салар шаруа үстінде орынсыз дауырығып бітеміз. Мен сондайда осы бір айқайшылдығымыздың өзі әлсіздігіміз емес пе екен деп те ойлап қаламын. Әйтеуір артық кетейік, кем түсейік, соның бәрі арманды бір жарқын болашақ үшін деп түсінеміз де, соған семіреміз. Қайтсе де ниетте алаалық жоқ.

Осындай бір кезекті науқанның кезі болатын. «Егер коммунизм күнін бір табан жақындатқың келсе, көмір өндіруге тоқсандық жоспарды мезгілінде орында!» деген ұранды газетке де үсті-үстіне төпелеп жазып, әр шахтаға да ілгізіп, қызыл танау болып жатқанбыз. Соған ала көңіл болдым ба, немене, әйтеуір түнімен ұйқтай алмай шықтым. Ет жүрек кейде сезе ме деймін жаманшылықты, қобалжумен болдым. Содан ерте тұрып, мекемеге келсем, жұрт та жиналып қалған. Күтіп отырғандай-ақ, өре тұра келіп, иіліп, ілтифат көрсетіп жатыр. Бірі тұрып: «Сені бастық тосып отыр»,— деді. Дегенмен мұның бірін де жаманшылыққа жорымадым; «Ет үйренген күнделікті науқан жайы шығар» деп ойладым да, кіріп бардым. Ол өзі анау-мынауға секектей бермейтін, өз бағасын түсінетін, жақынмын дегенді іші-бауырына біржола тартып та ала қоймайтын, алыспын дегенді үзілді-кесілді алшақтатып та жібере бермейтін, қайсысын болса да «ұрымтал жерің осы-ау», деген жерде ұстайтын, орнықты, жырынды адам еді. Сол мінезінен басакең де айрылып қалыпты, қалбалақтап жатыр.

— Мезеке, Мезгіл жаққа барып қайтуыңа тура келе ме, әлде қайтеді?

Біз болсақ, жүріп-тұруға піскен, көнбіс адамдармыз ғой:

— Тығыз шаруа болып тұрса...— деп күмілжідім.

— Ие, ие, тығыз шаруа. Тап бүгін аттанғаның жөн.— Ол үстел тартпасынан бір қағазды суырып алды да, шиыршықтап біраз отырды. Сосын маған ұсынды.

Алсам телеграмма екен:

«Қайтсең де жет. Анаң әл үстінде. Көргісі келеді».

Мезгіл тура маған қарады. Шіркін, көз атаулы да қиян-қиы болмай ма! Мезгілдің осы бір қушық келген дөрекілеу кескінінде де, ана қиықша келген маңғол көзінде де жан тұнығы, аяушылық пен сенгіштік байқалатындай.

Ие, Мезгіл тура қарады маған. «Ал сосын қайттың? Анаң байғұсты көре алдың ба?»— деген сұрау қысып мен де тағат таппай отырмын.

Мезгіл менің осы ойымның үстінен түскендей.

— Мен аңырып отырып қалыппын. Қалтыраған қолыммен шиыршықталған телеграмманы уқалай берсем керек. Бастық болса, аяушылығын білдіріп жатыр.

— Қамыққанмен өнер ештеңе жоқ енді. Берік бол. Мүмкін әлдеқалай беріле салған телеграмма шығар. Мүмкін айығып та кететін болар. Осында жұрт шығарып саламыз, көмектесеміз деп қамданып жатыр, мен де солардың ішіндемін...— деген сияқты.

Обалы нешік, пейіліне рахмет. Өз қасиетің де, жора-жолдастарыңның адамгершілігі де осындайда көрінбей ме. Аяңғаны болған жоқ, қолынан келгенін жасады бәрі де...

Мен сөйтіп жол жабдығына кірісейін деп үйге келдім де, телеграмманы әйеліме бердім.

— Бұл қайдағы анаң? Анаң бар ма еді сенің?— Әйелімнің бірінші сұрағы осы болды. Бұл байғұсқа да кінә жоқ. Мен басында балалар үйінде тәрбиелендім. Одан біраз жылды майданда оқ пен оттың ортасында өткердік. Сосын институтқа түстім. Сонда жүріп сол замандасыңмен кездестім. Оқу да бітті, үйлендік. Балалы-шағалы болдық. Содан жұмысқа орналас-тық дегендей. Бірақ осы жылдардың ішінде «анам бар еді» деген сөзді тісімнен шығарып көрген пенде емеспін... Сол себепті қайдан кінәлі болады ол бишара. Бірақ анасынан безіп кетіпті деп жазғыра көрмеңіз. Бұл жерде менің де кінәм онша көп болмаса керек. Сөйтіп, не керек, қысқарта тәйлегенде әйеліме бар сырды осы жерде баяндадым да, марқұмның басына бір уыс топырақ салуды өзіме парыз санап, жолға аттандым.

* * *

— Көкшетауға келгесін білдім,— деп жалғады Мезгіл әңгімесін.— Мен іздеп келе жатқан үй Мезгілдің Есіл жақ шалғай шетіне жаңа қоныс тепкен тың совхозында екен. Олай қарай жүретін автобус ертемен кетіп қалған. Оны күтсем, тағы бір күнім босқа өледі. Ең абзалы такси жалдап кету болды.

Мен сөйтіп бір «Волгаға» отырдым да, айналып жүретін жаңа тас жолды тастап, бұрын бала шағымда талай рет шиырлап өзім жүрген ескі жолмен төте тарттым...

Мен тоқтаусыз жүріп келемін. Жүріп келе жатсам да ұстараның жүзінде отырғандаймын. Меззеулі жерге жақындаған сайын жүрегім өрекиді. Әуелде байқалмаған бір сезімге берілгендеймін. Көп жылдан бері көріспей жат бауыр болып кеткен осы бір адам сәт сайын қимасым болып, қымбат тартып барады. «Көре алмай қалам ба»,— деп асығамын да мазасызданамын. Оған себепші — жоқ-жұтаң балалық шағымды өткерген осы бір ыстық өлке — туған жер ме деп те шамалаймын. Бір кезде бала жүрекке түскен өткен күннің із-таңбалары, қайғы-қасірет жайлары — ұлы дауа — уақыттың өз шипасымен көмескі тартқан қайғы-қасірет жайлары міне енді дүрбіден көрінгендей тым ұлғайып, айқын елес береді де, сөнген сезімдерді қара өрттей лаулатады.— Мезгіл тағы да темекі тұтатты. Сездіргісі келмесе де, қолының қалтырағанын байқаймын. Толқып отыр.— Өрт! Өрт! — деп екі рет қайталап тынды ол. Содан кейін бері бұрылды.— Бұл даладағы қара өрт дегеннің не екенін білесіз бе?

— Әрине... өрттің аты өрт емес пе,— деп күмілжідім.

Мезгілдің қабағына кірбең ілінді. Дауысы қатқылдау шықты.

— Жоқ, Тулан, Мезгілде бұрын болып көрмесеңіз, қара өрт дегеннің не екенін білмейсіз онда. Ондаған жыл бойы ұйысып жатқан өлі қауға от тисе бітті, ақыр заманның келгені деп түсіне беріңіз. Қау дегенің лапылдап майша жанады. Қызуы қандай десеңші бет қаратпайтын. Жолындағының бәрін де жалап, жалмайды да жылжи береді. Қыбырлаған жан иесінде ес қалмайды. Тайлы-таяғымен шығып күн алысады, түн алысады, бірақ жаһанды жалпағынан жайлап алған қара өрттің беті қайтпайды. Құдайдың дес берісінде қара нөсер төгіп берсе, сонда ғана басылады. Әйтпесе, сеңдей соғылысқан халықтың өлгені өліп, өлмегені жан сауғалап, бетінің ауған жағына босып кете береді. Жұт жеті ағайынды десе, тап мына Мезгілдің даласы үшін сегіз ағайынды болған-ақ шығар деймін. Бала кезімізде сондай қара өрттің талайын көрдік қой.

...Міне машина жылжып келеді. Қай тарапқа көз салмайын адамның ащы терінен жаралған егін теңізі — бұрын осы даланы басып, жаныштап өтетін сан алуан жұттарды келмеске жіберген ырыс теңізі сахара самалымен толқып, тербеледі. Көк аспанда ала шарпы бұлт көшеді. Құдды дүние, дүние болып жаралғалы аспанында дәл осылай ала шарпы бұлт көшіп, да-

ласында дәл осылай егін толқып тұрғандай. Құдды бұл өңірде осы жарқын көріністен басқа өзге көрініс-құбылыстардың көлеңкесі түсіп өтпеген сияқты. Ие, бұл тосын көзге, саңлауы жоқ ойсыз көзге ғана солай. Байымдағанға талай-талай оқиғалардың талай-талай іздері жатыр мұнда.

Міне, жайқалған егін арасынан әлдебір төмпелер қылаң берді. Одан әрі шөп басқан көл бар. Ал сол көлге құлай беріс қабақта зырлап өтіп жатқан заман толқынының, зырлап өтіп жатқан әр қилы адам толқындарының тоқтап, тұнып қалған бір сәті — молалар қараяды. Ана төмпелер біздің ауылдың ескі жұрты, ана молалар біздің сол ескі ауылдың моласы. Екеуінде де осы даланы жайпап өткен қара өрттің ізі бар...

Жаз болса сулы, томарлы, көлді жерлерді сағалап, Мезгілдің жан бармас түкпірлеріне қарай сұғына көшіп, ілгерілеп кете беретін біздің ауыл 1930 жылы осы «Торқа» деп аталатын шөпті көлдің ық жағынан қоныс тепті. Мен онда сегізде едім. Сегізде болсам да сондағы көп жайлар көкірегімде бүгінгідей сайрап тұр. Әлі есімде, көктемнің жаңбырлы бір күнінде шинельді бір тапал келді. Басына оттай қызыл жұлдызы бар шлем киіп, қолына жуан портфель ұстап келгеніне дейін ұмытпаппын. Жұрт жиналып, кішкене төбені айнала отырды. Жаңағы шинельді тапал төбенің мұғар биігіне шығып алды да, қолын олай-бұлай сермеп сөйлей берді. Содан есімде қалғаны «ТОЗ» деген бір сөз.

Сол сол-ақ екен, үлкеннің де, кішінің де бар айтатыны «ТОЗ»¹ болды да кетті. Егін салса да «ТОЗ», мал бағып, пішен шапса да «ТОЗ». Қора-қопсы, жайларды салып бітіріп, үйге енгеннен кейін әкем де:

— Біз енді «ТОЗ» болып ұйымдастық, — деді.

«ТОЗы несі?» — деп мен ойлаймын. Мені әлде баласына ма, болмаса, айтқанды жетіп өзім түсіне алмаймын ба, қайдан білейін, әйтеуір бір пендеден тұрлаулы жауап ала алмаймын.

Әкем менің шапеті, шағын денелі қағылез кісі еді. Әрі мінезі де жұмсақ, көп сөйлеуді білмейтін-ді. Әңгіме айтқандарды кезек құптап, қиықша келген маңғол көзін күлімдетіп үн-түнсіз отыра беретіні көз алдымда.

Өзі де бір бақ деген малды бағып, істе деген шаруаны істеп жүре беретін, көлденең сөзде жұмысы жоқ, қой аузынан шөп алмастың өзі еді. Сонысына бағып көп айтып анықтауға еріне ме, болмаса, өзі де айқын түсініп жетпеген бе, кім білсін ол да:

¹ Тоз — товарищеская община земледельцев

— «ТОЗ» деген ол кәдуілгі «ТОЗ»-дағы,— деп жауап береді.

Қысқасы, біздің ауыл, сөйтіп, «ТОЗ» болып ұйымдасты. Трактор деген болса да жоқ ол кезде. Дегенмен сирек көретін басқа саймандардың бірсыпырасы — ат сеялқасы, бричка деймісің, шөп жинайтын ат тырнауышы, соқа-саймандар деймісің, әйтеуір ауыл қотанына жинала берді. Қайдан келіп жатқанын да жөндеп білмеймін. Жалғыз-ақ, «Ана Әлти байдың көк бірішкесін жек те, шөпке бар», «Ана Тырнауық байдың көк қасқасымен өкілді сыртқы ауылға апарып сал!» деп әкеме арнап жиі айтылатын тұжырымды бұйрықтардан ғана «е, бұл байлардың дүниесі екен ғой», деп шамалаймын. Ол тегі қазіргі ойым болса керек, өйткені сегіз жасар баланың ненің қайдан келіп, қайда кетіп жатқанында не шаруасы болады дейсің. Жалғыз-ақ менің есімнен кетпейтіні сол жылғы жаздың айрықша ыстық болғаны. Ойпырай, бұл жерде сондай да ыстық болады екен-ау. Құбыладан соққан аңызақ жердүниені күйдіріп, қаусатып жатты. «ТОЗ» болып, бірлесіп салған аз егінге қарасаң ішің ашиды. Сүт күйінде сабағы құрап, дән салмаған масағы сарғая қуырылып, жел өтінде елбектейді де тұрады. Ала жаздай сазарып бір тамбай қойған күн реңкі тым бұзық. Содан түршіге сескенген жұрт аузында:

— Жыл репеті жақсы емес. Қыс ау-жайы қалай болар екен?

— Құдай сақтасын да, бір сіреңке басы ұшып түссе, Мезгілдің даласында жалғыз түп көде қалады деп ойлама!

— Қағына тиеді дей бер.

— Кезектесіп күзет қойған жөн. Сақ болған жөн.

— Өңшең тобырлар жиылып «ТОЗ» құрыпты, тоздырып жіберу керек» дейтін көрінеді өшіккен байлар. Қарап қалады дейсің бе?!

Ескі күнді еске алса жұрт: «біздің елде ана бай, мына бай болған» десіп жатады. Ал мен болсам тумысымда бір байды кездестіріп көрген емен. Сонда да «бай» десе зәрем ұшады. «Бай» дегеннің кім болатынын да білмейтін болсам керек онда. «Бай», «бай» деп жұрт жамандай беретін болғандықтан ба, әйтеуір ол маған кездескенді жалмап, жұта беретін аждаһа сияқты елестейтін-ді. Сол үрейдің салдары ғой деймін, жұрт сөзін тыңдасам, жүрегім тітіренеді. Көрінбейтін бір құбыжық ақырын жылжып келе жатқан сияқтанады маған...

Әлі есімде, желді аңызақ күн еді. Кеш түсті. Жалқынды өрттей қызарып, зорайып барып күн батты. Дүние алаулай мұнартып түтіндеп тұрды. Үйге төсек салынды, мен жатқа-

пымды ғана білемін. Содан ояна келсем, әкемнің қолында жүрмін. Төңірек самаладай. Ащы түтін иісі шығады. Айнала орап, қаулай жанып қара өрт келеді. Бет бақтырмас алды — біздің ауыл. Арты қара түннің өзіндей қап-қара үңірейген жоқтық. Екілене, ішін тартып, жел соғады. Жел соққан сайын алтын найзалар жарқ-жұрқ етіп ырғып-ырғып түседі де, дуылдай жөнеледі. Қарғып қораларға шығып жатыр. Кеше ғана еңбекпен тұрғызған мекен-жайлар міне енді көз алдымда күтір-күтір, күрс-күрс құлай бастады. Қора арқалықтарын ораған сұғанақ жалын тілдері соққан желдің күшімен қарманарға ештеңе таба алмағандай, бір ауық созыла дірілдеп, жалаңдап тұрады да, үзіліп барып, алдағы тың жерге жабыса қалады. Содан кейін тағы да дүр етіп қоздап, балалап жатқаны.

Төңірек шуға толы, азан-қазан. Шәуілдеп ит үреді. Әйелдер зарлайды. Барлығып еркектер айқайлайды.

Мен де әкемнің қойнында жылап жүрмін. Біздің үйдің терезесінен жалын сумаңдай бастады. Содан қорқамын да дауыстап апамды іздеймін. Бірақ қайтып көруге жазбапты оны маған. Кейін білдім ғой, «ақсұңқар балапаны үшін торға түседі» демей ме, жаңылыстан мені үйде қалды деп ойлап, лаулаған оттың ішіне қойып кеткен де, содан қайтып шықпаған.

Сөйтіп, анам сорлы тағдыр ойыншығы есепті, қайғылы жаңсақтықтың құрбаны болып кетті...

— Мен сөйтіп анамнан айрылдым. Бала кездің қуанышы да, қайғысы да тамырсыз, негізсіз келеді. Тез тарқайды дейді ғой. Мен осыны теріс ұғым ба деп шамалаймын. Өйткені қанша жұрт жиналды. Мола басына қалай бардық, бәрі де есімде. Тіпті анамның қыр мұрынды қызыл жүзі, қалың келген қара қасы, басын әнтек бұрып төмен отырып күлгенде көрінетін ақ тістері де көз алдымда. Мен оны ұмыта алмадым. Біреуден жәбір көрсем де, қарным ашса да, әкемнен қалып қойсам да үнемі есіме апам түседі де, боздай беремін. Ал біреу-міреу шақырып алып, қолыма бір үзім нан ұстатса, «алда, байғұс-ай!» деп арқамнан қақса, қайғы-қасіреттің бәрі ұмыт болған сияқтанады. Асыр салып, ойнап кете барамын. Ол бірақ көпке бармайды, жетімдік бұлаты тез келіп қайта орнайды.

Дегенмен жер дүниені жайпап кеткен осы бір өрттен кейін «ТОЗ» өмірінде де, менің өмірімде де үлкен-үлкен өзгерістер болды. Маялаған пішені мен тірі тұрған егінін, үй-жайы мен шаруашылық құралдарын өртке берген соң «ТОЗда» не күй қалды дейсің, тозып кетті. Ал мен болсам...

Осы кезде поезд жүрісі бәсеңдей берді де, кіші-гірім станцияға келіп тоқтады. Мана біз келгенде қарсы алдымыздағы күн шырқап төбеге шығып алыпты. Мезгіл сағатына қарады.

— Ене, тәуір-ақ отырыппыз ғой. Қарияны тамақтандыратын уақыт та болған екен. Мен шәй апарып беріп келейін,— деп ширақ басып шығып кетті.

Оңаша қалғандықтан ба, мен ала көңіл болып отырмын. «Бір анасы өліпті, бір анасын іздеп бара жатыр. Бір қарияны ертіп келе жатыр. Бәрі де жұмбақ болып барады»,— деп ойлаймын.

* * *

...Сөйтіп, мен ойда жоқта жетім болып шыға келдім, ал «ТОЗ» болса тозып кетті,— деп жалғады Мезгіл әңгімесін поезд қозғалып кеткен соң.— Бірақ «ТОЗдың» жарасы жеңіл болды. Қайта сол төңіректегі талай «ТОЗдар», талай ауылдар жиналып, келер жылы «Майбалық» деген қайран көлдің жағасына жаңа қоныс тепті, колхоз болып ұйымдасты. Қызыл шатырлы, көк шатырлы биік-биік үйлер көбейді. Күнде жиын болады, қызу-қызу сөздер айтылып жатады. Ақ көбік болып аттар сабылады. Ел-елдің арасында шапқындар жосылады. Ізін құрғатпай өкілдер жүреді, портфель ұстап, мылтық асынып, соттар келеді жуан-жуан папкаларды арқалап. Ойын-той, думандар да көп. Болып жатқан бұл қызба, ал кеттім көрініс-құбылыстардың көбіне мен түсінбеймін. Сонда да ел өмірінде қауырт бір өзгерістердің болып жатқанын аңдасам керек. Міне тозған «ТОЗдың» ақыры осылай өрге тартты.

Ал менің халім мүлде мүшкіл. Әкем жұмысқа кетеді. Мен үйде жалғыз қала алмаймын. Қайда барса да қасындамын. Шешенің жоқтығынан маған да, үй ішіне де жүдеушілік кіре бастағанға ұқсайды. Оны иіні жыртылған көйлегімнен, бұрыш-бұрышта салбырап тұратын өрмекші сілбісінен, әкемнің қабағынан аңғарамын. Үндемейді, күлмейді. Осындайда сап етіп апам түседі есіме. Сағынамын. Көршідегі үйдің терезесінен пешінде маздап жанған отты көрсем де көңілім жүдеп, жасып қаламын. Мына қаскөйлікті қойсаңшы, әкем екеуміз болып тұтатқан тезектің бықсымай, түтіндемей ана сияқты маздап жанатын бір күні жоқ. Пешке басты тығып жіберіп, өңештей үрлеп үнемі қызыл кеңірдек боламыз да жатамыз.

Өсти-өсти күндер де өте берді. Жылауық бұлтты күз түсті. Қилы адамдарға қилы-қилы тағдыр дайындап отыз бірінші жылдың аты шулы қысы да таянып келе жатты.

* * *

Себелеп жаңбыр бүркеді. Дүние күңгірт, жабыңқы. Қыс келерін танытар ызғар бар ауада. Суға малшынған қамыс қораның ығында құлағын салбырата жусап аққаптал бір арық

ат тұр. Белсенділерден ығыр болған ба, кім білсін, мені көріп қаға беріске қарай айнала береді. Жауырда менің не шаруам бар. Өз әлегім өзімде. Кітабымды арқалап мектептен келемін. Тоңып келем. Жамбастап қалған көн етігім бар. Қопарылған ұлтаны қайырылып қалмасын деп аяғымды көтеріп басамын. Жер лайсаң. Етіктің іші одан да өткін. Жалаң аяқ саман үйдің лайын басып жүрген сияқтымын. Қорс-қорс етеді.

Үйде әкем жоқ. Ертемен тұрып басқа бір колхозға кеткен. Қасында колхоз ісіне араласып, белсенді атанып жүрген Нұрым деген жақынымыз бар. Қайда әкетсе де сол әкетті.

Мен лай басып үйге жақындадым. Сұсты, суық үйге кіргім де келмейді. Міне, терезе алдынан өттім. Кенет пеште жанған отты көрдім. Тағы да өрт екен ғой деп жүрегім су етті. Бірақ түтін дегенің мұржадан шығып жатыр. Бықсып жанған оттың түтіні емес, дауылдап жанған оттың түтіні. Түйін-түйін, буын-буын болып будақтап шығады. «Кім келіп жақты екен? Әлде әкем бе екен?»— деген оймен үйге кірдім... Пеш қасында бір әйел отыр. Басында қызыл шәлі. Үстінде батсайы қамзол. Пеш қойнында сары самауыр ызылдайды. Үй іші жып-жылы. Бірақ әкем жоқ. Бейтаныс әйелден басқа бір пенде жоқ. Мен есік алдында боқшамды ұстап, адырая қарап аңырып қалдым.

— Сен Мезгілмісің? Өй, айналайын, келе ғой,— деді әйел. Сонан соң бетімнен сүйді. Қолыма бір түйір қант ұстатты.— Тоңдың ғой, кел, жылына ғой.

Менде үн жоқ. «Қолы да жұмсақ, сөзі де жұмсақ бұл кім? Әлде мен білмейтін жақын жекжат, нағашылардың бірі ме?» Мен, бірақ кімсің демедім. Ол да пәленмін деп айтпады. Далаға шықтым. Келдібай дейтін жырық танау бір даукес бала болатын. Сол кездесе кетті де, жаңалықты табан аузында жеткізді:

— Әкең қатын әкелді. Көрдің бе, ей?

«Әкем әйел алады-ау» — дегенді мүлде ойламасам керек, жырық танаудың сөзі жай түскендей болды. Жүрегім ауырып жүре берді. Содан күн ұзақ үйге жоламадым. Етік ішіндегі лайды былш-былш басып, қора төңірегінде жүрдім де қойдым. Бәрінен бұрын әкемді қызғанамын. Сөйтіп жүргенде кеш түсті. Ауыл-үйдің Нұрым бастаған бірер адамы келді. Қазанға ас салынды. Әкем байғұс бұрынғыдай емес сияқты. «Осы баяғыда...» — деп әңгімені баяғыдан бастап, көтеріле сөйлеп отыр. Әкем жайдарыланған соң, менің де ауруым тарқай бастаған секілді. Қисайып жатып, қазан-спақ жаққа қараймын. Ол бір ығыр еткен дүние еді мені. Енді әйел қолына тигені ептеп мақтаныш та сияқты ма қалай.

Ауылды жерде таң сарғаймай тамақ пісе ме, солай жатып ұқтап та қалыппын. Ояна келсем, жым-жырт, қап-қараңғы. Қасымда әкем жоқ, жалғызбын.

— Әке! Қайдасың, әке? — дедім шошынып.

— Жата ғой, жаным, мен осындамын.— Әкем қозғалатын емес. Бір жарым жыл бойы қойнында жатып, бауыр басып, иінін алып қалғандық болса керек, қармалап жүріп қасына бардым. Ойымда түк те жоқ. «Неге жалғыз қалдырған?» — деймін қайта. Барсам, ар жағында теңкиіп біреу жатыр. Кенет жырық танау ойыма сап ете түсті: «Әкең қатын әкелді. Көрдің бе, ей?» — Көрдім. Міне, енді көрдім.

— Мынау кім, әке? — деп сұрадым білсем де.

— Ол сенің Бибігүл апаң. Саған апа бола келді осында.

— Ие, саған, апам емес. Біреудің апасы апа болмайды маған. Кетсінші әрі.— Намыстанып жатырмын. Ертең жырық танау Келдібай: «әкең ана алып келген қатынның жанына жатты. Сен ұйқтап қалдың. Ұйқы-шы-л»,— деп мазақтарында дау жоқ. Мен екеуінің арасына түстім де, әкемді қатты құшақтап жатып алдым.

... Ояна келсем, сәске түс. Төсекте әкем жоқ, терезеден қаруы қайтқан күз күні сығалайды. Сонан ба, үй іші көңілді, сергек сезілетіндей. Оң жақта батсайы шымылдық желбірейді. Сондай сәнді. Пештің қара қожалақ күйесі де жоқ, шаң-қандай ақ тартып, жалтырайды. От та маздап қыза жапып жатыр. Еден де кірден тазарып қалған. Қысқасы, бір құдіретті қолдың күшімен үй де, күн де өзгеріп, айрықша нұрланып кетіпті. Кенет қазан-ошақ жағынан біреудің жүргені естіледі. Сары самауыр күжілдейді. Маған: «Сені күтіп күжілдеймін, түрегел»,— дейтін сияқты. Көзімді салсам, көк көйлекті біреу жүр. Кәдуілгі менің апам. Жүріс-тұрысы, айна-қатесіз аумайды. «Апа!» — деп дауыстап жібере жаздап тоқтадым. Жоқ, ол апам емес, кешегі әйел, түндегі Бибігүл дейтін әйел.

Мен түрегелдім. Қарсы алдымда жылы жүзбен күле қарап Бибігүл тұр. «Тым қызғаншақ екенсің. Әкеңді қызғанып сомадай болып... ұят-ай!» — деп күле ме, кім білсін. Мен төмен қарадым.

— Ана үстіңдегілерді шеш те, мынаны ки! — деп ол қасыма бір түйіншекті тастады.— Тез киін де, түрегел, шәйің суып қалады.

Түйіншекті жазсам, жаңа тігілген көйлек пен дамбал екен. Жаңа нәрсені көрмегеніме қанша болды десеңші, қуанғанымнан жүрегім дүрсілдеді. Тез киіп алдым да, шәйға отырдым. Пеште дүрілдеп от жанып жатыр. Бибігүл менің ескі көйлек-дамбалымды домалақтап алды да, отқа ұрды.

— Бар қырсық осымен кетсін!

Мен отқа қарап отырмын. Ол шәй құйып беріп отыр. Екеуімізде де үн жоқ. Пеш ішінде торсылдап, борсылдап менің құрым болып кеткен көйлек-дамбалым жанып жатыр. Қызық-ай, ескі киім дегенің отқа салса, тезек сияқты бықсымай, қамыс сияқты лапылдамай, бытырлап-шытырлап жанады екен ғой. Оны кім білген!

Ол бірінші болып үн қатты:

— Ана желқомнан басқа көйлегің жоқ па еді? Неге жырым-жырым болған соншама?

— Жоқ. Апам барда көп болатын. Бәрі де жыртылып қалды.

— Апаң қайда?

«Білмейтін шығарсың!» — деп қойдым ішімнен.

— Өліп қалған, — деп келте жауап бердім.

Бибігүл күрсініп қойды.

— Сенде апа жоқ, менде бала жоқ...

— Балаң қайда? — дедім оқыстан ойланбастан.

Ол да жауапты келте қайырды.

— Өліп қалған...

Кенет менің көз алдыма өрт елестеді. Неге екенін кім білсін, оның баласы да менің апам ұқсап, анасын іздеп жүріп от ішінде қалған сияқтанды.

Әлде өлген баласын есіне алды ма, болмаса басқа қайғысы бар ма, қайдан білейін, төмен салған басымды көтерсем, Бибігүлдің көз шарасы жасқа толып, мөлдіреп тұр екен. Бұл бишараның халі менен де жаман екен деймін бе, әйтеуір, көңілімде оған деген бір аяушылық пайда болды.

— Апаңның жоғын естігенмін, — деді ол. — Ести тұра әде-йі келдім, бала етіп алайын деп келдім.

Мен үндемедім. «Бала болмаймын!» — деп айта алмадым. Бірақ бала мінез дегенді қойсаңызшы, осы күні ойласам күлкім келеді. Отырып, отырып:

— Бірақ әкемнің қасына жатпайсың. Өйтіп апа болмайды. Сен түгіл өйтіп апам да жатып көрген емес, — деппін.

Бибігүл күлді:

— Ол рас, өйтіп апа болмайды.

— Бірақ қазір күлкі болса да, ол кезде шын көңілім сол ғой. Көлденең біреу келіп бар сенген әкеңнің жанына теңкиіп жатып алса, енді қайтесің? Ол соны ұқты ғой деймін. Менің дегенімді істейтін болды. Мен оған «бала болам, айтқан сөзіңді тыңдаймын», — деп уәде бердім. Содан кейін о да, мен де анттан тайып көрген емеспіз. — Мезгіл тағы да езу тартты. — Маған білдірмей бұзса өзі біледі, ал көзімше әкеме бір таянған

байқаған емеспін. Сол себепті, өгей шешенің айтқанын мен де қайталатып көрмедім.

Сөйтіп, мен өгей шешеммен осылай таныстым. Жай шартасқанмен адам көңіліне күдік деген кіре береді екен ғой. Көпке дейін бауыр басып кете алмай жүрдім. Сәл нәрседен кісілікше секем алып, состиып қаламын. Өстіп күндер өтіп кетті.

Бір күні бір топ бала асық ойнадық. Ішінде жырық танау Келдібай да бар. Мен оның асығын ұтып алдым. Ол менің жағамнан алды:

— Асығымды қайтар. Мен өтірік ойнасам, сен шындайсың.

— Жібер деймін, көйлегімді жыртасың.

— Ол сенің көйлегің емес. Әкеңнің қатыны берген саған. Бір асығымды,— деп Келдібай жағамнан тартып қалып қақ айырды да, тұра қашты. Мен әудем жерге жібермедім, қуып жеттім де, желкөден бірді қондырып, қалпақтай ұшырдым.

— Ал, жырық танау, саған керегі осы ғой,— деп үстіне мініп алып, төмпештей бастадым.

— Ал саған керегі ше? — құлағым тызылдап әкетіп барады. Жалт қарасам, жырық танаудың ағасы:

— Ә, қалқан құлақ, әлім жетті деген қалай екен?!

— Өзі неге тиіседі кісіге?

Келдібайдың ағасы мені тұрғызып алды да кеудемнен түйіп кеп жіберді. Он төрт, он беске келіп қалған сойталдай немеге мен төтеп бере алайын ба, шалқамнан түстім. Сол кезде Бибігүлдің даусы шықты:

— Бұл жетімек сорлыны өлтірейін деп пе едіңдер-әй, екеулеп?...— деп жүгіріп келді де, Келдібайдың ағасын шапалақпен сарт еткізді.— Ендігәрі бұлай істесең сирағыңды қырқамын, білдің бе. Соқтыққандарыңның соңы осы болсын.

Менің төбем көкке жетті. Ол маған қара ағаштай пана екен ғой.

Сөйткенше болмады, Бибігүл мені сүйрей жетелеп үйге кірді.

— Өзіңде де бар. Неге соқтығасың сол содырларға! — деп ал кеп ұрыс. Мен «мұнысы несі?» деп жаутаңдап тұрмын. Бірақ байқаймын, зілі жоқ секілді. Жек көріп, жекіп ұрыспайды, таяқ жедің деп аяп, жаны ашып ұрсады. Кәділгі өз апамның ұрысқаны сияқты. Мен оны құшақтай алдым да, өксіп жылап жібердім. Бибігүл кеудемнен итермеді. Қайта өз апамға ұқсап бауырына тартты. Байқасам, оның да көзінде жас тұр. Мен сонда ол екеуміздің мұңдас жандар екенімізді ұқ-

сам керек, әйтеуір бар балалық сезіміммен біржола құлай берілдім.

Кейін білдім, Бибігүл де сіңірі шыққан кедейдің қызы екен. Он бес жасында зорлықпен бір бай шалға әйел үстіне тоқал болып барыпты. Содан жүре-бара бір бала көтерген екен, үш жасқа жетпей ауырып өлген. Ал бай 28 жылы конфескеге ілінген соң, бұл байғұс басына бостандық алып, босап шығыпты. Бірақ мұны кейін білдім дедім ғой. Мұңдас дегенде мен оны аяп жүр дейсің бе. Бала махаббаты деген үлкендердің өзіне қалай қарайтынына қарай тумай ма. Бұл әйелден сондай бір жылы сезімді, жұмсақ алақанды байқасам керек.

Сөйтіп мен өгей шешеммен осылай табыстым.

Бибігүл маған шын мағнасында ана бола білді. Мен оған бала болуға тырыстым. «Өгей шеше...» — десе көптің ұғымында бір ғана жәбір-жапа, ұрыс-керіс тұрады. Мен мұны бір жақты үстірт ұғым демекпін. Қазір өз бойымда көзге түсер жағымды бір қасиет бар болса, сол өгей шешемнен келген қасиет деп білемін. «Көре алсам жарар еді!» — деп тағат таппай асығып келе жатқаным да содан болса керек.

Мен шыдай алмадым:

— Сол жақсы көрген анаңыздан қайтып ажырасып қалдыңыз? Әйеліңізге «анам бар еді» деп айтпағаныңыздың мәні қалай? — деп сұрадым.

Мезгіл ойлана отырып қалды. Қолайсыз сұрақ қойып ренжітіп алдым ба деп менде де маза жоқ. «Өзі айтса айтты, айтпаса не шаруам бар еді қазбалап?!» — деп өкінемін. Ебін таппаған тұз жалайдының кері болып, сасқанымнан терезеге қараймын. Манағыдай емес, жер бедері де өзгерген. Жазық далалар ауысып бел-белестер, адыр-төбелер көбейе бастаған. «Тегі Мезгілдің даласынан өтіп кетсек керек», — деп ойлаймын.

— Бұл даладағы жынды боранның не екенін түсінесің бе, Тулан? — деп сұрады Мезгіл оқыстан.

«Әрине, боранның аты боран емес пе?!» — дегім келіп бір тұрдым да, манағы өрт жайындағы жауабым есіме түсіп, тоқтап қалдым.

— Жоқ, былай естігенім болмаса...

— Бәсе, білмейсіз. Әй, сойқан ғой ол бір. Қара өрт дегенің түк емес мұның жанында. Одан әйтеуір жол тауып құтылуға болады ғой. Ал мына жынды боранның қармағына бір ілексең, тірі шығуың жоқ. Жоқ, жұт сегіз ағайынды емес, тоғыз ағайынды болған мына Мезгілдің даласында. Айлап соққан ақ түтек бір толастамайды-ау! Жер мен көк астасып, ақ кебінге оранып алады да, құтырына ұйтқиды кеп. Осындайда

сыртқа шықсаң болды, көз алдыңда қарайып, қалқайып көрінген көрші үйлерден табан астында көз жазасың да, ақ тұрқай қоймалжың бір зәһәрлі дүниенің ішіне еніп жүре бересің... Үйде отырып та рахат таба алмайсың. Шөккен пілге ұқсап терезе алдында тау-тау қар тұрады. Әр қилы өрнек салып әйнекке қалың қырау қатады. Күн тал түс болса да, өз үйің өткен түннің бір бөлшегін жасыра тығып, ұстап қалғандай, тым қараңғы тартады. Сырттан кіргенде көзің үйренгенше әр нәрсені бір қарманып, мүгедек боласың да қаласың. Пеш мұржасы әлденені азалап ертеңді-кеш ұлиды кеп. Жүрегіңді тырналайды. Айналаң гулеген жел болады. Пеш маңынан басқа баспана таппайсың тіпті.

«Анаңыздан қайтып ажырастыңыз?» — деп сұрадың ғой жаңа. Айтайын. Мен ол кісіден сол жылғы осындай бір жынды боранда адасып қалдым. Туған шешемді Мезгілдің өрті алды, өгей шешемді «Мезгілдің» бораны әкетті...

Осы кезде поезд бір станцияға келіп тоқтады. Ресторанға лап қойған аумақты топ буфетті қоршалап алды да, сыра сұрап, арақ сұрап дабырласа бастады.

— Далаға шығып аз-кем бой жазсақ қайтеді? — деді Мезгіл.

Мен қарсылық жасамадым. «Е, мына өзімен бірге келе жатқан қария — сол Бибігүл шешесі болды ғой» — деп мен де қозғалдым. «Бірақ, әлгінде Бишәм демеп пе еді? — деген тағы да бір ой келеді. — Бұл әлде үшінші анасы болды ма екен?»

* * *

Поезд тағы да ілгері жылжыды. Біз тағы да баяғы орнымызға келіп отырдық.

— Ол заманда зорлық-зомбылық дегенде шек болған ба, менің әкем жәбір көрсе, өз ағайындарынан көріпті, — деді Мезгіл. — Бойдақ кезінде әлді ағайындарының малын бағып, отын-суын тасығаны өз алдына, кейін отау болып оңаша шыққасын да, «бәрекелде, бетіңнен жарылқасын!» дегенді ести алмаған. Шабындық бөлінсе, жердің таз-шақатты жерлерін беріпті. Ал егін салса, «алған соқа-сайманыңның майы, мінген көлігіңнің майы» — деп, түскен шығымның молын өздеріне алыпты. Ананың кезегі, мынаның кезегі дейтіндердің бәрі де қит етсе Қойшыбайдікі бола қалады. Үй ішінің «әрі отыр, бері отыры» сияқты жақындарынан көрген жапасы итермеледі ме, әлде қараңғы болса да заман ауқымын бағдарлай білді ме, әйтеуір, Қойшыкеңнің жалғыз аты мен жалғыз сиырын ортаға салып, колхозға бірінші болып кіргенін білемін.

— Ағайын арасында артық-кем деген болмайды. Бәріміз де жұмылып жұмыс істейміз. Бірлестік, теңестік деген осы,— деді ол мүше болып келген күні қуанып. Әке қуанса бірдемені біліп қуанады да. Біз қайтып қағас қаламыз. «Өзімдікі» деген қаншық ит ол заман түгіл, осы күннің өзінде де әркімнің ішінде күшіктеп жатпай ма, қорамыздан мал кеткенге жанымыз ептеп ауырды. Сонда да өгей шешеміз екеуміз болып біз де қуаттап, мақұл десіп жатырмыз.

Әкем әуелі орталықтың малын бақты. Анам орталықтың сиырын сауды. Содан кейін екеуі де сарайға ауысты. Ол кезде машина дегенің түске енген бе, әкем үш сырғауылды мосы етіп асып алады да, ертеден қара кешке дейін қол елеуішпен бидай елейді. Қойшыекең бойы шырға болса да аса қарулы, жиын-тойларда күреске түсіп, белдескенді жығып жүретін, балуан атанған кісі еді, бір қажымайды. Шаңырақтай үлкен елеуіш толған бидайды тағандап тұрып алып шайқай береді, шайқай береді. Қас қарая қолына киіз кітабын ұстап есепші келеді де: «Бүгін Қойшыекең пәлен еңбек күн тапты, пәлен тонна тұқым қорын тазалады. Сөйтіп колхоз құрылысының жауларына пәлен тонна соққы берді. Жарады!» — дейді мақтап. Есепші әкемді осылай мақтаса, мен шешем үшін қалай мақтануым керек екенін таба алмаймын. Өйткені әкем пәлен тонна тұқым қорын елеп, колхоз құрылысының жауларына пәлен тонна соққы берсе, сол пәлен тонналарды бір сарайдан шелектеп тасып елеуішке салатын да, одан шыққан соң екінші сарайға тасып апарып құятын да менің өгей шешем. Әйтеуір бірді бірге қосса, екеу болатынын білемін де, Бибігүл апам екі әкенің жұмысын атқарып жүр деп бағалаймын.

Күн сайын тонналап ақталған соң шыдасын ба, көп кешікпей тазармаған бидай қалмады. Ал колхоз құрылысының жаулары қайтсе де құрып кете қоймады.

... Толассыз жынды боран соғады. Сондай түндерді баспаналап төрт аяқты, екі аяқты аш бөрілер жортады Мезгілдің даласында. Олар колхоздың малын ториды. Олар колхоздың сарайларын ториды. Қыбын тапса қарап қалмайды, атады, шабады, соққыға жығады, сөйтеді де айдап әкетеді, арбалап әкетеді.

Осындай шабыншылықтан ығыр болған колхоз белсенділері күзетшілерді сенімді деген адамдардан қояды. Сол сенімді дегеннің бірі менің әкем болыпты.

Ол бір күні кеңсеге шақырылды. Ауданнан келген тұрақты өкіл — Жүсіптің өзі шақырған. «Өзі» дейтін себебім бар: Диктатор болу үшін қол астындағы халықтың аз-көбі, қарайтын жердің көлемді-көлемсізі есеп емес пе деймін. Бір дикта-

бар бар, миллиондаған халықты билеп, мыңдаған шақырым жерге әмірін жүргізіп отырса да місе тұтпайды. Басқа елдерге, басқа жерлерге көз алартумен болады. Ал екінші диктатор бар қол астында елу-алпыс құралпы үй болса басқаны іздемейді. Ондайлар біреуге ақырса, біреуге әмірін орындаттырса, біреуге мылтық кезенсе, соған разы.

Жүсіп біздің ауылдағы сондай «айдағаны төрт ешкі, ысқырығы жер жаратын» кішкене «диктатор» еді. Ең алдымен оның ауылға қалай келгені менің күні бүгінге дейін есімде. Үш ат жегіп, екі иығына айқарып екі винтовка асынып келді. Келді де шапқылап жүріп көшелерді аралады, көшелерді аралап жүріп тарсылдатып мылтық атты. Сырттағылар қашып үйге тығылды, үйдегілер «не сұмдық болып қалды» деп боғып далаға шықты.

Осыдан кейін үй жаппай тінту басталды. Не жоқ іздейтінін кім білсін, қаһар Жүсіп күнде ертемен көшенің бір басынан түседі де, астан-кестенін шығарады. Көрпе-жастық, төсек-орын жұлынған тауықтай бұрқырап терезеден сыртқа лақтырылады. Пеш қиратылады. Есіктердің топсасы жұлынады. Үлкен болсын, кіші болсын, бәрі де далаға шығарылады. Ақ қарда сөйлеуге аузы келмей кемсеңдеген кемпір-шал мен жас нәрестелерге қарайтын бір пенде табылмайды. Осы күні келмеске кеткен сол бір көріністерді ойлаймын да, қайран қаламын, Тулан. Жәбірлеуші де, жәбірленуші де адамға тән сезімдерден ада секілді. Жәбірлеушінің бойынан: «Ертең осы үйдің халі не болады? Шиеттей балалары бар екен, аштан өліп қалмас па? — деген аяушылық сезілмейді. Қолына түскеннің бәрін де сыпырып алып, кеңсеге қарай аттандыра береді. Осымен тынса жақсы ғой. Тынбайды ғой мұнымен. Қора мен шошала кертесінен азын-аулақ ұн шыққан, қарынға салған майы мен ет шыққан үй тайлы-таяғымен жауапқа шақырылады. Қайдан алса одан алсын, шындығы керек болмайды. «Ұрлап алдым, жасырып сойып алдым», — дегенді мойындағанша, тартатын азап пен жазада толас жоқ. Суық шошалаға қамаған талай ана мен талай балалардың жан тапсырғанын көзіммен көрдім, Тулан. Ойласаң денең мұздайды тіпті. Хайуан екеш хайуан да нәсіл қалдыруға тырысады екен ғой. Нәсіл қалдырмаса, тұқым-ұрпағымен құрып кететінін о да біледі. Қазір жер шарында екі жарым миллиард халық бар дейміз. Егер сол екі жарым миллиардтың өнім-өсімін елу-ақ жылға тоқтатар болса, жер бетінде бір пенде қалмайды екен. Адамзат ұрпағы құрып кетпек! Көз жүгіртші, Тулан, осыған. Өзі қонақтап отырған бұтақты аралаған қаһар Жүсіпті не деуге

болады?! Қарғыстың қандайы бар оған лайық? Хайуан дермісің, мал дермісің?!

Ал жәбірленуші ше? Бұл да бір осы күнге дейін шеше алмай қойған жұмбақ сырым; бір үйлі жан болып ошарылып, талғажау етіп отырған көжелігін тартып алып кетіп бара жатқанға даусын шығарып тіл қатар бірі жоқ қой. Ертең аштан өлерін біледі. Біле тұра үндемейді. Жалынбайды. Жағынбайды. Томсарған күйде қала береді. Олар қайыр-садақа сұрауды да білмейді. Бала болсам да, бүгінгідей көз алдымда. Аштықтан көзінің алды күлтеленіп, аяқ-қолы ісініп, бұралып жатқандардың талайын көрдім сол қыста. Бірдеме берсең алады, жейді. Бірақ өз бетімен қолын созбайды. Ештеңені дәметпейді де. Өңменіңнен өтер өткір көзін бірдемеге мағынасыз қадап жата береді. Бұл не нәрсе, Тулан? Ерлік пе? Әлде ездік пе? Береген қолым алаған демеуші ме еді халық? Бар күнінде қонақжай, дарқан пенделердің өлім аузында басқадан түк дәметпеуін, дәметпей жатып жан тапсыруын қалай түсіруге болады? Жұмбақ бұл маған. Күні бүгінге дейін жұмбақ.

Бірді айтып бірге кете беремін, Тулан. Адам болған соң көкейде жүрген сыр ғой бұл. Енді қаһар Жүсіптің өзіне орайлық. Ие, менің әкемді сол Жүсекеңнің өзі шақырған.

— Сен кімсің?

— Мен, Қо-Қойшыбаймын...

— Қой бағып жүріп, байып кетсін деп қойған ғой. Ниетінің жаманын қарашы. Байлармен байланысың жоқ па?

— Жо-жоқ...

— Жоқ болса, бар. Колхоз сарайын күзетесің. Байқа, қақпа алдынан құс жорғалап өтсе, жақсылық көремін деп ойлама! — деп Жүсекең алты атарын суырып алып әкеме кезген.

Қойшыекеңде «жоқ болмайды» — деген болған ба, «колхоз сарайын күзетсем күзетейін», — дейді ғой әрине.

Сөйтіп менің әкем күзетке шықты. «Күзетсем, күзетейін» дегенімен, Қойшыекеңнің тапсырылған жұмысқа сүлесоқ бола алмайтыны тағы бар ғой. Күн демейді, түн демейді, сарай маңынан аяғын аттап баспайды. «Жүсекеңнің өзі айтты ғой, құс жорғалап өтсе расында да ұят болар», — деп жүреді де қояды. Өйтуіне тағы бір себеп, күзде құйған тұқым қорының қыс ортасында жарым-жартысы жоқ болып шығыпты. Сарай төңірегіндегілердің күзетшіге дейін түгел ауыстырылуының мәні де осында. Содан кейін, қайдан келіп жатқанын кім білсін, колхоз сарайына шана-шана бидай келіп түсіріле бастады. Ашыққан жұрт осы шаналарды, шанада теңкиіп жатқан ала-

ша қаптарды торуылдайды. Сол кезде сап етіп қаһар Жүсіптің өзі жетіп келеді де, бала демейді, шаға демейді, қамшының астына алады. «Мына иттерді неге қумайсың?!» — деп әкеме ақырады. Ал Қойшыекең болса үндемейді. Тұтас алашадан тігілген қанар қаптардың аузын шешіп, тұқымдық бидайды шелектеп таси береді.

Бір күні осындай бір іс үстінде тағы да қаһар Жүсіп келді.

— Мына шелекпен не өнеді. Қаптап неге тасымайсыңдар? — деп кілтші Нұрымға төнді.

— Бұл қап емес алаша ғой, кім көтере алады дейсің, Жүсеке... — деді Нұрым ақырын ғана.

Қаһар Жүсіп менің әкеме бажырая қарады:

— Әй, Қойшыбай, сені жұрт мықты дейді ғой. Мына алашаны көтеріп сарайға жеткізші, кәне, ақысына бір бұт бидай аласың.

Әкем «рас па?» дегендей кішкене көзін күлімдете қарады. Бұл кезде біздің үйде де қаптың түбі тақырланып қалған еді, итермелеген сол жай ма, тайынар емес.

— Неге қарайсың? Рас айтам. Бір бұт таза бидай аласың.

— Көтерсем көтерейін. Тек демесіп, нығыма салып жіберетін болсын.

Менің жүрегім су ете қалды. Жадағай шананың өн бойын алып теңкиіп жатқан бір алаша бидайды қалай көтермек? Астында қалып мерт болмас па? Бірақ оны ойлаған бір пенде жоқ. Қаһар Жүсіптің қабағын бағып тұрған жүкшілер алашаны арқасына құлата бастады. Денем қалтырайды. Бақырайын десем дыбысым шықпайды. Жасқа булығып үнсіз тұрмын.

Дегенмен ақыры қуанышпен тынды. Ең әуелі алаша әкемді шын басып қалған секілденіп еді. Қол-аяғы, басын түгел жауып кеткен. Енді қарасам сарайға қарай сүйретіле қозғалып барады. Алашадан әкемнің қыбырлаған өкшесі ғана көрінеді.

Әлі есімде таразыға салған Нұрым:

— Он сегіз бұт, бес қадақ! — деп нәштей сөйледі. Даусында дән ырзалық бар.

Біз сөйтіп өгей шешем екеуміз бір бұт бидайды көтеріп қуана-қуана үйге оралдық. Бірақ әкем күзетке шыққаннан бері ол жазғанда да маза жоқ. Қаһар Жүсіп атып тастай ма деп шын қорқа ма, әлде колхоз сарайына төнген қауіп күшті ме, білмеймін, кеш түссе-ақ тері шалбар, үлкен тұлып киеті де, тымақтың бауын бастыра байлайды. Содан соң тот басқан ескі бытыраны арқасына асып алып, әкемнің соңынан кетеді. Мен болсам, азынаған есіз де қараңғы үйде жалғыз қаламын. Сықсиманы жағып қойайын десем, жалп етіп сөніп қала береді.

Желдің қайдан соғатынын да білмейсің. Жел қопсытқан төбе қаңылтыры ұйтқып боранмен тарсылдай ма, дүрсілдей ме, бір тынбайды әйтеуір. Көзім ілініп бара жатып, шошып оянамын. Колхоз жаулары төбені келіп қопарып жатқан секілденеді. Толассыз терезе тысырлайды. Көзім ілініп бара жатып тағы да шошып оянамын. Солбаң етіп бір көкжал түсіп келе жатқан сияқтанады. Тарс етіп мылтық атылғандай болады. Гүрс етіп бірдеме құлап түскен секілденеді. Бір ауық қасқыр ұлиды, бір ауық інгәлап бала жылайды. Әйтеуір боранды дүние қатерлі де жұмбақ ызың-шуға толы. Мен айқай саламын. Әкемді, Бибігүлді шақырамын. Бірақ олар енді қайтып оралмайтын сияқтанады.

Осыны ойласам осы күннің өзінде де арқам мұздап жүре береді. Қалай жынданып кетпедім екен десеңізші!

Сондай бір үрейлі түндердің бірін артқа салып, таң ата көзім ілінген екен, жылаған дауыстан шошып ояндым. Қарасам, екі бүйірін таянып алып, өгей шешем дауыс етіп отыр. Алдында әкем жатыр. Басын таңған шүберектен ұйып қатқан қан көрінеді. Кіріп, шығып жұрт сапырылысады. Бәрінің де айтатыны:

— Соққыға жығып кетіпті.

— Албардың құлпын сындырып, тұқым қорын талап кетіпті.

— Бибігүл сорлының аяқ-қолын байлап, аузына шүберек тығып кетіпті!

Сөз осы. Мен сорлыда не қайрат бар, әкемді құшақтап бақыра бердім.

Бір кезде шалқасынан есік ашылды. Ең әуелі жарқ етіп найза, содан кейін ақ пиманың басы көрінді. Сырттан бір қора ызғарды алып, жырық етек тон киген, ала көз дәу қара кіріп келе жатты. Жұрт тым-тырыс. Бибігүл тас түйін, дыбыссыз қалды. Мен салмастан таныдым. Бұл — Жүсіптің өзі.

— Құлыпты бұзып алған бидай қайда? Қайда тықтыңдар? Тап! Кәне?! — деп шешеме төнді. Менде үн жоқ. Жүрегім суылдайды. Байқаусызда көзім түсіп кетіп еді, бір ала көзімен оны, бір ала көзімен мені атып бара жатыр. Қорыққанымнан бақыра беріппін. Бақсам ол сондай ақи көз екен.

— Алмаған бидайды қайда тығады. Ұрылар әкетті, — деді Бибігүл. Тайынатын сияқты емес.

— Тінтіңдер! — деді Жүсіп қасындағыларға.

Осы бір жалғыз сөздің қаншалықты құдірет-күшінің ба-рын мен Жүсіптер кеткен соң білдім. Еден қопарылды, пеш тас-талқан болды. Қора кертелеріне сумаңдап сүймен жүгірді. Шешем үш күн суық албарға қамалып шықты.

Осыдан кейін біздің үйдің шаруасы оңалмады. Әкем жатып қалды. Бибігүл істі болды. Талғажау етіп отырған баяғы бір бұт бидай белсенділердің қолында кетті.

Аш иттей әр үйді бір торып, әр қораны бір тіміскілеп, шетке шыққанға ауыз салып жүрген аштық біздің үйге де аранын ашып келе жатты...

— Енді қайттік? — деді дағдарған әкем төсектен басын көтеріп, үйге кіріп шығуға жараған соң.

— Ие, енді қайттік?

* * *

... Айнала шайқалған теңіз бейнелес. Ұйтқып жынды боран соғады. Алда түтеген ақ қоймалжыңнан әрең-әрең көрініп екеу келеді. Ол — менің әкем, ол — менің өгей шешем. Артта кішкене қол шанада мен отырмын. Күшімнің жеткенінше үшеу болып қатарласа жүрейін десем, оған жағдай жоқ. Жамбасынан басқан көн етіктің ұлтаны бір бөлек, өзі бір бөлек болып алдақашан қалған. Мен тобан аяқпын. Сол себепті Бибігүл байғұс қалың киізге орап, шанаға отырғызып қойды.

Олар бір басады, екі басады, ілгері жылжиды. Қол шаның соңында тартылған сымдай болып, ап-айқын жіп-жіңішке қос сызық қалады. Жоқ, қалмайды, өкшелей қуған, жанапайлап қуған қар теңізі толқынымен лық еткізіп көміп келеді. Ақ ирек жолдың кедірі мен бұдыры да көп. «Шанада отырмын» деген атым ғана. Көлденең тұрған атжал, ақбайталдарға қиялап шыққанда жел екпінімен әлсін-әлі аунап кете беремін. Ондайда Бибігүлдің жылы алақаны тағы да кеп демеп, шанаға отырғызып қымтап, шымқап жатқаны.

Алдымыз сұп-суық белгісіздік. Бірақ мен оған онша көп қиналмаймын. Өйткені алда баяғының алыптарынша соныдан соқпақ салып келе жатқан әкем бар, Бибігүл бар. Сол екеуі бар тұрғанда қай тарапқа бет қойып жүрсек те, бір жұрттан барып шығарымыз хақ. Жалғыз-ақ ана жоғалып жатқан ізімізден шошынамын. Туған жерден Мезгілдің бораны ығыстырып барады. Біржола ығыстырып бара жатқандай. Қайта айналып келу жоқ, қайта айналып көрісу жоқ секілді. Оның үстіне құлақ тұндыра соққан үскірік жел қойны-қонышымды аралайды. Бейнебір жылан ысылдап аралап жүргендей. Тісім тісіме тимейді. Қарынға түскен де қауқарлы ештеңе жоқ. Ол да бір жағынан сәт сайын ойға оралып, мазалайды.

Біз шыққалы міне екі күн. Күнәсіз болсақ та күнәлі есепті ұрланып түнде шықтық. Қайырсыз үйдің оты жағулы, төсек-орны жиюлы, тіпті өгей шешемнен келген батсайы шымылды-

ғы да құрулы, бәрі де өзіміз бардағы күйінде қалды. Бұл — екі-үш күн болса да қаһар Жүсіп секем алмасын деп із тастау ғана.

Жүреді, тұрады олар. Түнделетіп бір жай-мекендерге келеді. Қонған үйдің отынын ұсақтайды, есігінің алдын алып қалған тау теңіз қарды аршиды. Содан кейін су-суанын ішіп, жолға деп бір уыс көжелігін сұрап алып тағы да ілгері кетеміз. Соққыдан әлі есін жиып болмаған әкем байғұс жиі тоқтайды. Қол шананың жібі аш болсын, тоқ болсын бір мойымайтын, бір қабақ шытпайтын өгей шешеме, дүлдүл шешеме қайта-қайта ауысып барады да, ұзағырақ тоқырап қалады. Қол шана артына бір қарыс қос сызық салып жылжи береді...

Содан бері отыз бір жыл өтті. Мен міне тағы да дәл сол жолмен келемін. Ақ сүтін бермеді дегенің болмаса, шын ана бола білген, аяулы адамға асығып келемін. Бірақ қол шана емес, астымда желден жүйрік машина. Сонда да асыққан көңілге ілесе алмай егін-егіннің арасындағы шоқалақ жолмен өндірмей келеді.

Жол!

Жол тағдыры да адам тағдыры сияқты қызық болады екен ғой, Тулан. Бір кезде мүлгіп жатқан қазақ сахарасына сор әкеліп, ырысын әкете берген, бүкіл Европаға әйгілі аты шулы қасқа жол еді бұл. Нілдінің мысы мен Қарағандының көмірі осы жолмен барып, бүкіл дүниелік базарлардың саудасына түскен. Француздың жібегі де, ағылшынның жүн маталары да осы жолмен айлап, жылдап жүріп жеткен-ді. Қазақ даласына бұл жолмен жәбір-жапа, қулық-сұмдық келді, ақша келді, тез келді, бірақ. Самарқау елдің санасы да осы жолмен оянды. Кеш оянды, бірақ. Бұл жолмен жаяу-жалпылап жүріп Пушкин келді, Некрасов келді далаға. Бұл жолға қазақ халқы қасқыр көрген жылқыша осқырына, шошына қарап жақындай берді, жақындай берді... Пайдасын да көрді, басын да құлдыққа байлап берді.

Сөйтіп, бір кезде дүние жүзінің жебірлерін бал арасына «мен мұндалайтын» қызыл гүлше өзіне тартқан жол — міне енді егін арасының шоқырақ соқпағына айналып кетіпті.

Ие, Тулан, жол тағдыры да қызық. Бір кездегі даңғыл жолдар шөп шығып, бүркеу тартады да, жоғалады. Соныдан таспадай болып жаңа жолдар түседі. Ол жол жаңа да жақсы мекен-жайларға апарады. Алдау-сұмдығы жоқ, пәле-жаладан қағас, өсек-ғайбаттан ада қарым-қатынастарға — адам қарым-қатынастарына апарады...

... Қайда апарарын білдім бе, мен онда. Әке-шешем сүйреткен қол шана мені қалың бір қарағайдың ішіне алып кірді.

Ең жақсысы, бораннан құтылды. Бықсыған тезектен, құр лапылдағанымен қызуы жоқ қамыстан құтылды. Қарағай басы шайқақтап тулайды. Мезгілдің боранын сол ғана еске салады. Ал қойыны болса құлаққа ұрған танадай тып-тыныш. Үп еткен жел тұрса жоси жөнелер қалың қардың қозғалар түрі білінбейді. Төсегін мықтап салып алған. Үлкендер болса, жуан-жуан ағаштарды кесіп әкеледі де, отқа тастайды. Жан-жаққа жалқын қызуын жайып маздап, қоздап жанады ол.

Біз енді жалғыз да емеспіз. Жаңа бір үй ішімен табыстық. Үй иесі сопақ бет, сары сақалды Нұрыш дейтін еңгезердей сары кісі. Ұзын сапты ақ балтасын жарқылдатып, құлаштай соғып, құлатылған қарағайларды бұтарлайды да жатады үнемі; сөзбен де ісі жоқ, әкем сияқты, үндемейтін бір пенде. Нүрекең үндемесе де жақсы адам еді. Шәй ішіп жатқан үстіне кіре қалсаң, айыр саусақты, арбиған қолымен бөлке наннан уыстай үзіп алады да, әйелге тән жіңішке даусымен:

— Ал, қағып ал! — деп есікке лақтыратын. Әрине келген шаруаны бітірген соң қарап тұрам ба, жақсы көретінімді жайылған езуіммен танытып, жайыма жөнелемін ғой. Жоқ, жөнелмеймін, алғанға көңілім көншімесе, арқамды бір қиқаң еткізіп тұра беремін. Арқаны қиқаңдататын себебім де бар. Баяғы Бибігүл апамнан келген көйлектің жалғыз жағасы мен омыраушасы ғана қалған. Жат көзге көйлегі бар екен десін деймін бе, қамыт кигізген атша, сол жаға мен омыраушаны мойныма іліп, жалаңаш етіме шапан киіп жүретінмін. Нүрекең сонымды байқаған болса керек, бір барғанымда үстіндегі көйлегін шешіп алып, маздап жанған отқа жағасынан бүрмелей ұстап, әрлі-берлі дөңгелетіп алды да, қолыма ұстатты.

— Бар, үйіңе бар да киіп ал.

Нұрыш осындай жақсы адам.

Осы жақсы Нүрекеңнің үйінде менің қыртысым сүймейтін де біреу бар. Ол — көзі тышқанның көзіндей жылтырап тұратын қушық бет қара кісі — Садыр. Ол мені кездескен жерде: «өй, боқмұрын» деп кемсітіп мұрнымнан шертіп кетеді. Нұрыш жоқта бара қалсам, «неге келдің, боқмұрын? Ана мұрныңның сорасын ағызбай, табаныңды жалтырат!» — деп айдап шығады. Сол себепті мен оны жек көремін. Жек көргенімді қайтейін, шынымды айтсам қорқамын одан. Қорқа жүріп, атарға оғым тағы болмайды. Өйтетінім: Садыр Бибігүлмен кездессе-ақ болды, бірдемелерді айтып әзілдей бастайды. Қолайсыз жерлерге қолын жүгіртеді. Сонда мен қызғаныштан жарылып кете жаздаймын. Бірақ Бибігүл де оны ұнатпайтын сияқты. Алдырмайды:

— Кет әрі іннен шыққан қаптесерге ұқсамай! — деп бетін қайтарып тастайды. Сонда ғана жаным жай тапқандай, сазайын берген шешеме разы болып, Садырға ішімнен: «Өзің де осы керек!» — деп қоямын.

Сол Садыр мен әкем ағаш аралайды. Нұрыш жығылған қарағайларды бұтарлайды.

Бұл кәсіппен айналысқалы тұрмыстың беті түзелейін деді. Қалай десең де нанға аузымыз тиді. Әкем кешке жұмыстан босаған соң асханаға барып, ақ бөлкені қолтықтап қайтады. Жалғыз ғана қолайсыздық бар: Нұрыштың үйі де, біз де қалың жабылған қоста тұрамыз. Тәйірі, ішіп-жемің болса, дені сауға аяз дегенің түк емес екен ғой. Өгей шешем жуан-жуан дөңбектерді алып келіп, дүрілдетіп отты жағады. Картопты шелектеп асады. Ақ нанды, үгілген картопты тоя жейміз. Содан кейін қабат-қабат жамылып жатамыз да қаламыз. Та-науымыздан ақ буды паровозша будақтатып ұйқыға да кетеміз. Бір ғана жаманы ертесіне тұрғанда қиын. Айнала қысқан сары аяз басыңды көтерсең-ақ бас салып, жылы төсекке қорғалата береді. Бір тұрып алған соң мұртыңды балта кеспейді. Лаулап жанған отқа талтая қақтанып, екі бетің бал-бұл жанып отыра бересің. Ал реті келсе, Нұрекеңнің қосына қарай жалаң аяқ, жалаң бас беріп ұрып жөнеле бересің. Ақ қарда аяғыңда лыпаңның жоғы да түк емес екен, тек қарының тоқ болсын де!

Бірақ менің бұл қызығым ұзаққа бармады.

Әкем әуелі «басым айналады», — деп шағына беретін болды. Бара-бара жатып қалатынды да шығарды. Ондайда «қой кезегі» Бибігүлге келеді. Бірақ оған Садыр разы емес. «Қой-шыбай тойынған соң шолжаңдайын деді. Өзі үйде қалып, жұмысқа әйелін жіберетінді шығарды» — деп қалады. Онымен де тынбады. Бір күні қосқа келіп қиғылықты салмасы бар ма!

— Паекты бірдей аласың да, жұмысқа қатыныңды жібересің. Олай болмайды енді. Не орынды босат. Не жұмысқа шық. Екінің бірі.

Шешем болса:

— Асырай алмай жатқан қызыл сирақтарың бар ма еді?! Қып-қызыл жігітсің, ұялсайшы осылай деуге. Менен артық қиратып, сен де ештеңені қырып тастаған жоқсың, — деп шаптыға сөйледі.

Ал әкем болса үндемей қалды. Ертеңіне:

— Айтты-айтпады. Садырдан ұят болды. Бүгін жаман сияқты емеспін. Өзім барғаным жөн болар, — деп жұмысқа кетті. Бірақ сол кеткені кеткен болды. Қайтып қосқа кіре алмады. Еңкейін ағаш аралап жатқан кезінде:

— Көзім қарауытып барады, тұра тұршы, Садыр,— деп отырып жатыпты да, өтіп жүре беріпті...

* * *

Осы кезде ресторан кухнясынан шыжылдап, бұрқырай шыққан екі бифштекс «былай тұрыңдар, жол беріңдер, мен келемін!» — дегендей әр ауыздың сілекейін шұбыртып біздің ладымызға келіп тоқтады. Мен бір рюмка коньякты құтты орнына аттандырып жібердім де, қуырылған етті ала беріп, ойланып қалдым. Көз алдыма бала Мезгілдің Сібір орманының ішіндегі ендігі халін, мүшкіл халін елестететін сияқтымын. Содан кейін не істеді екен бұл байғұс? Әлде ақ қардың, көк мұздың үстінде жалаң аяқ жүріп ел ақтады ма? Әлде...

Менің ойымды Мезгілдің дауысы бөлді:

— Әке кеткен соң бізде не күй қалды дейсің, Тулан. Бибігүл әуелі Садырға серік болып, ағаш аралап жүрді. Бірақ бұрынғыдай емес, жоқ нәрсеге кейіп қабақ шытатын мінез шығарды. Бықсып от жанбаса да, байқаусызда қазанының түбі күйе бастаса да, «құдайы құрғыр, қу құдай-ай!» — деп таусыла қалады.— Бірақ мен онысынан сескенбеймін. Өйткені бала деген тамыршы сияқты емес пе, өзіне деген көңілдің ала-құлалығын дәп басып, бірден біле қояды ғой. Әкем өлгеннен бері шеше көңілінен ондай өзгерісті байқамаймын. Қабақ шытса басына түскен ауыртпалыққа, жан жолдасынан айрылғанына, өз тағдырына қайғыратын шығар. Оңай деймісің!

Мен, бірақ осы бір тышқан көз, жыпылық Садырдан сескенемін. Соның мінез-құлақында, жүріс-тұрысында маған ұнамайтын бірдемелер бар. Жұмыс басында дем алған болып отырып шешеммен ұзақ сөйлеседі. Мен өйтіп отырмаса екен, сөйлеспесе екен деймін. Кейде әр нәрсені себеп етіп қастарына барамын да, малақайымды табаныма салып тұрып қаламын. Не сөйлесетіндерін білгім келеді. Бірақ тыңдау қайда маған?

— Әй, боқмұрын, бар, табаныңды жалтырат, менен бірдеме көрмей тұрғаныңда. Тыңшы сияқтысын көрдің бе өзінің! — деп ақырады Садыр.

Сол кезде шешемнің көзінен мөлтілдеген жасты көремін:

— Жетім деп, жесір деп басынасың-ау, Садыр. Мезгілдің әкесі болса, бізбен бұлай сөйлеспеген болар едің ғой. Сөйле. Саған кер келер деймісің,— дейді ақырын ғана күрсініп.

Сондайда мен шешемді әрі аяймын, әрі іштей кейімін де оған. Кейітінім: бұрынғыдай адуын сөйлеп, бетін қайтарып тастамайды. Қажығандығын танытып мүсәпірси сөйлейді. Не-

ге өйтеді екен, картоп сияқты сопиып тұрған жылтыр маңдайынан бір періп:

— Бар, енді қайтып қарамды көрме! — деп неге айтпайды екен? — деп кейімін. Бірақ тұра беруге шама жоқ. Садырдан қаймығамын да, қосқа қарай тартып жөнелемін. Онда да мазам болмайды. Мына сұңғылалықты қараңызшы. Қаршадай болып алып, Садырдың мені ғана емес, Бибігүлді де жәбірлейтінін сезетін сияқтымын. Жатып алып әр түрлі айла ойлаймын. Тор құрамын. Қайтсе де тышқан көз Садырдан құтылудың амалын іздеймін. Біресе Садырдан екі есе зор, батыр жігіт болсам, сөйтіп оны көтеріп апарып бір ағашқа асып қойсам деймін. Кенет орман ішінен бір жолбарыс шыға келіп, арқа-лап алып жөнелсе деп те қиялдаймын. Жүріп келе жатқанда алдынан бір ор кездесе қалып соған неге түсіп кетпейді екен деген де ой келеді. Бірақ қанша айла-тәсілді армандап бақсам да Садырға бір кер келмейді. Қайта біздің қосқа ана-мынаны сылтауратып жиі келгіштейтінді шығарды. Бір келсе болды, жоқты, барды сөз етіп шықпай қояды.

Осылай қыс та өтті. Биікке көтерілген күн жер-ананы бусандыра бастады. Жер аяғы кеңіп, орман іші қилы-қилы гүлге, қилы-қилы үнге толды. Бірақ мен ауырып қалдым. Көзім қарауытып, басым айналады. Қара судан басқа түк ішкім келмейді. Шөлдей беремін. Түн болса-ақ, көз алдыма керемет бір елестер кеп орнайды. Мағанасыз бір қыз ойнақтарға араласып кететін сияқтымын. Ұйтқып боран соғатындай. Жапырылып ағаштар құлайды. Солардың астында қалған әкемді көремін. Тегі сандырақтайтын болсам керек. Ояна келсем маңдайыма суық су басып отырған Бибігүлдің: «Тиышталшы, шырағым. Бәрі де орнында. Мынау шыққан көктем ғой. Боран қайдан соқсын. Ағаштар да құлаған жоқ. Басыңды көтеріп, асқа қараған кезіңде әкеңнің басына барып дұға оқып қайтамыз. Сабыр ет, балам!» — деген қоңыр үнін естимін.

Бұл сөз маған әл беретін сияқты. Кембағал көңіл жұбаныш табады. Көзім қайта іліне бастайды. Тағы да әлгі бір қызылды-жасылды әлеміш дүниеге барып енемін. Сол бұлдыр елестің ішінен ап-айқын болып Бибігүл шешемді көтеріп әкеліп бара жатқан Садырды көрем. Айқайлайтын болсам керек. «Мен міне қасыңда отырмын. Сабыр ет, шырағым», — деген Бибігүлдің жұмсақ дауысы келеді тағы да. Мен сонда өгей шешемді құшақтап аламын. «Кетпеші, апатай, кете көрмеші!» — деп жалына бастаймын.

— «Сені тастап қайда кетеді дейсің мен бейбақ!» — дейді Бибігүл аузыма су тамызып. Мен оның бауырына кіре түсемін. Бар қарағаштай панам сол. Айрылып қалсам, өлетін

сияқтымын. Бибігүл де сонымды сезер болса керек. Қасымнан екі елі кетпейді. Сұрағанымды екі етпей, ұзақты күн отырады да қояды.

Осындай алас-қапас, жан ұшырумен талай күндер өтті. Тегі, бетім бері қараған болса керек, тамаққа көңілім шаба бастады. Бірақ тұрайын десем, басым айналып, құлап қаламын. Төсекті босағаға жақын салдырып, ұзақ жатам. Есіктен көк мөлдір аспанның аядай бір пұшпағы көрінеді. Одан бері көк жапырақтарын жайып келе жатқан ақ қайың бар. Баяу теңселіп қыбырлап тұрады. Не іздейтінін кім білсін, қайың бұтағының арасында ұшып-қонып бір сары шымшық шырылдайды ертеңді-кеш. Мені сиқырлы көктемнің осы бір құлпырма көрінісі әлдебір қиян шалғайға шақырғандай болады. Ана бір сары шымшық болсам деймін. Сары шымшық болып, мөлдір сулы тостаған көлдері бар Мезгілдің даласына қарай самғап кетсем деймін. Сол кезде «Ал Бибігүл қайда қалады?» — деген сауал қаперіме сап етеді. Жүрегім су ете түседі. «Жоқ, жоқ, Бибігүл шешемнен өлсем де айрылмаймын!»

Бір күні Бибігүл есік алдында менің көйлегімді жамап отырды. Мен күнделікті дағдыммен қоста жаттым. Дауыстай сөйлеп Садыр келе жатыр. Менің жүрегім тулап қоя берді. Қос есігінен сығалаймын. Садыр келген бетте-ақ жантая беріп Бибігүлдің мықынына қол жүгіртті:

— Мықыныңның өзі мемене, өлген қойдың жамбасына ұқсап шодырайып кетіпті ғой.

Шеше жауабын тыңдарға дәрмен қалмады. Қалай тұрғанымды да, не ойлағанымды да білмеймін. Қостан атып шықтым да, Садырдың үстіне мысықша жармаса түстім. Аянбадым. Бейғам жатқан Садыр тұрғанша тырнақты да, тісті де бастыра салып, жосалай бердім. Көзім қанға толды ма, әлде булыққан жасқа толды ма, оны да білмедім, әйтеуір ештеңені көрген жоқпын.

Садыр да аянып қалмағанға ұқсайды. Белім, қабырғам күтірледі. Содан кейін лақтырылған допша көтеріле бердім де, сылқ ете түстім жерге. Басым жаңғырыққа тиді.

— Мына әкеңнің аузын... Иттің баласы, қайтеді? Бетімді тырнап тастады ғой! Қолыңды қол, бұтыңды бұт етіп, тас-талқаныңды шығарайын ба осы!

— Ойбай, құдайы құрғыр шұнақ құдай-ай, өлтірдің ғой қу жетімек сорлыны. Жоғалшы, көрінбеші көзіме! — деп Бибігүл жүгіріп келді. Дауысы ширақ, баяғы әкем бардағыдай. Маған керегі де сол ғой, қатты қысып құшақтап алдым да, ағыл-тегіл жылай бердім. О да мені ыстық бауырына тартты да, дауыс қосты.

Міне сол ана арада отыз жыл өткен соң әл үстінде жатып іздепті мені, көргісі келіпті. Неге іздеді? Неге көргісі келді екен? Мен осыны көп ойладым, Тулан. Ойладым да бір сұраққа кеп тірелдім. Білгің келеді. Адам осы өлер алдында не ойлайды екен, соны білгің келеді.

Меніңше адам өлерде дүниенің ыстық екенін түсінеді. Қинайды. Осы жасында қилы-қилы бұлтарыс, қалтарысы бар бұралаң жолмен жүріп жақсыны да көрді, жаманды да көрді. Жақсы адаммен де кездесті, жаманмен де кездесті. Өзінің де жаман, жақсы болған күндері бар. Соны ойлағанда жаманның бәрі ұмыт болады да, дүние енді нұрлы, ыстық, жарқын жағымен көз алдына ұлғая сылаңдайды. Сондай сәтте адам өзінің адамдық махаббатын берген, мейірімін салған, қымбат та қимас, аяулы деген жандарын іздейді. Солардың болашақ тілеуін тілейді. Соған қызыға, қызғана қарайды. Мен міне осылай деп ойлаймын да асыға түсемін. Көргім келеді, тілдесіп қалғым келеді.

— Ие, содан соң? — дедім мен дегбірсізденіп.

— Содан соң сөз қысқа. Жолымыз екіге айрылды ғой. Мен көп кешікпей балалар үйіне кеттім. Ал бибігүл болса, тұрмысқа шықты...

— Садырға ма?

Мезгіл маған қарады. Кейпінде «өзің қалай ойлайсың?» деген сұрау бар.

— Ие, соған... — Мезгіл тұнжырап отырып қалды. Содан кейін бір күрсініп қойды да сөйлей берді. — Жоқ, тұрмысқа шықты деп жазғырмаймын. Қазір ойласам, сол кезде маған кексе көрінгенімен, жиырма бесте ғана екен ғой. Жиырма бес деген немене, уызы арылмаған сәби емес пе! Ие, сәби! Жоқ, шындап келгенде, тіпті Бибігүл байсырап та шықпаған болар. Сараласам, бірден-бір дұрыс жол осы. Мен балалар үйіне алынып, мемлекет тәрбиесіне көшпесем, ол тұрмысқа шықпаса, Сібірдің қай ағашының түбінде қаларымызды құдайым білсін! Міне «анам бар еді» — деп әйеліме айта алмаған себебім осы еді, — деп тоқтады Мезгіл.

— Содан кейін көріспедіңдер ме?

— Жоқ, көрістік. Күз түскенге дейін жиі-жиі келіп тұрды. Біресе ақ бөлкесін арқалап, біресе паяз алған тәттілерін ормалына түйіп әкеп жүрді. Содан кейін тегі қоныс аударып, басқа жерге көшіп кетті ғой деймін, көз жазысып қалдық. Жоқ, тағы да бір рет кездестік. Ол соғыстан кейін дәл бұдан он бес жыл бұрын еді. Мен майданнан оралған соң Днепропетровскінің кен институтына барып түскен едім. Соның үшінші курсына оқып жүріп мына Қарағандыда практикада бол-

дым. Сонда кімнен естігенін білмеймін, осынау «Мезгілден» құрты мен майын арқалап іздеп келді. Көріспегелі көп жылдар өтті ғой. Көп жаңалықтары бар екен. Ең алдымен, өз сөзімен айтқанда «заман түзелген соң» «Мезгілге», колхозға оралыпты. Тағы да бір қуаныш, менің өзім танымайтын екі інім, бір қарындасым бар болып шықты.

Бибігүл қасымда он күн болды. Қоштасарда:

— Жетім еді, жетсе екен, адам болса екен! — деп тілеп едім жатсам да, тұрсам да. Жат бауыр болма, шырағым. Жа-зыңды үнемі шешенің қасында өткіз, — деді.

Бірақ мен бара алмадым. Тышқан көз Садырдың алдында несіне мүсәпірсіін деген намыспен бармадым...

— Ғажап екен, ал көре алдыңыз ба Бибігүл шешейді бұл сапарыңызда? — деп сұрадым тағы да.

— Ғажабы сол — кіріп барсам, үлкенірек келген төргі бөлмеде қаптап отырған жан екен. Бәрінің де жүзі сынық, бәрі де тілсіз. Солардың ішінен көзім бірден Садырға түсті. Баяғы қалпы. Тышқан көзі жылтырайды. Үстінде барқыт бешпент. Бар өзгерісі — сұлу етіп қара сақал жіберіпті. Қолында таспиық. Көптен бері жұмысқа жанаспағандықты танытар күсі жоқ ақ саусақтарымен таспиықтың жақұт тастарын бір-бірілеп ауыстырып күбірлейді. Одан кейініректе сол Садырға ұқсас екі бала жігіт отыр. Ішімнен: «Бейтаныс інілерім осылар шығар». — деп ойладым. Оң жақта ақ кереует. Үстінде біреу жатыр. Беті ақ орамалмен көлегейлеп қойылған. Мен оның кім екенін бірден білдім. Бірақ мына жұрттың сынық жүзіне, көрсем деп асығып келген кісімнің қимылсыз қалған тұлғасына қарап жүрегім су ете түсті.

Әуелі Садыр шырамытты мені.

— Ау, келді ғой...

Жұрт қимылдап, қозғалып қалды. «Е, алда байғұс-ай! Қайтсын!» — деген күбір жүгірді.

Бейтаныс інілерімнің екеуі де ұшып түрегеліп, құшақтай алып жатыр.

— Жаңа ғана көзі ілінді, — деді бірі мені қорқытпайын дегендей.

Сол кезде көлегейленген орамал да қимылдады.

— Басымды көтерші, — деді әлсіз ауру дауыс. Содан кейін ажымды бір тереңнен жанары қайтып, суала бастаған бір көз қадалды маған. Арада көп жылдар өтсе де көңілімде ыстық суреті сақталған, мейірбан көз, ана көзі бұл...

— Үйбұй-й-й. Мезгілмісің?.. Шыбыным-ай, келдің бе? — деді ол ақырын ғана. Ол осыны айтты да қайта қисайды. Көзін жұмып көп уақыт үнсіз жатты. Қарасам, жас моншақтары

сарғайып суалған бетіне мөлдір сызық салып домалап барады екен. Неге жылады? Не ойлады ол дәл осы сәтте? Мына қазіргі екі дүниенің ұстара жүзіндей қыл арасында жатқан ауыр халін ойлап, жарық дүниені қимағандықтан жылай ма? Әлде: «Сенде ана жоқ, менде бала жоқ, соны естіп бала етіп алайын деп келдім»,— деген сөзін есіне алып, оның ана бола алған, менің бала болуға талпынған алғашқы күндерін, ауыр күндерін есіне алып жылай ма? Болмаса «екі талай кезеңге келгенде, сөзімде тұра алмадым, затым әйел болған соң, әлсіздік еттім, кешір сонымды» дей ме? Қайдан білейін мен оны, Тулан. Адам көңілі ғажайып үндерге, ғажайып сырларға тұнып тұрған нәзік перне сияқты емес пе?! Бір қылын бассаң-ақ қуаныш-қайғы болып, күйініш-сүйініш болып, төгіліп кетпей ме! Сөйлеп кетпей ме! Екінің бірі ұға бере ала ма оны.

Міне үй толы жан отыр осында. Бірі тұнжырап, бірі жылап та отыр. Мүмкін олар өзінің сәбидей пәк тазалығымен, ағайын-туғанды алыс-жақын деп алаламай, бәріне де мейірбан ана бола алған, ауыл анасы бола алған Бибигүлді аяп тұнжырайтын болар, аяп жылайтын болар. Бірақ мұның бәрі өткінші, ұмыт болар сезімдер ғой. Олар ана күнде сылап, күнде тарап сұлу сақал жіберіп, қолына таспиық ұстап қалған пірәдар Садырдың көңілінде не күй бар, мына ыстық дүниеден өткелі жатқан ана көңілінде не күй бар, ақыры отыз жыл бойы көріспей суысып кетсем де, екі сөздің күшімен қанбақтай ұшып келіп түскен менің көңілімде не күй бар, қайдан білсін, қайдан ұқсын! Бар болғаны:

— Әлсіреп қаласың, жылай берме! Күткен балаң келді. Арманың жоқ енді,— деп қосарлана сөйлеп, басу айтып жатыр. Бірақ ана байғұс тіл қатпады. Көп жатты. Содан кейін тағы да басын көтерді. «Қысылып қаларсың, жата тұр!» деген ақылды алған жоқ.

Енді жүдеу кескініне анықтай қарасам әлгінде жоқ бір күйге келіпті. Бет ұшында әнтек қан ойнап шыға келгендей. Көңілді де сергек сезіледі.

Мен мұны өз басымдағы күдікті үмітке жеңдірген «е, бәсе, осылай болса екен!» деген алдамшы сезім құбылысы ма деп едім, оным теріске шықты. Шешем бұрын түн болса жөтеліп тынши алмай шығады екен, мен келген түні тыныстап жақсы ұйқтады. Ертеңіне асқа көңілі шабатынын айтты. Содан кейін белін мата белбеумен қатты буып, үй ішінде бас көтеріп бірер басып жүрді де.

Сұрастыра келсем, мұның бәрі де мен келгеннен бергі өзгерістер. Көңіл деген, әне сол. Іздеп еді, аңсап еді. Көрді де

тынды. Жоқ, тынбады. Дертіне дауа тапты. Сергіп, сергек сезініп қалды.

Сөйтіп ауру шешемнің алғашқы шипасы — мен, менің келуім болды. Бірақ мен келдім, бітті демедім. Аудан орталығына машина жібертіп, дәрігер алдырдым. Тышқан көз Садырдың: «Пыраш-шырашыңды қайтесің, шырағым. Алланың жазуы осылай болса, тура келген ажалға кім ара түсе алады!» — дегеніне қарағам жоқ.

«Ал сонда анаңның сырқаты не болды?» — демексіз ғой? Ол — талайды баудай түсіріп жатқан құрт ауруы — туберкулез екен. Мен дәрігермен ақылдаса отырып бір тоқтамға келдім де, шешемді салып алып, станция қайдасың деп бір-ақ тарттым.

— Ойпырау, ана Бишәм деген кісі сол Бибігүл шешей ме?

— Ие, сол кісі. Қайдан шыққанын білмеймін, әйтеуір солай атап кетіппін ғой кішкене кезімде. Бишәм деп қалсам сол дағдыма бағып жатқаным да.

— Ана Садыр шал неғып көне қойды? — деп сұрадым тағы да.

— Шафғат, Сафғат деген екі жасөспірім інім қарсы болмаған соң ол қайда барсын! Бірақ өзіне аттанарда:

— Бір кезде жалаң аяқ қар кешіп, панасыз қалған кезімде көзімнің жасына, мұрнымның боғына қарамап едің, енді менің де саған қарайтын жайым жоқ. Бүгін өстіп, үсті-басыңа тозаң түсірмей, жігітше сыланып, сипанып отырсаң, мен оныңнан күн демей, түн демей салпақтап, колхозда еңбек еткен, одан қалса сиырыңды сауып, қол диірменіңді тартқан, отыңды жағып, күліңді шығарған, кіріңді жуып, балаларыңды баққан, сөйтіп, саған жағынам деп жүріп, мезгілінен ерте солған анамның ащы терін, азап-михнатын көремін. Жеткергенің осы болыпты. Бишәм енді жоқ саған, — дедім.

— Әрине, «жоқ» дегенді ойнап айттым. Ойлансын деп айттым. Балалы-шағалы болып, бауыр басып қалған қария елжұртын сағынбай тұра алар ма! Қарағандыда ірі дәрігерлер бар, тамаша ауруханалар бар. Соларға көрініп, сонда емделіп, айығып, тазарып шыққан соң, апарып саламын ғой, — деп Мезгіл әңгімесін бітірді.

Бағана бұлар купеге кіргенде ана ауру кемпірдің басында осыншалықты тамаша хикая бар деп кім ойлапты. Мен енді сол бір таза жан иесін анықтап көрсем екен деп асықтым.

Біз купемізге келдік. Қарт ана шайқақтаған поезд жүрісімен тербеліп, дем алып жатыр екен. Әнтек жұмылып, жазылыққырап қалған қабағында сергектік бар. Оң қолы диваннан сырғанай түсіп жатыр. Енді байқадым, ана суалған,

шөккен тұлғасына қарағанда бір түрлі ірі де кесек тарамыс қол. Жолдың бір бұрылысында күн көзі ойыса келіп, кәрі алақанға қорғалай тұрып қалды. Айқыш-ұйқыш тартылған шытырман сызықтары да енді тым айқын. Кенет Мезгілдің жол туралы айтқаны есіме түсті. Ие, бұл сызықтар да шытырман жолдар есепті. Үзілмес үміттің, аяулы арманның жолы. Қиямет бейнет пен азап-мұхнаттың жолы. Енді бір ауық қол қозғалып кетті де «Аларыңды алып болдың ғой, берерің қайда енді?» дегендей көтеріле беріп тоқтап қалды...

Бибігүл ана аунап түсті.

* * *

Қарағандыға поезд ертеңіне түсте келді. Тегі «анасын әкеле жатыр» — деген хабар жеткен болса керек, қарсылап жатқан топ қарама едәуір. Сол қуанышты, жарасты топ ішінен қала тәртібімен киінген бір жас әйелді көремін. Қолында гүлі бар, арадан суырыла шығып, ұмтыла басып келеді. «Мезгілдің жары осы болса керек» — деген ой келді маған. Қария поезден түскен соң бір қолымен жаңағы келіншекке, бір қолымен Мезгілге асылып, машинаға қарай жүрді.

Поезд тағы да ілгері жылжыды. Терезеден үңіле қарап мен тұрмын. Кенет «мен мұндамын» дегендей газет сыбдырлады. Ол, әрине, мықыр мойын тас құдай ғой кешегі. Маза-сыз жолаушылардан құтылғанына қуанып отыр. Сөз жоқ, қуанады. Өгей шеше түгіл, өз шешесіне қайырылмай кететін мұндайлар «махаббат» деп аталатын ұлы сезімнің қасиетін түсінеді деймісің.

Поезд көсіле тартып заулап келеді. Мен де үй ішімді сағынып, заулап келемін. Бірақ өзім асыққанмен көңілім Қарағандыда қалды. Кенет менің де шешем сол Бибігүл сияқтанып кетті. Өзім де Мезгілге ұқсаймын. Мезгілге ұқсап, қарт ананы қолтықтап, демесіп бара жатқандаймын...

Әкем бір күйеу болған жер,
Шешем бір келін болған жер...
Күдері Қожа

АЛҒАШҚЫ МАХАББАТ

I

Алдымда менің жол жатыр. Бұралаң, бұлтарысы көп өмір жолы. Талай жыл жүріп келем, жүріп келем. Өріне шығып сүйінген, ойына түсіп күйінген де күндерім бар. Сонда да жүріп келем. Адал жүріп келем. Ойға алған көп дүниені тындырғандаймыз, асыл мұраттың біраз биігіне көтерілгендейміз. Көк жиек кеңейіп, жол шеті құбылып, ұзара түскен, қол жетпес арманша шалғайға тартып, шақыратын сияқты жұмбақ алысқа. Бір ғажабы, елегізімейтінге ұқсаймын. Күн болса ұстараның жүзінен ауып, еңістеп барады. Самай шашты қырау шалды. Алдымнан қилы-қилы гүл атқан құбылма көктемнің самалынан көрі, байсалды, нәрлі қоңыр күздің шуағын молырақ сезінетіндеймін. Көңіл шіркін баяғыша жастық шақтың сағымын қуалап алабұртпайды да, «жаздың тотықұс түсті көбелектерін» аңсап әуре де болмайды. Қайта «махаббат, қызығы мол» жас дәуренді еске алып жол бойғы бекет-белгілерге көңіл көзін жібергенді көбірек қалайды.

Жүріп келемін. Артымда бел-белестер бар мен өткен. Бірінде нәресте көңілімнің жасы бар. Бірінде балалығыммен қош айтысқанмын. Ал төртіншісінде тау өзеніндей дүрліге тұтанып өзегімді өртеген алғашқы жалқын махаббатым ояң-ған-ды.

Ие, жас кезім, албырт кезім — бәрі де алыстап барады...

Мен өткен жолдың үстінде қарағай үй тұр.— Заман салмағы түсе-түсе шөгіп, аласара бастаған ескі үй. Жел мен күн жеген бөренелері шіріп, қарайып кеткен. Кішкене терезелері де алқам-салқам. Тозығы жетіп, топсасы қайырылған сыртқы есігі жабылмайды, толассыз соққан желмен ұзақты күн шайқақтап, шиқылдайды. Бұл — бір кездегі ауыл мәдениетінің ат байлары — мектеп үйі. Бірақ күмбір-күмбір қоңырау соғыл-

майды қазір. Сәбилердің айқай-шуы да жоқ. Шырқала салынған ән де шықпайды. Бәрі де сап болған. Бәрі де жаңа жерге, жақсы қоныс-мекенге ауысқан.

Бұрын бұл орамда бұдан биік, бұдан сәулетті үй жоқ секілді еді. Көк шатырлы төбесі күндік жерден көз тартып мен мұндалайтын. Құдай-ау, бала көзге терезелері де аттылы кісі өткендей тым үлкен еді. Бөлмелері кең, самаладай жап-жарық, қай жерінде отырсаң да, ен даланың өзіндегідей қиян-алыс қырқаларды көретінсің. Ие, дүние деген кең екен ғой. Сол кең дүниеде биік-биік таулар бар екен, ұзын-ұзын өзендер, ол шеті мен бұл шетіне ат шаптырса жетпейтін ірі-ірі қалалар бар екен. Бәріне де сол үйдің сол бір кішкене терезелерінен көз салған едім ең алғаш. Тумысымда тұңғыш рет сәби қолыма қалам алып, «Ана» — деп жазуды да сонда үйренгем. «Алғашқы махаббат» дегеннің азап-қасіретін де осында тартқанмын.

Бұл маған соншалықты ыстық үй.

II

Соғыс біткен жыл. Мен онда он сегіз жаста едім. Ал Қарғаш болса, толып, пісіп келе жатқан, он жеті жасар бой жеткен қыз болатын.

Екеуміз бірге өстік, бір мектепке бардық. Жаз болса, орман аралап, шие, бұлдiрген тергенбiз, қыс болса, қар лақтырысып асыр салғанбыз. Бір жас үлкендігімді пайдаланып, ақыл айтатын, ұрсып жылатып қоятын күндерім де болған. Кейін, есейе келе осы ойынымнан от шығарын біліппін бе мен онда. Ие, ақ жарқын, ашық мінез Қарғаш басында да соншалықты қайғылы оқиға болар деп кім ойлады дейсің ол кезде.

Ойымда түк жоқ еді. Бәрі де менің қалада мұғалімдер училищесін бітіріп қайтып оралуыма байланысты болды.

Сөйтіп, мен төрт жылды артқа тастап өзімнің туып-өскен мекеніме, өзім оқып шыққан бастауыш мектебіме келдім.

Шіркiн, бiздiң «Сұлуқия» — неткен сұлу жер едi десеңшi! Бір жағында бұйра талды иірім аққан сұлу Есіл. Бір жағында үнемі сабасынан асып, шайқалып жататын сабатты шалқар көл. Сол екі ортада аласа болса да найзаша тік шаншылып аспанға ұмтылған қия — Сұлуқия.

Бұл өңір, әсіресе, көктем шағында тым өзгеше. Көк сілемік мұнар басқан тоғайлар қилы-қиян гүлге оранады. Құбылма сағым ойнаған қырат, жондарда бәйшешек пен сарғалдақ жайқалады. Ақ селеулі қырда боз торғай шырлайды, тоғайда

сұлу бұл сайрайды. Соған жалғыз-жарым көкек даусы келіп қоялады. Ал көл беті болса, өзінше думан-шу.

Міне, мен сондай жаздың ерке шағында сол ауылыма, аяулы адамдардың арасына келдім. Балаң көңілмен аттанып, марқайған жігіт болып, мұғалім болып келдім.

Анам байғұста ес қалған жоқ. Мені баяғы бала Сапар деп ойлай ма, немене, ертеден қара кешке дейін өбектей береді, аймалап бауырына баспақ болады. Бірақ өсіп, буыны қатып кеткен сүйекті мен құрғыр икемге келе де бермейтін сияқтымын. Оған жұрт та күледі, өзім де күлемін.

— Ойбай-ау, үлкен үйдегі келін-ау, тіл-аузымыз тасқа, Сапарың сойталдай жігіт болып кетіпті. Етегің елпі, жеңің желпі жүріп жоқшылық тауқыметін көп тартып едің, қолыңды жылы суға малып, шалқая отыратын уақытың болды енді, тезірек келін түсір,— дейді абысын-ажындары.

Апам нық сөйлейді.

— Е, түсірсе несі бар, жасаған ием жеткерді. Маңдайынан шертіп жүріп түсірем.

Жиналған абысын-ажындардың бірі бір пәленің ұшығын шығарып та қояды.

— Бәсе, деймін-ау, міне оң жаңбасында да бірі отырған жоқ па жұтынып.

Өңгіменің Қарғаш жайында болып жатқанын мен бірден түсінемін, өзімше күліп те қоямын. Өйтетінім, ауылға үйленейінші деп оралғаным жоқ. Жалғыз отырған анамның көңілін қимай келдім ғой. Ойым — Алматыға барып, жоғарғы оқуға түсу еді, апам қарсы болды. «Жалғыздық бір алланың өзіне ғана жарасқан, шаршадым, шырағым. Қайтсең де бір-ер жыл қасымда бол», — деп қарсы болды. Оның үстіне бұрын кемпірлер арасында осындай сөз бола қалса, не тұра жөнелетінмін, не:

— Қатын алмаймын, қатынның маған керегі жоқ, өздерің бастарыңа шайнап жағыңдар, — деп отыра қалып жер тепкілеп бақыра бастайтынмын. Осы бір жайлар есіме түсіп күлемін. Әрі «жұдырықтай баланы қалайша сөз етеді екен обалсынбай», — деп кейітін де секілдімін. Сөйтсем бала кездегі Сапарын іздеген апама ұқса, мен де Қарғашты баяғы қалпы деп ойлаппын ғой. Төрт жылдың ішінде оның да шынардай бой түзеп сұлу қыз болып кеткені есіме келсейші тіпті.

Көрісуіміз де айта жүрерліктей қызық болды. Бұл мен келген күннің ертеңі еді. Болашақ бастығыммен танысайын деп мектепке бет алдым.

Баяғы «Сұлуқияны» орағыта орналасқан колхоз аулы. Әр қалайша сыланған үлкенді-кішілі маймақ төбе үйлер. Осы

қияға барып тірелер шалақ көшенің басында аумақты жерді алып, шатырлы бір үй тұр. Қабырғалары жауыр аттың арқасы секілді, ойдым-ойдым сылағы түсіп, ырсыып көрінеді. Бұл колхоз кеңсесі. «Кім бар екен?» — деген құмарлық жеңді ме, қайдам, кіре кетейінші деген ой келді.

Баяғы қалпы. Ескі орындық, сыры түскен шкафтар, ішінде де, үстінде де қағаздан бос орын жоқ. — Талай жылғы колхоз есебінің түптеліп, тәртіпке түскен папкалары. Міне, төрде тиіп кетсең шиқылдай жөнелер ши аяқ үлкен стол, баяғы орнында, баяғы қалпында. Бар өзгерісі — өңі тайған қызыл жамылтқының сия дағы жиілей, қалыңдай түскен. Сол столдың басында сарт-сұрт шот қағып көз қиығы сүйірлеу дөңгелек жүзді сары кісі отыр. Ол осы елде ертеден «Арам сары» атанған, бірақ өз ісіне берік Мелдес Асабаев — колхоздың бас бухгалтері. Маңдай шашының кейіндеп, самайына қылау тұра бастағаны болмаса, оның да «ішімдегіні жарып ал» — дейтін бұрынғы тымырсық қалпы.

Бұрын бас бухқа қарсы бетте кемпір иектеу келген, сопақ бет зор қара — Дәулет отыратын-ды. Ол Арам сарыға көмекшілік қызметін ғана атқарғанымен сөзге ұста, келіп-шығып жататындарға орнықты жауап беріп, риза етіп жіберетін жөшелі кісі еді, өткен қыста дүние салыпты. Енді сол Дәукең марқұмның орнынан ұзын шашын қос бұрым етіп өріп, алдына түсіріп жіберген, ақ өңді, бой жеткен бір бейтаныс сұлу қызды көремін.

Мен Мелдеске қол беріп, бейтаныс бойжеткенге «сәлеметсіз бе» — деп басымды ғана изедім.

Мелдес жылы жүзін танытып:

— Е, Сапармысың, қашан келіп қалдың? — деп мұрнынан бір мыңқ етті. Содан кейін «осы сұрағым да жетер, жауап беріп, әуре болмай-ақ қой», — дегендей, қағазына шұқшия төніп, шотын қаға берді.

Ал қыз болса, жауап қайтармады, әлде бір кекесінмен мырс етті. «Неге күледі бұл соққан?» — деп сескене күдіктеніп қалдым ба, немене, тіктеп қарасам, қан тепкен бетінің ұшындағы дөңгелек қалы үйіріле шұңқырайып барады екен. «Ойбай-ау, сен Қарғаш екенсің ғой дегенімше болмады. Қарғаш әзілге ұстарып қалған ауыл қызының мінезін танытып:

— Қалада оқығандардың әдеті, өстіп көзінің еті өсе келетін, — деді түйеден түскендей етіп.

Қапелімде аузыма сөз түспей қысыла бердім. Бой жеткен бикешке санап, сыпайылық белгісімен кешірім сұрасам ба екен. Әлде баяғы бір шашынан тартып қалып, жылата салатын кез-

дегідей бірдеме деп бетін қайтарып тастасам ба екен? — Жөнін таппадым. Ақыры зорға дегенде:

— Танымасам, оған мен емес, өзің айыптысың, — дедім күліп.

Қарғаш маған тік қарады. Құдай-ау төрт жылдың ішінде қалай өзгеріп, өсіп кеткен десеңші! Бұрынғы қоңырлау өңі, енді сүтке қан тамызғандай соншалықты нұрлы, бал-бұл жапады. Дөңгелек сәби иегі де сәл сүйірленіңкіреп, бұғағы айқын біліне бастаған. Түп-түзу қыр мұрыны бұрынғыдан ұзара биіктеп, толған ат жақты өңіне зергер қондырғандай әдемі сән береді. Күлімдеген қоңыр көзінде ұяңдық жоқ та, осындай жаңа пісіп толса да, әлі уызы жарылмаған қыз балаларда кездесетін соқтыққыш ойнақылық бар.

— Неге мен айыпты болмақпын? — деп ол күлімсірей сұрады.

— Соншалықты өсіп, өзгеріп кеткенсің.

Қарғаш ырзалық белгісін білдіріп бұйығы күлді. «Өскенім рас» — дегендей биіктеп қалған кеудесінен асып түсіп жатқан бұрымын жауырынына қарай лақтырып тастады. Содан кейін әлде бір ойлы қалыпта сәл отырып қалды.

Арам сары бұл әңгімемізді ұнатпаған секілді. «Жұмысыма кедергі жасадыңдар» — дегенді танытып үлкен алақанының сыртымен шот тастарын сарт еткізіп бір-ақ қайырды да, бірдемені миңгірлеп қағазына қайта үңіліп тізілген көп сандарды тағы да қаға бастады. Қарғаш терең бір демалып, жымия күрсінді де жұмысына кірісті. Ендігі тұрысты артық санап, мен де далаға беттедім.

III

Сөйтіп, арада төрт жыл өткен соң мен Қарғашпен осылай кездестім. Рас, бұл жылдарда жазғы каникулды пайдаланып ауылға талай келгенім бар. Бірақ шынымды айтсам, оны іздеген мен жоқ. Тіпті көрші отырғандықтан ба, Қарғаштың анасы Салиха байғұстың мен дегенде жаны-құты қалмаушы еді. Келген сайын үйіне кіргізіп, дәм татырмай жіберген емес. Қызыл иегінде оқшау қалған алдыңғы екі күрек тісін айқын көрсетіп, күле жүретін де «ал, іш, же, шырағым, жат жерде қай бір жағдайларың болып жүреді дейсің» — деп бар дәмдісін алдыма тартатын. Сөйтсе де, Қарғашпен бір кездесе алмаппын. Бір жылы келгенімде шалғайдағы ауданда тұратын нағашысына кетіп қалған. Ал одан кейінгі жылдары қайда болғаны есімде жоқ тіпті. «Қарғаш қайда?» деп сұрамаған секілдімін. Бір қызығы колхоз кеңсесінен шыға бергенде ба-

сыма әуелі оралған ой осы болды: «Неге сұрамадым екен?» деймін. Сонымды әлде бір әбестікке бағып, аздап қысылған сияқтымын. Міне алдыңда айқын жол жатыр. Әр түп көдесі мен әр түп бұтасына дейін білем, бәрі де алақанымда деген жолың. Күндердің бір күнінде сол жолмен, өзіңнің таныс деген жолыңмен жүре қалсаң, оқыс бұрылыста, алдыңнан биіктеп өскен бір бейтаныс сұлу шынар шыға келеді. Сонда сен: «апырау, не ғаламат бұл? Мына шынарды неғып көрмегенмін мен бұрын?!» деп таңырқайсың. Таңырқап қана қоймайсың, көңіліңе бір күдік кіреді енді. Бұрынғы «білем» дегеніңнің бәрін де білмейтін сияқтысың. Басқаны қайдам мен өзім осындай бір күйге түстім. Мына өз ауылым өзімдікі емес секілді. Адамдары да бөлек, көшелері де басқаша. Сол бөлек ортада ең әуелі төмен қарап алып, тұғыжаңдап шот қаққан Арам сарыны, содан кейін, неге екені белгісіз, Қарғашты көз алдыма әкелемін. Ол күле қарап: «Неліктен мен айыптымын? Бар кінә өзіңде» — деп тұрғандай.

...Мазам жоқ... Үйде отырғым келмейді. Әлде кімді тосқан, ала көңіл адамға ұқсаймын.

Қызарып күн еңкейді. «Сұлуқияның» ұзын көлеңкесі тура мен отырған терезеге келіп түсті. Айнала жап-жарық. Аспандағы шуда бұлттар кешкі күн сәулесімен өртше алаулайды. Ақшыл-қызғылт реңге енген көл беті де тып-тыныш. Күн ұзақ ашық айдында жүрген қасқалдақтар енді қамысқа қарай бет ала бастаған. Кенет терезе алдынан көлеңке сызығын кесіп жеңіл басып біреу өтті. Сөйткенше болмады, есік алдында апам біреумен сөйлескен сияқтанды. Құлағыма Қарғаштың дауысы келгендей. Жүгіріп сыртқа шықтым. Бөтен бір пенде жоқ. Аула ішінде жамырап қойған бұзауымен ұрсысып апам ғана жүр.

Далаға бет алдым. Көрші үйдің көк қақпасына сұңгіп бара жатқан біреудің қос бұрымы қылт етті. Ол маған тағы да Қарғаш сияқтанды. Ойымда түк жоқ. Неге екені белгісіз солай қарай бет алдым. Кенет көк қақпа алдынан абалап ашулы бір ит ұмтылды да, орта жолға жете бере аңырып тұрып қалды. «Қалпақ киіп шікірейгенге бөтен біреу ме десем, өзіміздің Сапар екенсің ғой», — дегендей құйрығын бұлғаңдатып, танымай қалғанын ерсі көріп тұрғандай.

— Қырғын! Қырғын! — дедім ақырын ғана қайталап. Сөйтуім-ақ мұң екен, Қырғын салып келіп кеудеме қарғыды.

Мына көк қақпа Қарғаш үйінің қақпасы. Ит те сол үйдікі. Неге «Қырғын» атанды? — Оны бір тәңірім білсін. Әйтеуір мен ауылда жүргенімде Қырғынның ештеңені қырып тастағанын көрген емен. «Қырғынды ертіп аңға шығып едім, пәлен

іуәкі алды», немесе, «пәлен қоян алды» дегенді де естігенім жоқ. Бір кереметі, әйтеуір, қақпаға сақ болатын. Осы Өтеген қарттың үйіне бейсеуат бір мал жақындап кетсе болды, қыр асырып салғанша айнала шауып арсылдап итәлегін шығарады. Қырғынның бөтен адамға да ұмтылатыны бар. Бірақ онысы жәй қоқан-лоққы ғана. Жүрегіңді тоқтатып, қарсы жүрсең, құйрығын қысып алып қораның қараңғы түкпіріне қарай шытып отыратын-ды. Сөйтсе де, ол кезде Қырғын біз сияқты балаларға аса елгезектігімен қымбат еді. Бірдемені лақтырып жіберіп, «бар, мынаған әкеп бер» — деп бір баланы пұсқасаң, жаза баспайтын-ды. Сол балалығым ұстап кетті білем, қалтама қол жүгіртіп едім, лайықты ештеңе табылмады. Содан кейін құр қолымды сілтеп қалдым: «Қырғын, бар алып кел!» Қырғын аспанға бір қарғыды да тасырлата жөнелді. «Түскен жерің осы ау», деген деңгейге дейін ағып барды да, олай-бұлай жосылтып сүзе бастады. Мен мәз болып тұрмын. Қырғын олай шапты, бұлай шапты. Ақыры тұра қап маған қарады. «Кәне қайда жібердің?» — деп қарағандай. Бір-екі рет тұмсығын көкке көтеріп үріп те алды. Содан кейін қорасына қарай бір-ақ тартты. Шақырсам да қайрылмады. «Дардай жігіт екен десем баяғы бала қалпың екен ғой» — деп кеткендей.

Кенет қора жақтан күлкі естілді. Қарасам, көк қақпаның жақтауына сүйеніп тұрған Қарғаш екен.

— Ит алдауға жарап қалған екенсің ғой, — деп күледі.

Менің құлағыма дейін қызарып кеткен болса керек. Бұрқ етіп бетіме қан тепті. Жүрегім шымылдады. Қуанған сияқтымын. Сонымен бірге қатты қысылғаным да байқалады. Не дерімді білмедім. Бір реті табылар дедім бе, әйтеуір көк қақпаға қарай бет қойып, жақындай бердім.

Бірақ жәйімді түсінген Қарғаш болмаса керек. Баяғы бір бала күніндегідей қасыма жүгіріп кеп қолтығымнан алды:

— Сорайып кетіпсің ғой тіпті өзің, аспанға тіреу етпекпіз бе, қайтеміз енді, — деп еркін күлді.

— Неге тіреу етсең де ғұзырыңдамыз, — деп мен жығыла айттым.

Қыз тағы да дауыстай күлді. Көзіне көзім түсті. Манағы бір соқтыққыш ойнақылықты тағы оқығандаймын. Разылық белгісі ме, кім білсін, бір сәт көзін жұмып білегімді төсіне салып қысып-қысып қойды. Пісіп, ұшталып қалған шымыр кеудесі тиген жерін күйдіріп, батып бара жатқандай сезіндім. Бір ауық ыстық демі келіп мойнымды қытықтап өтті. Жүрегім тулай соқты. Өн бойымды бүгінге дейін оянбаған ыстық бір сезімнің жалыны шарпығандай, қалшылдай бастадым. Бірақ сездірмеуге тырысам, ептеп қолымды босатып алдым.

Енді екеуміз де бір-бірімізге таянып, қатарласа жүрдік. Қарғаш әлденеге үндемей қалды. Сөзіміне сезіммен жауап бермей өкпелетіп алдым ба деп қорқам. Өзіме-өзім ренжіп, «әлде осы ынжық емес пе екенмін?!» — деп ойлаймын. Бір сәт өзіне ұқсап қолтығынан алып, баурыма тартсам қайтеді деген де ой келді. Бірақ кешігіп қалсам керек, қыз ажары тым салқын. Жүрегім дауамады. Тыныштық қолайсыздығын бұзғым келді де:

— Оқуды неге тастап кеттің, Қарғаш, қызмет табылмай қалады деп ойладың ба әлде? — деп сұрадым оқыстан.

Қарғаш бет ұшындағы меңіп үйірілтіп, тағы да күлді.

— Көрші отырған екі үйден біреу ұзап оқыған соң, со да жетер деген шығармын.

— Оныңды енше ерте неге айтпадың. Сен үшін де бірдемелердің... — деп келе жатыр едім, Қарғаш киіп кетті:

— Оқыған адамның көзі ашық демейтін бе еді, өзі де білер деген шығармын.

Жүзіне қарадым. Әлгі бір ойнақы күлкінің ізі жоғалып үлгіріпті. Сондай мұңлы. Көзінде мен түсініп болмайтын тұңғық сыр жатқандай. Тағы да баяғы бір ой келіп жүректі тырналады: қалайша осы Қарғаш жайлы ойланбадым екен мен бұрын?

Біз көк қақпаның алдына келдік. Ар жақтан Салиқа шешей көрінді. Қызыл иегінде оқшырайып оңаша қалған күрек тісін көрсетіп, күле көрінді:

— Құдай-ау, Сапаржанбысың?! Аман келдің бе, шырағым. Осында мұғалім болып орналасты деп еді, рас па?

— Рас, Салиқа апай.

— Ойбай-ау, Шәйза байғұста ес жоқ десейші онда. Әкең марқұммен біздің шал түйдей құрдас еді, барып бір түйе бас жасасам ба екен өзін!.. Бәсе, неғып кіріп, шықпай жатыр деп едім өзім де. «Сәлемдеспеді» — деп әлгі шал да торсаңдап жүр еді. «Асықпа, өзіміздің Сапаржан болса, келеді» — деп басып қойғам, — деп Салиқа шешей салдырлай сөйлеп, есікті ашты.

Өтеген қарт үйде жоқ екен. Өзі қатарлы шал-тұрақтарға қосылып, колхозға шөп шабамыз деп өзен бойына кетіпті. Неге екені белгісіз, Қарғаш қайтадан сыртқа шығып кетті. Ал Салиқа шешей болса, үй жабдығымен айналыса бастады. Мен төргі үйде жалғыз қалдым. Енді байқап отырмын, үй іші соңғы бір жылдың ішінде мүлде өзгеріп кетіпті. Кемпір мен шалдыкі дегеннің бәрі де сырылып ауызғы бөлмеге шығып, төргі үй түгелімен қыз тілеуіне бағындырылған. Қай бұрышына қарасаң да, «Бұл үйде бой жеткен қыз бар, бұл үйде Қарғаш бар, маңдайы жарылған біреудің Қарғашы!» — деп пәш

етін тұрғандай. Оң жақта желпейлі ақ шымылдық. Ине-жіптен жаңа шыққан асыл көрпелер қатарланып жиналған ақ кіреует. Түс киіз орнында өрнекті кілем, маңдайда әдемі кенереде үлкейтілген Қарғаш суреті. Үлкен гүл алқасының бір қанатына ұқсас сол бұрымын иығынан төмен құлатып, фотоаппарат қамтуынан әрі асырып тастаған да, оң бұрымын өріп тұрған халде. Күлкі ұялаған кескінінен өз сұлулығын түсіне бастаған осы құралпы бойжеткендерде болатын «міне мен қандаймын!» дейтін еркелік назы да, менмендік салқыны да байқалады. Үй іші соншалықты тартымды, тап-таза. Еденге төселген ашық бояулы, машақат өрнекті алаша мен терезелерге ұсталған нәлді перделер де үй сәнін айрықша молықтыра түсетіндей. Бір бұрыштан жарқырауық үлкен әбдіре көрінеді. Ол да «Мен Қарғаш үшін жаралғанмын!» дегендей жарқ-жүрқ етеді. Бір ғажабы, қыз жасауы сол әбдіреде емес, ұзын қабырғадағы терезе үстінен жүргізілген аспа сырықшаға ілінген. Сол кездегі ауыл сәнімен тігілген қыз киімдерінің бәрі де иіңтіреседі.

Алғашқы ой: «Мұның бәрін неліктен мөлдіретіп қойды екен?» — болды. Содан кейін денем мұздап жүре берді. Көз алдыма бұдан бес-алты жыл бұрын тұрмысқа шыққан жақын әпкелеріміздің бірі келе қалды. Ол үй де қызын ұзатар алдында барлы-жоқтысының бәрін өстіп, дүкенге түскен дүниедей етіп мөлдіретіп жәйіп қойған болатын. Жалпы ескі қазақ ауылының ұзатылатын қыз бен дүние салғалы жатқан адамның жылдар бойы сандықта жатқан бар жақсысын жарық дүниеге алып шығатын әдеті бар. Сол есіме түсті. «Осыншама жасаулаған түрлері жаман, ұзататын болғаны ғой тегі. Мезгілсіз оқудан шығарып алып қызметке орналастырулары да тегін емес», — деп ойлады. Жүрегім сазып ауырғандай. Тұңғыш рет қызғаныш деген оттың жалыны шарпып өтті өн бойымды. Шеңгелін салып бүріп келе жатқан бейтаныс бөтен біреуден Қарғашты қызғана бастадым. «Жоқ, қайтсем де арашалап қалуға тиіспін» деймін. Оның үстіне бұл тағдырына Қарғаштың өзі де разы емес сияқты. Әлгі бір оқу жайындағы әңгіме үстіндегі мұңлы кейпі соны аңғартады. Осыдан барып тағы бір қызық ойға тірелгендеймін: «Қой, бекер болар. Құда түсіп, қыз ұзатылайын деп жатса, естімес пе едім энеугіден бері». Мына өзімшілдікті қарашы. «Мені қиып Қарғаш қайда кетуші еді» деп те қоям бір ауық. Манағы бір күлкісі, қолтығымнан алып, қысып-қысып қойғаны, тағы бірде жылы қарағаны көз алдыма келді. «Бөтен ойы болса, неге өйтеді?» — деп өзімді-өзім жұбатамын. Расында да, осыдан кейін көңілім орнығайын деді. Қызарып батқан күн сәулесі ойысып келіп қабырғаға түсті. Үй іші бір түрлі құбылып, әлсіз қызыл сарғыш

түрге енді. Көңілім тағы да қыз суретіне ауды. О, ғаламат, басқа ала күңгірт дүниеден ала бөтен бөлініп, жұмбақ бір сәуленің көзі сияқты жарқырап тұр екен. Мына үй ішіндегі қызыл сарғыш сәуле күлімсірей қараған осы қыз нұрынан тарайтын тәрізді. Іштей толқынып, әсерленіп қалғандаймын. Көзімді жұмдым. Алысырақтан иттің үргені, бұзауын іздеген сиырдың мәңірегені естіледі. Есік алдынан салдырлатып арбалы біреу өтті. Әлдекімнің айқайлап сөйлескен дауысы шығды.— Ауыл қотаны кешкі тірлік қамында. Көзімді аштым. Қарғаш суреті өз орнында, бірақ сөнген жұлдыздай тым күңгірт тартып барады. Енді байқадым: қабырадағы астыңғы шегесінен шығып, сәл шалқалаңқырап қалған кішкене айнадан күн көзі әрі аунап кеткен екен. Енді үй іші де қараңғы тарта бастады. Көңіл шіркін соған орайласты ма, кім білсін, тағы бір ой толқынының ала құйын ағынына түсіп кетті: «Қарғаш қия алмайтындай араларында не бар еді соншама?! Тым болмаса төрт жылдың ішінде бір рет жылы сөз айтып хат та жазған жоқсың. Дәмесінің зорын-ай!». Маңдайымнан тер бұрқ ете түсті. Қанша отырғанымды да аңғармаған секілдімін. Үй ішінің нобайы мүлде өзгеріп, қою қараңғылық құшағына енген. Суға кеткен тал қармайды дегендей: «Сөйтсе де, бірге өскен құрбы емес пе, ең болмаса, кететінін күн ілгері айтып, сырласпайтын не болыпты Қарғашқа! Ойымдағыны сонда жеткізермін!» — деп далбасаладым.

Өстіп өз ойыммен өзім алысып отырғанымда Салқаш шешей самауыр алып кірді. Қарғаш шам жақты. Содан кейін баяғының қыздарынша ұзын көйлегін алдына түсіріп, бір тізерлей отырып шай құя бастады. Маған алғашқы шәшкені ұсынарда «міне, мен шәй да құйып бере аламын, бала санама» — дегендей тура қарап жымия күлді де көзін тез аударып әкетті. Сосын тастан қашаулаған мүсіндей салқын бір сұлулықтан өзгермей, шәйін құйып ұзақ отырып қалды. Қанша тесіліп қарамайын, назар салған жоқ.

Мұнысын қалай түсінсем екен? Ана алдында артық мінез танытпайын деп тартына отырғаны ма? Әлде жат жұртқа жаралған ежелгі қыз қылығына бағып, неғайбыл болашақтағы неғайбыл тағдырына өзін өзі дайындап, бой ұсына бастағаны ма? Қайтсе де, есейгендіктің, піскендіктің нышаны. Осы сәтте Қарғаш маған қанаты қатқан кішкене бір құс секілденіп кетті. Дәп қазір дүр сілкініп алып, ана жұлдыздар жымыңдаған алқара көк аспанның жұмбақ тұнығына самғай жөнеліп ғайып болатындай көрінді. Оған мына ескі мекен — ұя да, мен де төтеп бере алмайтындаймыз. Тағы да әлдене бұрап, жүрегімді шымшылап өтті. Тезірек білсем деп елеңдеймін. Өйтетінім,

Салиқа шешей әңгімені Қарғаш жәйінен бастаған болатын. Бірақ менің халімді біліп алып, қасақана істеп отырғандай, «енді айтар, енді айтар» деген кезде шақпа қантты қызыл негіне сіңіп әрлі-берлі бұталаңдатып, қою шәйді сораптай тартады да, шалқайып жүре береді.

— Кұдай-ау, оқуды тастап кетеді деп кім ойлаған. Бір демалысында үйге келіп еді, бір жұма ақ боран соқсын. Содан жуатын кір-қоңы, жамау-жасқауы бар дегендей, жат жерге қыз баланы сыбай-салтан, қалай жібере аласың. Ананы табайық, мынайы табайық деп жүргенде тағы бір жұма өтіп кетіпті. Сөйтіп жүргенде, ана Арам сарысы құрғыр қыр соңымыздан қалмағаны бар емес пе. Күн демейді, түн демейді, солбырайып кеп отырып алады да, шалдың құлағының егін жейді кеп: «Соғыс кешікпей бітеді. Армиядағылар елге оралады, заман түзеледі. Сол кезде алысырақ қалаға барып та оқыр. Осындайда қызмет істеп төселіп алғаны дұрыс. Есеп-қисаптың бәрін өзім үйретем»— деп. Жазғанды жәй жазғырған екенбіз. Басында «мойнына бірдеме мінгізіп алмас па екен» деп, ішімізге ас батпай жүрсек те, кейін көңіліміз орнына түсті. Үйреніп кетті-ау, әйтеуір, құлыным. Обалы нешік, ана Мелдес ғой үйреткен көз майын тауысып ерте демей, кеш демей. Күн барасың, түн барасың, екеуі тау-тау қағазды алдарына үйіп қойып, жазады да жатады бірдемелерді. Қалай шатаспайды десейші. Дегенмен, Сапаржан-ау, қызмет істеп, ішінде жүрген неге жаман болсын. Қарғашым іске араласқаннан бері бастықтың пиғылы дұрыс бізге. Қай жерде кездессе де тұра қалып амандасып жатқаны. Тіпті бар ғой, бұрын маңайынан күс жорғалатпайтын ана қара мұрт Әлмірза кілтші бар ғой, соның өзі де, «жем-мем бірдеме керек болса, айтып қойыңдар, қалт еткенде апарғыза саламыз ғой».— деп үйірледі. Тәуба, соның бәрі осы Қарғашымның арқасы ғой. Кісі болғаны ғой.— Салиқа шешей осы тұста аз-кем тыныстап алды да босаған шәшкесін «шәйінді қоюырақ етіп құй, құлыншағым»— деп Қарғашқа ұсынды. Содан кейін әңгіме тақырыбын кілт бұрып, менің де өсіп азамат болғанымды, жас шағы жесірлікпен, жоқшылықпен өткен шешемнің бағы енді ашылатынын айтып кетті.

Әлгінде әңгіме өзі туралы болғанда Қарғаш кәдуілгі үлкен адамдарша шешенің кей сөзін ерсі санап, қарсылық білдіре отырған еді, енді өңі бір түрлі нұрланып сала берді. «Міне, сен осындайсың!» дегендей қошаметпен күле қарап, шәшкемді қолыма ұсыныңқырай ұстата бастады. Мен төбем көкке жеткендей бір түрлі шалқып кеттім...

Далаға шықтым. Дүниені бозамық сәулеге бөктіріп, Сұлуқиядан тік асып ай қалықтап барады. Сансыз жұлдыздар жы-

мыңдайды. Төңірегім шырылдаған шегіртке үні. Тоғай жақта әлде бір түн құсы әлсін-әлі кәдуілгі адамша айқайлап қояды. Бір ауық үйіріліп аққан су сылдыры естілгендей. Алыста, арғы бетте енжар ит үреді. Жалғыз жарым барлыққан күзетші даусы шығады. Түн жұмбақ сырларға толы.

Кенет бірен-саран көшеде өскен тал басын қыбырлатып Есіл беттен самал леп тұрды. Кеудемді айқара ашып, терең дем алдым. Адымдай басып ілгері аттаймын. Алдымда аласа үй бар. Кішкене терезесінен өлусіреп жанған шам жарығы көрінген секілді. Ол — біздің үй. Күңгірт сәуле шашқан терезе де біздікі. Үйде қазір қадірлі анам отыр. «Құлыншағым қайда жүр екен?» — деп мені күтіп отыр. Бірақ үйге кіргім келмейді. Дәп осылай көкірегімді самалға тосып жүре берсем деймін. Кеудемде беймаза бір күй бар оянған. Сол күй қиян шалғай алысқа, арманды бір жұмбақ алысқа шақырып еліктіріп жетелеп барады.

...Кенет алдымнан бір ит бұлаң ете түсті. Қарасам, Қырғын екен. Манағы «өкпесін ұмытып» кеткенге ұқсайды. Құйрығын бұлғаңдатады. Қасыма шақырдым. Екеуіміз де көкке келіп отырдық. Мен адамша, Қырғын итше шоқиып отыр.

Жаңа ғана өзім шыққан көк қақпалы үйге көз салам. Үлкен терезелері самаладай жап-жарық. Бір кезде сырт жақтан салдырлаған арба даусы шықты да, қақпа алдына келіп тоқтады. Қырғын ұмтыла беріп еді, жібермей қалдым. Бұл жұмыстан қайтқан Өтеген қарт. Әлгіндей болмай тарс етіп көк қақпа ашылып жабылды. Үй ішінде әрлі-берлі жүрген адамдардың көлеңкесі көбейіп кетті. Өтегеннің келуімен самарқау үй тірлігі жанданып сала бастады. Кенет ана көк қақпа мен самала терезелер де, мына менің қасымда шоқиып отырған ит те көзіме сондай ыстық болып жүре берді. Жынды адам сияқтымын. Қырғынды мойнынан қатты қысып құшақтап алдым.

— Сен білесің бе, Қырғын, мен ғашықпын! — деймін дауыстап. — Самал желге, жымыңдаған жұлдыздарға ғашықпын. Адамға ғашықпын!

Әлде қатты қысып жібердім бе, әлде айтқанымды түсінгеніме, Қырғын екі-үш рет «ап!» — деп үріп басылды.

— Қалай үрсең де хайуансың ғой, Қырғын, сен. Адам жүрегіндегі асыл сезімді түсінерсің бе, сірә да! — деймін тағы да.

Өзім терезеден көз алмай қарап отырмын. Сонымды сезіп қалғандай, ар жақтан бір қолдың көлеңкесі кеп перделерді сырғытып қойды. Құлды, «бұл үйде не шаруаң бар» — дегенді танытқан секілді.

Тағы да жүдеп қалғандаймын. Үйге келдім. Сықсима шамның жарығымен апам байғұс үңіле түсіп бірдеме істеп отыр.

Үй іші жүдеу. Жөні бүтін төсек-орын да жоқ. Аралары адам сиғандай алшақ-алшақ, қисық теректен жарып салған еден де шотырайып-шотырайып кеткен. Екі жаққа қараған кішкене екі тереземіз де жап-жалаңаш. Тіпті сәндік үшін демесең перде дегеніңнің керегі де жоқ секілді. Өйткені әдейілеп көп үңілген біреу болмаса, қоңыр тірлігімізді мына сықсима шамның өзі-ақ пердеден әрмен көлегейлеп тұратын секілді.

— Үйді ақтап, тым болмаса, еденді былай таза ұстамай-сың ба, апа,— дегенді қалай айтқанымды өзім де білмей қалдым.

— Үй таза болсын десең, қатын ал,— деді апам қатқылдау үймен.

Әңгіме басталып кеткен соң мен де қайтпаған секілдімін.

— Е, мынадай кір үйге әйел келе ме?

— Әйел үйге келмейді. саған келеді.

Апамның бұл сөзін жөн санап, үндемей қалдым. Сонда да ішімнен үй тұрмысымның мынадай күйкілігіне қысылатын да түрім бар. «Алғашқы жалақыма, тірі болсам, құдай біледі, бұзыры бар шам алып, қарағайдан еден төсеттірермін-ау»— деп түйдім.

— Қайда жүрдің соншама кешігіп?— деді апам.

Бір сәт ойланып қалдым. Бұрын басымда болмаған әде-қалай толқу бар. «Айтқан жөн бе, айтпаған жөн бе?» Ақыры зорға дегенде «қуыстанатындай сонша не болып қалып еді, көрші отырған үй, айтқан жөн»— деп қорыттым да:

— Мына Салиқа құрбыңның үйінен,— дедім. Сонда да неге екенін қайдам.— Есіктің алдында жүр едім. Салиқа апайдың өзі шақырып алды,— деп ептеп қосыңқырап жібердім.

Апам үндеген жоқ. Бойын жазды да, жеңіл күрсінді. «Мына күйбеңі көп жұмыстан қашан босатасың?»— деген сияқты болды маған онысы. Бірақ мен де үндемедім.

Төсек салынды. Шам сөнді. Ұйықтай алмай ұзақ жаттым. Апам да көз іліктіре алмағанға ұқсайды, анда-санда күрсініп дөңбекши береді. Күйеуден ерте қалып, жоқтық, жалаңаштықта өткен күйкі тірлігін ойлай ма, әлде адам санатына енді аяқ басқан баласының келешегін ойлай ма, кім білсін ана көңілінде не барын. Ал менің көңілім болса, көрші үйге қарай көбірек ауа береді. Жайып қойған қыз дүниесі көз алдымда көлеңдеп, басқа бір жат істің хабаршысындай мазалайды. Шыдай алмадым, бір кезде:

— Апа!— дедім дауыстап.

— Әу, жаным, әлі ұйықтаған жоқсың ба?

— Көрші үй қызын ұзататын болған ба?

— Көрші үйің қайсы?— Апам басқа көршінің бәрі өз ағай-

ындарымыз, оларда бой жеткен қыздың жоғын біле тұра қасақана сұрап жатыр. Анықтап, қайталап айтсын дейтін болса керек.

— Мына Өтеген үйінен басқа қандай бөтен көршің бар еді?— деп мен де ренжіңкіреп тіл қаттым.

— Естігенім жоқ. Немене, ұзататын болыпты дей ме?

— Қайдан білейін, әйтеуір, қыз жасауын жәйіп тастапты.

— Ә... онысы күйеу шақырудың амалы шығар. «Қызымыздың анасы бар, мынасы бар»,— деп көрсетпей ме?

Жүрегім орнына түсті. Сонда да манағы бір сөзінің қарымын қайтарайын деп:

— Күйеу келсе, дүниесіне қарап келмейді, қызына қарап келмей ме?!— деп қойдым.

Бірақ апам басқа бір ойдың ағынымен кетті де, оныма мән берген жоқ.

— Қарғашы кеңсеге тұрғалы тұрмыстары мүлде түзеліп кетті ғой бұлардың. Не бәлесінің барын кім білсін, ана Арам сары да осы үйден шықпайды.

Үй ішін бір сәт тыныштық басты. Бір заманда:

— Оны неге сұрадың?— деді апам қайталап.

— Жәй...

Осыдан кейін апам да, мен де үндеген жоқпыз. Көп жаттым. Жаздың қысқа таңы қылаң бере бастады. Көзім ілінер емес сонда да. Бойыма бір дерт жабысқан секілді. Тәтті арман мен азап-қайғыны ала келген дерт. Қай шұқанаққа апарып тастайды? Қай ұшпаққа көтеріп шығарады?

Кім білсін оны?

IV

Осы күннен бастап менде маза қалмады. Күні-түні ойлайтыным — Қарғаш. Күні-түні қарайтыным колхоз кеңсесінің үлкен есігі мен Өтекең үйінің көк қақпасы. Көңіліңде бөтен ой болса, ешкім секем алмаса да, ұры адамша өзіңнен өзің қуыстанып жүретін әдетің болады екен. Енді оңашалау сәттерді көбірек аңдимын. Қарғаш әуелі күлімсірей қарсы алады. Содан кейін алдындағы қағаздарды сырғытып, әлденені күткен адамша бір сәт отырады. Бірақ мен қызықты бір әңгіме қозғап, ермек етейін, көңілін көтерейін деп келмеймін ғой. Содан ба, жарытып ештеңе айта алмайтын секілдімін. Қарғаштың осыған көзі жетеді де, қағазына қайта үңіле бастайды. Маған керегі де осы. Жүзіндегі әр құбылыс-реңкті айнытпай бағып отыра беремін. Менің бүйтіп отырғанымды Қарғаш әрине сезеді. Бірақ аңғармағанды. Көзін сәл сығырайтыңқырап, қа-

газдағы көп сандарға үңіле түскендей болады. Өнтек қабағын тыжырады. Енді бір кезде сіберлеп атқан таң шапағына ұқсап кейпіне бірте-бірте күлкінің нұры жүгіреді. Содан кейінгі қабақ қағыста басын көтеріп, маған тағы да күлімсірей қарайды.

— Сен өстіп отырғанда сондай қысыламын. Не істеп, не қойғанымды да білмей қалам.

Мен бұған да жөндеп жауап таба алмаймын. Расында да, не демекпін мен оған? «Жоқ, қысылма!» деймін бе? Болмаса, «Е, бәсе, осылай қысылғаның дұрыс!» демекпін бе? Үндемеймін. Езуімді жәйіп, жәй ғана жымиып, күлем де қоямын. Қайтсе де Қарғаш пиғылынан өзіме деген әлде бір жылылықты сезінетіндеймін.

Қарғаш ашыла сөйлейді.

— Соңғы кезде тым жиі келіп, өстіп үн-түнсіз отырып алатынды шығардың. Сондай қолайсыз, тіпті. Әсіресе Мелдес ағай отырғанда қиын. Неге екенін білмеймін, жерге кіріп кете жаздаймын.

Рас, келуді жиілетіп жібергенімді өзім де аңғарам. Аңғарамын да: «қой, мұным ұят болар, сиретейін» деп ант етіп, кеңседен шығамын. Бірақ бұл антым көпке бармайды. Бір сиқырлы күш солай қарай тағы да «жүр-жүрлеп» жетелей бастайды. Қолхоз кеңсесінің сықырлап тағы да есігі ашылады. Ал Қарғаш болса, «енді не айтасың?»— дегенді күлімсірей қарсы алады.

Жоқ, бұл жолы өйтпеді. Мен кіре бергенде-ақ ұшып түрегелді.

— Жақсы келдің, Сапар. Қалай кездестірер екем деп отыр едім.

Жүрегім дүрсілдеді. Қарғаш іздесе, одан артық не бақыт бар мен үшін! Дегенмен онымды сездірмеген болып жатырмын.

— Кешке күн бата біздікіне кел. Ал қазір Мелдес ағайдың тығыз тапсырмасымен отырмын. Кедергі жасама. Бар!— деп Қарғаш мені еркелей нұқыңқырап сыртқа шығарып, есікті жауып алды. Не істерімді білмей аңырып қалдым. Сөйткенше болмады, есік қайта ашылып, Қарғаштың жарқын жүзі көрінді. Тегі «маңдайынан қағып, тым асырыңқырап алдым ба» деп қысылып, арқамнан сипап жатқаны болса керек.— Ұмытып кетіп жүрме, Сапар, келетін бол... күн бата, білдің бе,— тәптіштей айтты.

— Жәйша ма??— дедім білмекке құмарлық жеңіп, шыдамым таусылып.

— Оны келгесін көресің,— деді де Қарғаш есікті жапты.

Далаға шықтым. Күн әлі тал түс. Жүрегім лүпілдейді. «Не шаруамен кел деді? Әлде жүрегінің түпкір-тұнығында асыл қазынадай сақтаған құпия сырын ақтарар ма? Әлде біреуден көрген жәбірі бар ма екен айтатын? Қиналған, қысылған сәтінде көңіліне бірінші болып мен түсіп, «таянышым, панам — демесіне кім кепіл» деп далмын. Бірақ қуанышымда шек жоқ. Не тілегі болса да, орындармын деп серт етем өзіме өзім. Қайтсе де қандай базына айтса да, қандай тілек қойса да басқадан орыным бөлек болғаны ғой деген байламға тоқтаймын. Бетім үй жақ. Көзім — көк қақпада. Төңірегі жымжырт. «Қырғын!» «Қырғын!» — деймін дауыстап. Жайшылықта арсалаңдап алдымнан атып шығатын Қырғыннан да дыбысы жоқ. Даусыма елеңдеді ме, қора ішінен апам көрінді:

— Балам-ай, балалығың қалмайды-ау әлі күнге дейін. Қырғынды қайтетін едің жер-көкті көшіре дауыстап. Жоқ Қырғын. Ертемен шал-кемпіріне еріп кеткен.

— Шал-кемпірлері қайда еді?

— Олар таңсәріден құдаларына аттанған. Бірер жұмасыз оралмайды.

Сасқаным ба, әлде қуанғаным ба, қайдам:

— Қарғаш не сонда, жалғыз жатпақ па есіз үйде? — деп пін ойда жоқ жерден.

— Е, жалғыз жатса қайтеді екен? Бай әкетпесе басқа кім тиер дейсің сойталдай қызға, — деп апам сұрағымды ерсі санап, ұнатыңқырамай сөйледі.

Кенет көз алдыма жаңағы бір кездегі Қарғаш келе қалды.

«Ұмытып кетіп жүрме. Сапар, келетін бол!.. Күн бата, білдің бе?!» — деп күлімсірей қарайды. Жүрегім алып ұшып аузыма кеп тығылады. Оңаша қалған Қарғаштың таңдағаны мен болыппын! «Неге ұмытайын, кеудемде шыбындай жаным тұрғанда. Барамын. Ешкімнің көзіне түспей барамын!» деймін іштей толқынып.

Жүріп келемін. Сонау төменде көк сілемік мұнар басып Есілдің көк арнасы жатыр. Шілденің ыстығына бөгіп маужыраған ашық күн. Жанға жәйлі самал бар. Дүние тынысы кең соншалық. Бірақ сол кең аспанның астына симайтын секілдімін. Ерсілі-қарсылы көшені кезем. Әлсін-әлі мектепке барғыштаймын. Сан рет колхоз кеңсесінің алдынан да өттім. Бетінде балапан толқындары қыбырлап, тек жатқан көлге де бардым. Күндізгі кем шақ тынысқа ойысқан құстар кең айдында төгілген маржандай шашырай жусайды. Қызық бір қиял арнасын қуалаймын. Құс болып заңғар биікке самсағым келеді. Суға үңілем. Үстінде қисық жаға ақ көйлегі бар, қоңқақ мұрын бір жігіт көрінеді. Қара шашы қайырылмайды, маң-

дайынап тік түседі. Аяғында хром етік, шалбарының кең бамағын қайырып төмен түсіріп жіберген. Етігінің сырнайша жинарылған қонышы болмаса, әйелдер киетін кең белдемше секілді. Өз заманының сәні болған соң тамашалаймын ба, разы болып күліп қойдым. Су астындағы жігіт те күлді. Мына бүгінгі күннің айрықша бақыт күні екенін, бүгінгі кештің айрықша бақыт кеші екенін о да түсінетін сияқты. Бұрын білмеген, бірақ «білсем-ау» — деп бар болмыс-тірлігім, тынысыммен аңсаған ғажайып бір тау бар еді, соның ғажайып сиқырлы басына шығатындаймын. Бұрын баспаған жердің бір жәннаты бар еді, сол жәннатқа еніп, татып көрмеген дәмді тататындаймын. Көкірегім толған нұр. Қай тарапқа қарамайын, дүние реңкі жарқын, күліп құшақ жәйіп тұрған сияқты маған.

Күн жалқындап ұясына қонды. Батыс жақта шөкімдей бұлт жоқ. Бұл — ертеңгі келер күннің де дәп осылай айқын, ашық, жарқын болып келеріне хабаршы есепті. Үйге келдім. Бірақ орнығып отыра алмаймын. Қапасқа түскен жас арыстандай қораның ішін кезем. Күн қызылы бірте-бірте солғындап, көк аспан қара көк реңге ене бастады. Сұлуқиядан асып алғашқы жарық жұлдыздар көрінді. Кенет үйіне қарай Қарғаш өтті. Жүгіріп қақпаға кеп соңынан қараймын. Қос бұрымы тілерсегіне кезек соғылып кетіп барады. Толықша келген, тарамысты аяғы тіп-тік. Аласа өкше туфліін жұмсақ басып, қалқып алыстады да, көк қақпаға еніп ғайып болып кетті. Мен күрсініп алдым. Жаңа ғана көлеңдеп алдымнан өткен періштемнен көз жазып айрылып қалғандаймын. Қолымды созып, ұмтыла түсіп барып тоқтадым. «Асықпа! Әлі ертерек!» — дегендей әлде кім. Жоқ, айрылып қалмаған екенмін. Жарқ етіп төргі үйде сәуле көрінді. Қолына шам ұстаған Қарғаш көлеңкесі бір қырындап барып қабырғаға түсті. Үш жағы сәл көтеріңкілеу келген мұрыны мен тік маңдайы, жұқа еріндері айна қатесіз. Кенет шам да, Қарғаштың көлеңкесі де ауызғы бөлмеге ауысты. Есік ашылып, сырттан шәлі салынған екі жас әйел кірді. Олар осы көрші отырған үйлердің келіндері, менің жеңгелерім. Ұзын бойлы, ашаңдау келген, шұбар бет жасамысы — Марқабә дейтін жеңгем. Ал орта бойлы, толықша келген дөңгелек жүзді сұлушасы — Тамаша деген арамыз бесалты атадан қосылатын жамағайынның әйелі. Тамаша соғыстың үшінші жылында келін болып түскен еді. Көп отаса алмады бірақ. Күйеуі іле майданға аттанды да хабар-ошарсыз кетті.

Екеуі де сөзуар, от ала келіп, отыз ауыз әңгіме шертетіндердің дәл өзі. «Жоқты, барды айтып отырып алар ма екен?» деп жүрегім суылады. Жоқ, бекерге үрейленіппін. Қарғаш

екеуіне күле қарап бірдеме деді де, итермелеңкіреп шығарып жіберді. Маған онысы — «Басымды көп қатыра бермеңдер, жұмыстан шаршап келдім. Ұйықтаймын» — деген сияқтанды. Енді шам да, көлеңке де қайтадан төргі бөлмеге ауыса берді. Жоқ, ауыспады, табалдырыққа жете беріп, жалп етті. Қарғаштың көлеңкесі де жоқ болды. «Дұрыс жасады, шам жағып, жұрт көзіне түсудің, үйге кісі шақырудың керегі не!» — деймін. Енді «уақытың болды баратын» — деген сияқтанды әлде кім. Сыртқа шықтым. Ту сырттым құмырысқа жүгіргендей шымырлап, денем мұздап сала берді. Тынысым тоқталған секілді. Дүрсілдетіп біреу жүгіріп келе жатқандай. Бұрылып артыма қараймын. Тірі пенде жоқ. Тағы ілгері жүрдім. Әлгі дүрсіл зорайып тағы естілді. Бақсам алып ұшқан өз жүрегімнің дүрсілі екен. Аздап тынышталайын дедім. Көк қақпаның алды жым-жырт. Бір басып, екі басып жақындап келем. Кенет арғы жақтан қараңдап біреу көрінді де, осылай салды. Тығылуға жер жоқ. Сасқанымнан қаттырақ жүрдім. Көлденең өтіп бара жатқан біреу секілді болып көрінбекпін.

Бері салған — жуырда ғана армиядан оралған Қайыржан деген жігіт екен. Тура көк қақпаның алдына келіп бір-ақ тоқтады.

— Әй, Сапар, сен де осы үйге келе жатырмысың?

Кенет «осы шіркін Қарғаштың оңаша қалғанын естіп төңіректен жүргеннің қай жағы» — деген ой сап етті.

Құдай өзі кешірсін, «өзің комсомолсың, өзің кәші жейсің» — дегендей, біреу болмаса, біреу естісе «совет педагогі де өтірік айта ма екен» — деп тепсінеді ғой, бірақ болған іс болды, қалай жасырайын, тіпті мұғалім екенім мүлде есіме келмепті ол жерде:

— Бұл үйде ешкім де жоқ. Есігі жабулы тұр, — деп жосылаттым да салдым өтірікті шімірікпестен.

Қайыржан дағдарып қалды.

— Қалайша, Қарғаш қайда?

— Қарғаш әке-шешесімен жол жүріп кеткен.

— Қой, мана осында еді ғой?

Енді күнәнің азы не, көбі не, бәрібір дедім де, міз бақтадым:

— Осы әлгіде ғана аттанды.

Қайыржан ойланыңқырап сәл тұрды. Бір кезде естілер, естілмес етіп бірдеме айтты да, жүріп кетті.

Ол ұзаған кезде барып демімді алдым мен. Ақырын келіп көк қақпаны қозғаймын. Ашық тұр. Әрине, ашық тұрады. Қалада оқып келген, Сұлуқия бастауыш мектебінің мұғалімі мына мен Сәлменов Сапар келе жатқанда ашық тұрмағанда қай-

тушы еді. Бір аттап қараңғы қора ішіне ендім. Жүрегімнің лүпілі басылар емес. Сұп-суық сұмдық бір дүниеге еніп келе жатқандаймын. Денем қалтырайды. Күнде келіп жүрген есікті таба алсамшы. Қайдағы бір ашаларға соғылып, маңдайдың да талай жерін шодырайттым. Қақпа мен есік арасында бір кедергі жоқ секілді еді, толып кеткен қайдағы бұл ашалар деп таңырқап, әр қабырғаларды бір сипалап, ғаріп болдым да қалдым. Дыбысымды естіді ме, әлде «келер кезің осы-ау» — деген есебі болды ма, ақырын барып есік ашылды, үйде қайта шам жағылса керек, қора ішіне жалпақ жол болып сәуле түсті. Байқасам, мүлде теріс, снырлар тұратын жаққа қарай кетіп қалыппын. Салдыр-гүлдір сол жақтан шыққан соң, Қарғаш шошынып қалса керек:

— Бұл кім? — деп қатқылдау үн қатты.

— Мен, — деймін ақырын ғана. Үйге ендім. Аяқ-қолым қалш-қалш етеді.

Мені ауырып қалды дей ме, Қарғашта ес жоқ. Төргі бөлмеге алып кірді. Асты-үстіме түседі.

— Саған не болған, Сапар? — деп сұрай береді.

— Өзім де білмеймін, жаным. Осы әлгінде сау секілді едім. Айығармын бірдеме етіп, ал енді отыршы келіп қасыма, — деп оның білегінен ұстадым да, сыпайылықпен өзіме қарай икем-дедім. Қарғаш қарсылық көрсетпеді, бірақ «е, бәсесі де» бірден байқала қойған жоқ. Бір сәт өзгеше бір күйде «қайтсем екен?» — деген толқу күйде тұрып қалды. Содан кейін «қазір!» деп қолын босатып алды да, тез басып сыртқа шығып кетті. Неге екені белгісіз, менің ойыма баспалдағы салынбай ашық қалған қақпа түсті. Қарғаш соны барып жауып жатқан сияқты. Бұл ойымды үй ішінің қазіргі тәртібі де айқындайды. Дағдыда кіреуетке жиналатын басы артық көрпе-жастық бәрін де енді әбдіре үстінен көремін. Қарғаш төсегі салынып, шымылдығы сәл түсіріліп қойылған. Тағы да жүрегім тулай бастады. Тұла бойым құтырына қызынып, шыдамым таусылып бара жатқандай. Бұрын түсіме енбеген қайдағы бір күнәлі ойлар көңілге оралады. Көзімді жұмам. Ойша Қарғаш төсегіне барып жатқан боламын. Екі қолымды ауада айқастырып, «аш белінен» қысып өзіме тартамын.

Кенет ауызғы бөлменің есігі сықырлап ашылды. Біреу сөйлей кірді. Бірден таныдым, шіңкілдек дауысты әлгі Тамашаның өзі.

— Көресімді ерке қыздан-ақ көрдім-ау осы, тағы не қыл дейді, — деп төргі үйге қарай салып келеді.

«Ай мына жынды қатын құртатын болды-ау», — деймін қыстығып.

Қарғаштың да даусы қосарлана шығып жатыр.

— Жеңешетайымнан айналдым. Оңды өзі, Түнергені болмаса жауары жоқ. Таңертең ерте тұрып, асығып үлгере алмай кеткен ем. Тез жинай ғой енді. Кісілердің алды келіп те қалды.

Тамаша қағастау отырған мені байқамады білем, бірден төрге өтті де барып төсек-орынды жиыстыра бастады. Сөйткенше болмады, сыртта терезе алдында жер-ошақ басынан от жылтылдады. Отын ұсақтаған, қазан-ошақ көтерген қара-құра адамдар көріне берді.

Күні бойы қиялыммен соққан жалған сарайлардың бәрі де күрт құлады. Ата-анасы жол жүріп кеткен соң құрбы-құрдстарын шақырып, Қарғаштың бастанғы жасағалы жатқанына көзім енді жетейін деді. Әлгі Қайыржанның келісі де, мына кіріп-шығып жүрген жеңгейлердің аңысы да соны танытады.

Бойымдағы кесел атаулының бәрі сап болды. Су ішінде ұзақ тұрған адамға ұқсап тоңазиын деген сияқтымын. Қайыржан есіме түседі. «Қазір ол қайтып келеді. Сонда не демекпін? Қой, одан да көрінбейін оған»— деген оймен ұшып тұрдым. Тамаша мені осы кезде байқады білем:

— Көтек,— деді шошынып.— Мұғалім баламысың? Қайдан шыға келдің соншама шошытып? Әйтеуір, ағаңның әскерден қайтып оралмағаны мұндай абұйыр болар ма, әйтпегенде айранасыр жасайтын ең.— Сөзге жүйрік Тамашаның бұл әзілінде адалдығы да, соғысқа деген лағнат кекесіні мен «енді қайтем?» деген дағдарысы да бар секілді. Мүмкін тамырымды басып, қағытып жатпасына кім кепіл. Сөйткенше болмады, қасыма келіп, қолымды алды да.

— Қара міне, лүпілдеп барады,— деп жүрегіне басты. Жүрегі шынында да атша тулап тұр екен. Бірақ бұлай тұрысты қолайсыз санап, қолымды тез босатып алдым. Сол кезде Мархаба кірді де аузын бір сылп еткізді:

— Үйде кісі бар, кісі бар деп әлгі ерке қыз қоймайды. Кісі дегені мұғалім бала екен ғой.

Мен ауылдан көргеніме бағып, жеңгелеріммен еркіндеу, дөрекілеу сөйлесіп, шағыныңқырап жатырмын:

— Жеңешетай-ау, сонда не, мұғалім балаңыз кісі болмағаны ма? Кісілікке қолымыз қашан жетпекші?

Мархаба аңғырттау сөйлегеніне қысылғандай рай білдірді:

— «Қолда өскен түйенің тайлақ аты қалмайды» дегендей, дамбалсыз жүрген күніңді көрген соң, бала санай береміз дағы. Әйтпесе кісі болдың ғой.

Сөзге Тамаша араласты:

— Кісі болғанда қандай. Мұғалім бала қолыңа тисе, тақия-
ңа тар соқпайды,— деп Мархабаны нұқып, күліп қойды.

— Қойшы, жазған, қайдағыны айтпай, көзің қарайың де-
гені ме тіпті.

Әйткенмен албырт кезде адамның үлкен көрінуге талпына-
тын дағдысы бола ма деймін, Тамаша сөзінің астарын аңғар-
сам да, көтеріліп марқайып қалдым.

Осы кезде тағы да есік ашылды.

— Шал-кемпірді өстіп анда-санда болса да жіберіп алып
тұрмайсың ба. Бас қосу, бастанғы жасау дегенді ұмыттық қой
мүлде,— деп лекіте күліп Қайыржан келеді. Сасайын дедім.
Бірақ ол ұсақ-түйекті теріп жатпайтын, құдай берген ақ
көңіл, қызық мінезді жігіт. «Сапар, сенің жаңағың не?» —
деудің орнына, соғыс таңбасы — бір езуін көтеріңкірей күле
келді де:

— Сапар, біз бүгін осы көріспедік қой деймін,— деп қолын
ұсына берді. Сөйтті де үй ішін үйіртіп әкетті. Әлгіндей болмай
ауыл-үйдің қыз-келіншектері де топырлап жиналысып қалды.
Ол кез осы Есіл бойын мекендеген бұл елде жиын-той, думан-
дарды сылтауратып арақ-шарап ішу деген түгелдей салтқа еніп
болмаған кез еді. Дегенмен ішкілік ішіп қызбасақ та бас-
танғымыз соншалықты қызықты басталды. Қайыржан бір-
де «бұл майданда болған оқиға» — деп қайдағы сұмдық оқи-
ғаларды айтып, бәрімізді ұйытады, бірде ауыл-үй арасындағы
әзіл-сықақтарды айтып ду күлдіреді. Шегіміз түйіледі, тіпті.
Одан Қарғаш та қалысар емес. Енді байқаймын, сондай ашы-
лып, мынадай өз құрбыларының арасында майталман жорға
болып алған. Қысымайды, екі беті бал-бұл жанып не айтса
да әдеппен, орынымен тауып айтады. Ал мен болсам, төрт
жыл болса да ауыл өмірінен алыстап кеткендігім бе, әлде та-
биғатымда тұйықтауым ба, әйтеуір ана Қайыржан мен Қар-
ғашқа ұқсап топ жарып түсіп кете алмаймын. Бірақ көңілім
қаяусыз. Не айтылса да, жұрттан бұрынырақ бастап, ұзағы-
рақ күлемін. Дегенмен сөз қоспай отырғаным біреулерге та-
нылып қалды ма, кім білсін, бір кезде қасыма Қарғаш келіп,
ып-ыстық кішкене алақанымен шашымды қобыратты да:

— Сапар қала тәртібін үйреніп оралды ғой. Мана маған
айтқан, бізге үйрететін жаңа ойыны бар екен. Ал кәне, тың-
дап көрейік,— деді төбеден түскендей етіп.

Жұрт тынып қалды. «Жоқ, өтірік айтады» — деуге аузым
бармады. Бірдеме дейім десем, қапелімде ойыма түк келсінші.
Сасқаным ғой деймін.

— Олай болса, «Ауған хан мен Қалған хан» ойнайық,—
деп салдым.

Жұрт селт етпеді. Бәрі де Қарғаштың аңысын байқап «Қарғаш не дер екен» — деп тартынып қалғандай. Манағы Тамаша жеңгем тілін сұққылап жатыр.

— Бетім-ау, не дейді, баяғы бала кезімізде өзіміз ойнайтын «Ауған хан мен Қалған хан ба?» Қала жастары да соны ойнай ма?

Бірақ мен енді саса қоймадым. Білімімнің артықтығын танытып:

— Ұлы көсеміміз Ленин коммунизмге барған сайын қала мен дала арасы жымдаса береді деп үйретеді. Қала ойыны не, дала ойыны не бәрібір, түк айырма жоқ, — деп қойдым. Деуін десем де «па, салыстыратын жерді тапқан екенсің», — деп ала түсіп жүрмес пе екен деймін жүрексініп. Бағыма қарай дауласқан ешкім болған жоқ. Расында да төрт жыл бойы қалада оқып, талай кітаптарды кемірген Сапар Сәлеменовпен тайталасар мұнда кім бар дейсің. Сонда да Қарғаш «ие» демегенде мына танауын шүйіріп, мақтанып отырған «оқымыстының» халі нешік боларын кім білсін, әйтеуір дес берісте:

— «Ауған хан мен Қалған хан ба?» Табылған ойын! — деп қолын шапалақтап жіберді. Тоғанын ағытқан судай жұрт дүр сілкінді.

— Ойнайық. Қызық ойын!

— Ауған хан Қайыржан болсын!

— Онда Қалған хан етіп Сапарды сайлаймыз.

— Әбден дұрыс!

Жұрт өстіп «ананы сайлаймыз, мынаны сайлаймыз» деп бірінің сөзін бірі бөліп шуласып кетті. Көп сөйлемудің пайдасы осындайда тие ме деймін, ойынымыз ескінің ойыны болған соң өткен дәуірдің тілімен:

— Жарандар! — деп дауыстап едім, үй іші тынып қалды. Жарандар! Ханның бірі ерден, екіншісі әйелден сайланса, ойын қызықты болады. Хан болып Қайыржан мен Қарғаш сайлансын.

Үй дүр сілкініп қызу қостай жөнелді. Сөйтіп, менің ұсынысыммен Ауған хан болып Қайыржан, Қалған хан болып Қарғаш сайланды. Бірақ мен сорыма қарай Ауған ханның қол астына кетіп отырдым. Сөйтсе де әу баста босаңдау басталған ойынның бір қызық шиеленісі — бақытыма қарай менің сол Ауған хан жағында болуыммен байланысты туып кетті.

Біздің жақтың арасы селдіреп, Қалған хан жағы жеңе бастады. Сол кезде «Хан» отырып «халқым ақ үйлі болып тозып барады. Ана қалған ханға барып көршілес отырған тату ел едік, арамызды шиеленістіре бермесін, Ауған халқымды қайтарсын. Сәлем айт, бар!» — деді маған. Менің күтіп отырғаным

да осы еді, өз «ханымның» елшісі болып барып, айтар сөзімнен жаңылған болып тұрып қалдым. Жұрт ду күлді. Қалған хан жағының бірі «бір сүйенері осы еді, мұның да саудасы бітті, отыр!» — деп нығымнан басты. Мен «не болса да» деп Қарғаштың оң тізесін ала кеп құладым.

Енді Қалған хан жағы көтеріліп, Ауған хан жағы жасып, басылып қалған секілді. Қалған қарашасын жинап Ауған хан «еліне төнген қатер» жөнінде төтенше, құпия кеңес құра бастады. Бірақ оған мән беріп жатқан мен жоқ. Бар ықлас-көңілім Қарғашта. Көпке сездірмей жиі-жиі ұрланып қарап қоям. Екі беті бал-бұл жанады. Пәк көңілінің бар тазалығымен күледі. Тығыз отырғандықтан ба, Қарғаш жақ бүйірім күйдіріп бара жатқан секілді. Тағы да өн бойым қызына бастады. Мазасызданамын. Қарғаш сонымды сезе ме деймін, нығыммен нығымды қағып, күле қарады. Сондай қылықты, ерке қарас. Бірер рет қолымды кішкене алақанына салып қысып та қойды. Шын бақыт дегенді енді түсінгендеймін. Бар болмысыммен еріп, балқып бара жатырмын.

Бір кезде:

— Алдияр хан нем, ғұзырыңызға құлдық!— деген әйел даусы саңқ етті. Қарасам, Қарғаш алдына кеп шарта жүгініп отыра берген Тамаша екен.— Ауған хан жұртынан келген елшімін.

— Иә, сөйле елшім,— деді Қарғаш айрықша бір салмақпен. Атам заманда өткен кәдуілгі шын хан иенің өзі секілді.

Тамаша мүдірер емес:

— Уай, хан нем!
Бұйырып патшам жіберді
Қайта алмаймын бұл жерден
Іздеген жогым табылмай.

— Елшім сонда не тілейді екен?

— Еліңде патшамның Сапар атты қарашасы жүр. Хан иесі басына жаманшылық тілемесе, қайтарсын кісімді дейді.

Жұрт тынып қалды. «Қайтсын!»— дей сала ма деп зәрем жоқ. Қарғаш байсалды сөйледі.

— Хан қайырымсыз болса, халқы безер деген. Сол қайырымсыз ханынан безіп шыққанда ел таппай Сапар келмеген шығар. Қарлығаш та қанатымен су шашады. Айдың, күннің аманында қарлығаш құрлы жақсылық ете алмайтындай не бопты бізге. Қайтарылмайды. Өтеуіне не тілейді екен? Соны айта бар хан неңе,— деп тоқтады.

Өксігін баса алмаған баладай бөліп-бөліп терең күрсіндім. Жұрт алдында жазадан тайсалып жетім қозыға ұқсатып тастай салмағанына шалқып жүре бердім.

— Хан нем қарашамды қайтармаса онда өтеуі алты ауыз өлең мен бес белбеу деп жіберген:

Қарғаш қысылмады. Шәй табақты қолына алды да, Абайдың «Айттым сәлем, қаламқасын» төгіліп қоя берді. Әлде бір ыстық құмарлық, жалқын леппен беріле айтады. Енді бір кезде бұрыла отырды да:

«Қылығыңда жоқ ағат
Қарап тойман жүз қабат
Ыстық тартып барасың
Бір сағаттан бір сағат,—

деп көзін тура маған қадап барып тоқтады. Әдейі арнап айтқан секілді.

Осыдан кейін іле «Ал кәне, белбеуіңді әкел!»— деп алақанын тоса берді. Қаймығар емес. Тамаша да тайынбайды, жұмырлап алған бет орамалмен: «өз обалың өзіңе, ерке қыз, қайтарып жіберсең болмайтын ба еді»— деп көсілте соғады. Қарғаш: «Кімді қайтарып, кімді алып қаларын хан иесі ешкімнен сұрамайды. Соға бер»— дейді шімірікпестен. Мен қатты аяп, қылапылдап отырмын. Оның табанына қадалған шөгір менің маңдайыма қадалса етті деймін бе, жаным шығып кете жаздайды.— Бәріп де өзім бастадым. Бәрі де мен үшін, білем оны. Ақыры шыдай алмадым. Қарғаштың қолтығынан қолымды өткізіп алдым да кішкене алақанының үстіне апарып өзімнің үлкен алақанымды сала қойдым.

— Заңды бұзғаны үшін тағы да бес белбеу үстемеленсін!— деп дауыстады Ауған хан.

Қарғаш:

— Бүлдіресің өйтсең, өзіме жібер,— деді қолын ілгері созып.

Осы бір кішкене ғана нәзік жан иесінің қажыр-қайратына қайранмын. Кенет Қарғаш басына қиямет-қатер төнсе бір, мен өзімді құрбан етсем де, сол қатерден оны арашалап қалатын болсам!— деп армандадым.

Бір кезде үзіліс жарияланды. Жұрт апыр-топыр далаға шықты. Мен оңашалау бөлініп, алысырақ жерге барып бой жазып, ұзағырақ жүріп қайтсам, жұрт орынға отырып қалған екен. Қораның ішінде қалтылдап сықсима шам жанады. «Қашан ішесіңдер? Дайынмын!— дегендей екі-үш самауыр гүжілдейді. Әлде кімді күткен, аңсаған сияқтымын ба, өзім де білмеймін, әйтеуір үйге енбей сәл тұрып қалдым. Іште думан-шу, күлкі естіледі. «Неғып іздемес екен қайда жүр деп?» «Қой, іздер, қалт еткен бір шақты пайдаланып шығатын болар». Кенет есік сықырлады. Жүрегім тулап, тынысым тарылып жүре

берді. Үйден Тамаша шықты. Қақпаға келіп, сыртқа басын қылатты. Қораның ішіне көз жүгіртті. Содан кейін бұрқылдап жатқан самауырлардың нығындағы тыныстарын ашып қайта кірді. Мен қақпа сыртынан шыға бердім. Сол кезде үй алдына қатты желіп келіп арбалы біреу тоқтады.

— Ал Қарғаш, өкілдің бетін көрдің ғой. Қазір ұйықта да ерте тұр. Тарат ана шуылдақтарды.— Мелдестің даусы. Аз-кем тыныштықтан кейін қорап сықырлады, біреу жерге қарғып түскендей болды. Содан кейін тағы да арба салдыры шықты. Қарғашқа мен қарсы жүрдім.

— Сен көре алмай қалдың ғой, қызық болды ғой жаңа. Ауданнан әлгінде өкіл кепті. Активтерді далаға қуып жатыр. Шақырып алып маған да тапсырма берді. Алды жаман. Ұрсалды айғайлап, зәрем ұшты...— деп Қарғаш асыға сөйлеп әлгі екі арада көрген-білгенін айтып жатыр. Бірақ оны тыңдаған мен жоқ. Ойым жүйрік, көңілім басқада. Өкіл түгіл, құдай тағаланың өзі келсе де селт етер емеспін. Қарғашқа сондай жақын келіп тұрмын. Оның бойынан да өзіме таныс, өзімдегідей бір дірілді сезем. Кенет қолын алдым да, өзіме тарттым.

— Ұят болады ғой,— деді Қарғаш сыбырлап. Бірақ қарсыласпады. Сонысы әл берді ме, кім білсін, бар күшіммен баурай құшып, маңдайынан сүйіп алдым.

Қарғаш ақ маралдың лағындай жәрдем тілеп, бауырыма кіре түскендей. Төмен қарап сәл тұрды. Дүрсілдеп соққан жүрегінің дыбысын естимін. Құлағыммен емес, жүрегіммен, бар болмысыммен естимін. Қарғаш жоғары қарады да бұйығы ғана күлді.

— Бұл ненің өтеуі?

— Әлгі ойынның...

Қарғаш күлкісі қаттырақ шықты:

— Қарашасын таратып жіберсе, хан хан бола ма?

— Баяғыдан бері көрші отырып, сені бөтенге қоя берсе, жігіт те жігіт болмайды.

Қарғаш терең күрсінді.

— Ойын ғой мұның бәрі...

Осы кезде есік сықырлады. Біз ажыраса беріп үйге беттедік.

▼

Сөйтіп, мен өзімнің ауылыма келдім. Өзім оқып шыққан бастауыш мектебіме мұғалім болып келдім. Бірақ бала саны бұрынғыдан азайып кеткен.— Аз жылға болса да, өнім-өсімді тоқтатқан соғыстың зардабы. Баяғыша төрт класс бар. Ал мұғалім саны екеу-ақ. Бірі — мен, екіншісі — көп жыл

бойы бастауыш мектепте сабақ беріп, тәжірибелі мұғалима атанған аласа бойлы, бүйрек бет Зағыфыран Айтенова. Екінші емес-ау, бірінші сол.— Өзі аласа болғанымен Сұлуқия бастауыш мектебінің дырдай меңгерушісі. Ал мен болсам, педагогика деп атанған өнер мұхитында оң мен солымды әлі айқын танып болмаған, есі-дертім Алматы, жоғарғы оқу орны болып жүрген көк қанатпын. Аудандық оқу бөлімінде де қайқы тұмсық бір шалғы мұрт:

— Сұлуқияға біз сені неге жіберіп отырмыз?— деп маған шұқшня төніп келіп,— ана тәжірибелі мұғалімнен үйренсін, тәлім алсын деп жіберіп отырмыз,— деп шегініп кеткен. Мен сөйтіп үйренейін, тәлім алайын деп келдім өз ауылыма. Расында да, жұрт айтқан жерден шықты — меңгеруші маған қатты ұнады. Несі дейсіз бе? Айтайын.— Ең әуелі күлкісі. Күлгенде бар ғой, тіпті сұмдық. Басын бір жаққа әнтек бұрып тасғап, бүйрек бетінің бұлшық еттерін, иығын, алшақ кеудесін, қала берді бүкіл быртық денесін селкілдетіп ұзақ күледі. Қарқылдап, ақақалап күлмейді, бірақ. Ернін жымқырып алады да, маржандай ақ тістерін болар болмас көрсетіп, сылқ-сылқ күледі. Сондай жарасты. Күлкі ғұмыр жасты ұзартады дейді ғой ғылымда. Тегі соныңыздың жаны бар пікір ме деймін мына Зағаңа қарап. Өйткені жасы сол кезде отыз бестерге келіп қалса да, маңдайында кәрілік сызықтарының ізі жоқ еді тіпті. Содан кейін — кішіпейілдігі. «Мынаны үйрен, былай үйрен!»— деп тәжірибесінің көптігін көрсетіп, бастықтығын пайдаланып жатпады. Әу баста, аудандық оқу бөліміндегілердің тапсырысының қатаңдығынан ба, әйтеуір қай жағымнан шығып қалар екен деп жалтақтаңқырап, «Бастауыш класта сабақ берудің тәсілі»— деген кітапты емтихан ұстайтын шәкіртше аударыстырып келіп ем, бірақ бір ғажабы, таныстығымыз тетелес адамдардың арасындағыдай оп-оңай басталып кетті. «Сабақ беру тәсілі» жайына қалды. Аты-жөнімді, кім екенімді айтуым-ақ мұң екен, меңгерушім әуелі сылқылдап біраз күліп алды. Содан кейін сөз арасында... жоқ, сөз арасында емес-ау, күлкі арасында айтқаны:

— Қашан келеді деп күтіп отыр едім, Сапаржан, міне, мынау өзің оқыған мектебің. Мынау сондағы мөр. Ал жарлық керек болса, мінекей, қазірден бастап директор өзіңсің. Көрші ауданда көптен шақырса да бара алмай жүрген туғаным бар еді. Осы бір жұмыстың аз кезін пайдаланып, бес-алты күнге соған барып қайтпақпын,— болды. Меңгерушісің деген жоқ, директорсың деді.

Мансапқұмарлық кімде жоқ дейсің. Ғибадатханаға баратын діншіл адамдарға ұқсап бір кезде жүрегіміз лүпілдеп кі-

ретін қастерлі мектепке енді аз күнге болса да, «қазірден бастап директорсың» — дегенге есім шығып кетті ме, немене:

— Жарайды, қаншаға болсын жүре беріңіз! — деп қалай айтқанымды өзім де білмеймін. Содан Зағаң табаны күректей он бес күн жоқ болды. Ал мен болсам, «жерден жік шықты, екі құлағы тік шықты» дегендей, ойда жоқ жерден табаны күректей он бес күн «директор» болдым да шықтым.

Бірақ бүйтіп болған «директорлығы» құрысын. «Байтап түгіл бас қайғының» кері болып, мұғалімдіктің өзінен айрылмай аз-ақ қалдым. Кей адамдармен арамыз ашылды. Тіпті ол да ештеңе емес. Бәрінен бұрын Қарғашты айтсайшы, соны ренжітіп ала жаздадым ғой.

Шын директор, шынында да тәжірибесінің молдығын істеп кетіпті. «Жұмыстың аз кезі» — деген жәй сөз болып шықты. Асылында бұл мектеп өміріндегі ең қауырт шақ екен. Үлкенді-кішілі ремонт, отын дайындау, балалардың тізімін алу, тағы сондай мың түрлі жұмыс. Бәрінен бұрын қожа көп. Көлденең өткен өкіл атаулы бір босатпайды: — Ремонт қалай? Отын дайындығы?.. Пәлен срок беріледі, түген срок беріледі. Орындамасаң орныңнан алынасың! — Сөз осы.

Осының бәрі мектепті аралап келіп, өз көзімен көріп айтылса жақсы ғой. Жоқ, өйтпейді олар. Колхоз кеңсесіне шақырып алып қыл көпірдің үстімен жүргізгендей етіп қысады.

Міне, мен қазір сондай бір көпір үстінде тұрмын. Колхоз кеңсесі. Мелдес те, Қарғаш та өз орнында. Шотын қағады, қағазына қарайды. Баяғыша. Жоқ, баяғыша емес. Оң қолда председатель столы. Басында аласа бойлы біреу отыр. Басына киген телпегінің етегі қарс сүйем, содан ба беті қуыршақтың бетіндей болып шүмшірейіп қалыпты. Одан әрі өзіме таныс колхоз председателі жылы жүзді Нәуан түрегеп тұр.

— Аудандық тері-терсек жинайтын мекеменің бастығы Мүсәпіров Бақат, біздің колхозға келген төтенше өкіл, — деп таныстырды оны Нәуан.

— Жақсы болған, — дедім мен сыпайылық білдіріп.

Сол-сол-ақ екен, шүмпіш бет киді де кетті.

— Ол не деген сөз? Жақсы болғаның қалай?

— Сіздің осы ауылға келгеніңізді айтам, — дедім ұялып қалғанымды сездіргім келмей.

— Ғе, «жақсы болды?!» Ондай кекесінді тоқтат, бала.

Әңгіме бұлай, шұғыл бұрылып шатаққа кетеді деп ойламасам керек, абдырап қалғандаймын. Әсіресе, Қарғаш алдында «бала» дегені өліммен тең ғой. Бетім өрттей жанып, біреу шапалақпен салып жібергендей дуылдап жүре берді.

— Жұмысқа неге шықпайсың?

— Жұмысқа шықпағаны несі? Кеше бір класты ақтаттырдым. Алдыңғы күні екінші класқа жаңадан еден төсеттірдім.— Бүгін...

— Жоқ, колхоз жұмысын айтам. Көмектеспейді дейді ғой сені колхоз жұмысына?

Бұл Арам сарының шағыстыруы екенін мен бірден түсіндім. Аанада ол «балаларды алып шөпке шық» дегенде «бір-ер күнге шыдай тұрыңдар. Мектептің сылағы бар бітпей жатқан»— дегенмін. Бірақ оның аяғы мынадай насырға шабар деп ол кезде ойламаған болсам керек. Енді ұяңдық пен қысылысты ашуға жеңдіре бастаған секілдімін. Кімге ашуланамын? Істің ау-жайына үңілмей құр тапыраңдап жатқан өкілге ме, әлде түймедейді түйедей етіп қопайтып жеткізген Арам сарыға ма? Білмеймін ол арасын. Әйтеуір қорғанысқа бекініп, бойымды жинап алғандаймын. «Оттапсың!»— деген бір сөз көмекейіме келіп қалды. Қарғашқа қарадым. Оның осы сәттегі аянышқа толы кейпі: «ақылсыздық жасама, Сапар!»— дегенді танытқандай екен.

— Неге үндемейсің?— деп тіксінді өкіл.

— Үндегенде не дейін. Колхозға көмектес дегенді ешкім шындап айтқан жоқ маған.

Өкіл шықылықтай күлді.

— Еше шындап айту керек екен ғой бұған.— Осыдан кейін қайта түйіледі.— Дардай мұғалімсің. Шындап айтудың керегі не саған? Өзің неге білмейсің? Балаларды қалай оқытпақсың ертең?

— Оның үстіне, уақытша мектеп меңгерушісі,— деп Арам сары күңк етті.

— Вот, эне, еше мектеп меңгерушісі,— деп өкіл орысша, қазақшаны араластырып қойды.

Бұл әңгіменің немен тынатынын кім білетін еді, әйтеуір, уақытымен Нәуан сөзге араласты.

— Сапар, сен ренжіме, бәрі де ел, колхоз қамы. Соғыс біткенімен де, етек-жеңімізді әлі жия алмай жатырмыз ғой. Сан-салалы шаруашылық бар. Бөле келгенде соның көбіне адам мен көлік жетісе бермейді. Жәйіміз сондай қиын қазір. Жан мұрынның ұшында. Пішен шабудан соңғы орындамыз. Қауырт бір қарқын туғызбасақ, келер қыста малды қырып алатын түріміз бар. Қолда бар адам күшін де, көлік күшін де осы пішен науқанына салайық деп едік. Оқушыларыңды алып, біраз күн егіннің арам шөбін жұлдырып қайтсаң деген тілек білдіргелі отырмыз,— деді ол кең түсіндіріп.

Әлгі бір әзірде қыстығыңқырап қалғандай едім. Мына түзу сөзден кейін көңілім орнына түсейін деді. «Құп» айтып да-

лаға шықтым. Сонда да ашудың ағынымен келем. «Бұрын бар-маймын» десем екен, онда қалай сіліксе де жөн. Ал мынасы несі жөн-жосықсыз бірден әкіреңдей жөнелгені. Мен боқмұрын бала болармын ба бұларға бір. Жаңағыдай жәйлап түсіндірсе де жететін еді ғой» — деп өз ойыммен өзім алысамын.

Артымнан Қарғаш қуып жетіп:

— Керемет ерлік жасадың, Сапар. Қарсыласып қала ма деп қысылып отырдым, тіпті. Мінезі өзінің. Мелдеске де, Нәуанға да кейде «қырам!» «жоям!» деп айқайлап қояды. Бір жақсы жері олар үндемей құтылады әйтеуір. Бір ретте «ескілікті көздейсіңдер, ә! Үйіңе жастарды жинап алып «хан» ойынын ойнайсыңдар!» — деп мені де қағып өтті. Аузымды ашпадым, — деп мені көтермелеп қойды. Бірақ Қарғаштың бұл сөзі отқа сары май құйғандай әсер салып кетті маған. Енді ойласам, жазықсыздан-жазықсыз жәбірлеп, босқа әкіреңдеген өкіл алдында өзімді тым ынжық ұстаппын. «Тап сол жерде ендігері олай етпейтіндей етіп, сазаың беруім керек еді», — деймін. Зығырданым қайнады. Арам сарыға да ашулымын. «Өмірімде «Мелдеке» дегеннен басқа не жаздым оған?»

Осылай бұрқанып мектепке келдім.

VI

Мен енді ала көбеден тұратын болдым. Жүгіріп мектепке барамын. Үй жөндеп жатқан шеберлермен ендігі істелінер жұмыстың жәйін сөйлесемін. Содан әр үйдің есігін қағып, ауылда қалған балаларды жинаймын. Күн сәске болады. Кішкене ғана сап құрып, қызыл жалау көтеріміз де егін даласына аттанамыз.

Менің осылай жүгірінді болып жүргенімді байқады ма, бір күні ертемен үйден шыға бергенімде есігінің алдында жүрген Өтеген қарт: «Әй, бала, бері келіп кет!» деп шақырып алды. Селдір өскен шоқша сақалын сипай күліп, жаңғырыққа кеп отырды. Өтекеңнің кейде ыңырси сөйлеп үлкен-кіші деп қарамай әзіл айтып қоятын жымысқы қулығы болатын-ды. Қазіргі кейпінен сондай шымшыманың салқынын танығандаймын.

— Осы сені, Сапар шырақ, осы ауылға мұғалім болып келді дей ме?

— Ие, Өтеке, мұғалім болып келдім.

— Қалада төрт жыл оқу оқып?

— Иә, төрт жыл оқып.

Өтекең мырс етіп күлді де, сәл отырып қалды.

— Мен сені құрығанда колхозға есепші болатын шығар деуші едім, төрт жыл оқып мұғалім болған азабым құрысын!

Мен бала оқыту үшін мұғалім білімінің көп болуы керек екенін айтып келе жатыр едім. Өтекең кесіп тастады:

— Өй, тәйір-ай, жоқты айтады екенсің ғой. Ана Кеңпейілдің Қапездері он жылдан бері оқымай-ақ мұғалім болып, бала оқытып келе жатқан жоқ па? Ең болмаса, пермеге үшетшік болып орналасып ал, қарның тоқ болады.

— Аяғын қаз-қаз басып, тілі жаңа шыққан сәбиге «әліп-би» үйреткеннен артық қызмет бар деп ойламаймын, Өтеке.

— Әкең марқұм құрдас еді, сол есіме түсіп айтып жатқаным ғой, бала, бетіңнен жарылқасын,— деп Өтекең аздап ауырлаңқырап қалды.

Шал көңілін аулағым келе ме:

— Рас, Өтеке, біздің орын бұл емес қой. Тағы да оқи берсем, Алматыға барып оқысам деймін. Бірақ оған апам көнбейді. Сол кісінің көңіліне қарап өстіп жүрмін ғой,— деп көңілімдегі әрманғы арманымды да айтып салдым.

Әйткенмен мұғалімдік қызметті жек көрмейтін секілдімін. Балалар арасында болған кезімде өмірдің көп кем-кетік жайлары есімнен шығып, бой жазып, көтеріліп қалам. Шын рақат әкеледі олар маған.

Кеңседегілер мен Өтекең қарт бала санағанымен, оқушы қауым дүние сырларын әбден меңгеріп болған дана қариядан кем көрмейді. «Мұғалім!» — деп алып қоймайтын сұрақтары жоқ. Мен оларға егін жайға бара жатып та, келе жатып та өзім оқыған кітаптардан әңгіме шертем. Қала жәйі мен дала жәйі да, Ұлы Отан соғысының батырларының ерлік істері де тілге тиек болады. Сөйтіп өкілден көрген жәбірімді ұмыта бердім. Қарғаштың: Керемет ерлік жасадың, Сапар — деген сөзінің мәнін енді-енді ұғып, қанаттана бастағандаймын. Бұл сөзді басқа емес, Қарғаш айтса, одан артық не мақтау бар мен үшін!

Осы қуанышыма тағы бір қуаныш қосылды. Енді егіннің арам шөбіне балаларды Қарғаш екеуміз бастап баратын болдық. Оны осы әлгінде ғана мектепке жүгіріп келіп Қарғаштың өзі айтып кетті:

— Балаларды жинай бер, Сапар, ертеңнен бастап мен де далаға баратын болдым. Осы әлгінде ғана өкіл мен Нәуан ағай екеуі отырып: «Ертеден қара кешке стол кеміріп немене, сен де шық егіннің арам шөбін жұлуға. Мелдеске өзіміз айтамыз» — деді.

Көктен тілегенім жерден табылғандай. Ертеңіне ұшып жүріп балаларды жинадым. Сұңғақ бойлыларына қызыл жаулау ұстатып, сап түзеп, дабыл қағып колхоз кеңсесінің алдына кеп тоқтадық. Қарғаш жоқ. Көп күттік. Ақыры «бұл неғып

жатыр?» деп кеңсеге кірсем, Қарғаш оңаша отыр. Екі көзі бұлаудай, ісіп кеткен. Жүрегім мұздады. «Кім сені жәбірлеген? Айтшы, барып қолында өлейін!» — деймін ойша. Бірақ тілім байланып қалған секілді. Ойымдағыны айта алмаймын.

— Не болды, Қарғаш саған? — деймін көңілдегі шар болатты соншама жасытып.

Қарғаш қол орамалын алып көзін сүртті. Бір шама үнсіз отырды. Мен де әлгі бір сұраулы пішінмен қимылсыз тұрмын.

— Жәй,— деді Қарғаш ақырын ғана кем шақтап соң. Өкісін баса алмай айтты.

Түйілген қалпым, бойымды жиып алған секілдімін.

— Кім жәбірледі? Айтшы, Қарғаш, барып қолында өлейін! — деп енді айттым.

Адалдығымды танып, разы болғаны ма, әлде көзсіз аңғалдығыма көзі жетіп мазақтағаны ма, әйтеуір Қарғаш езу тартты.

— Батыр екенсің ғой, Сапар, оныңды ерте неге білмегенмін? — Әлде өкініш, әлде кекесін? Аңғара алмаймын мұны да.

Қарғаш түрегелді.

— Сапар өзің жүре бер. Мен бүгін бара алатын емеспін.

Сонда да кеңседен кеткім келмейді. Қарғаш сырын білгенше асықпын.

— Кеше ғана жап-жақсы едің. Не болып қалды сол екі арада?

— Оны кейін айтармын. Өкіл көрсе «тал түс болды, балаларды әлі әкеткен жоқ» — деп сөз қылады, бар,— деп қиылды Қарғаш.

Амал бар ма, тасыған көңіл судай басылды. «Қалайша өзгерді бір сәтте? Нәуан мен өкіл жәбірледі деуге дәлел жоқ. Әлде Арам сары болды ма екен? Әр жәйді орағытып келіп, неге екенін қайдам. «Арам сары» — дегенде күдігім молая түседі. «Секектеме, не есепті жүргіз, не арам шөп жұлуға аттан! — Екінің бірі» — демесіне кім кепіл? Қайтсем де білгім келеді. «Оны кейін айтармын» — деген Қарғаш сөзі есіме түсіп асыға түсемін. Бірақ «қырсыққанда қымыран іритін» әдеті емес пе, көпке дейін Қарғашпен кездесе алсамшы. Сол күннің ертеңіне жүгіріп кеңсеге барсам, Мелдес екеуі бригада басына кетіп қалыпты. Екіншіде тағы да жоқ болып шықты. Үйіне барғаныммен оның да реті жоқ. Оңаша сөйлесе алмайсың. Ақыры аңдып жүріп, кеңседе отырған үстінен түстім-ау бір күні. Бірақ бүйтіп кездескені құрысын, Арам сары әкесі өлгендей тұнжырап алған, тіл қатпайды. Соның ыңғайына баға ма, Қарғашта да жылылық жоқ. Сондай салқын. «Сапар келді-ау» — деп көз қиығын да салмай отыра берді. Осыдан

кейін, көз түрткі болған жетімдей бейсеует кеңсеге кіруге де бата алмайтын болдым. Мелдестен емес, Қарғаштан қаймығамын ғой деймін. Жоқ, Қарғаш отырған жерде Мелдестен қаймығатын секілдімін. Қарғаштың көзінше «Не шаруаң бар еді? Ертеңді-кеш кеңседен шықпай қойдың ғой»,— десе не демекпін? Содан ба, бар қызық балалармен бірге секілді. Бірде олардың егін жайға апарамын, бірде тоғай аралап тал кесеміз. Өзім білетін өсімдіктер мен ағаштарды көрсетем. Шамам келгенше солардың тірлік ерекшеліктері жәйінде сөз қозғаймыз. Сондай көп күндердің бірінде кештетіп үйге келсем, көрші үйдің алдында кер ат байлаулы тұр екен. Бірден таныдым. — Мелдес мініп жүретін әйгілі ақтан кер ат. Неге екенін қайдам, жүрегім тулай соғып кетті. Кенет «кіріп барсам қайтеді?» — деген бір ой келді. Бірақ ар жағым қозғалмайтын сияқты. Екі үйдің бірі болып араласып кеткен көрші үйге кіруге де қаймығамын. Бұрын болып көрмеген қызық сезім. Құдай-ау, бала күнгі батылдығым қайда кеткен десеңші! Ерте демей, кеш демей кіріп барып «қашан бір уыс ет асатар екен? Қашан бірер бауырсақ ұстатар екен?» — деп телміріп тұрмаушы ма едім. Енді не болды?

Ақырын кеп терезеге үңілем. Пердесі жабық тұр. Бірақ төргі үйде қатарласып дөңгелек столдың басында отырған екеудің көлеңкесі анық көрінеді. Бірі әйел, екіншісі еркек бейнесі. Айналып екінші терезеге барам. Оның да пердесі түсірулі. Жоқ, етегінде болар-болмас саңылау қалған екен, соған үңілемін. Расында да дөңгелек столдың арғы басында бері қарап Қарғаш пен Мелдес отыр. Алдарында қоқырсыған көп қағаз. Бастарын түйістіріп соған үңіліп ұзақ отырды. Мына кереметті қараңыз, менің де кеткім келмейді, тапжылмаймын. Көп уақыт өтті, көп үйлердің шамы сөнді. Салиқа шешей көрінді де, төргі үйдің есігін жапты. Көп кешікпеді ауызғы бөлменің шамы сөнді. Қарттар ұйқыға ауысты. Енді Мелдес пен Қарғаш екеуі төргі үйде оңаша қалды. Тағы да жүрегім лүпілдей бастады. Бірақ екеуінде де артық бір қимыл жоқ. Құдды менің терезеден қарап тұрғанымды біліп отырған секілді. Үңілген қалыптары. Мелдес әлде бір қағаздарды аударады. Ол аударған сайын, Қарғаш бірдемелерді жазып қояды. Бір заманда ауылдың бас жағынан тауық шақырып тынды. — Түн ортасы болды. Мелдес қағаздан басын көтерді. Қарғашқа қарап бірдеме деген секілді — еріндері жыбырлады. Қыз ілтипатпен сәл тыңдады да, күлімсірей қарап, басын изеді. Мелдес түрегелді. Қарғаш та орнынан көтерілді. Әлгіндей болмады, сыртқы қақпаның баспасы сылдырады. Мен тасалау жерге шегін-

дім. Әуелі Мелдес, содан кейін Қарғаш көрінді. Арбаға отырып жатқан Мелдес:

— Ал, білдің ғой енді. Ертеңгі шәйға дейін қайтсең де бітір. Әлгі өкіл түскір асықтырып жатыр,— деді де жүріп кетті. Мен көк қақпаға қарай ұмтыла түсіп қалдым. «Қарғаш!» — дегенімше болмады, сықырлап ағаш үйдің есігі барып ашылды.

Аңырып тұрмын. Не істегеніме енді ғана есеп бергендеймін. «Бір мектептің дардай мұғалімімін. Солай тұрғанымды біреу-міреудің көзі шалып қалса, не болмаса қасыма келіп «мұғалім, не істеп тұрсың?» — деп иығымнан тартса, не айтқан болар едім? Өлім-ай». Өз-өзімнен сондай қысылып, ұялып барамын. Үйге келдім. Тағы да ой ағынын қуалап ұйықтай алмаймын. «Осы менікі не жасқаншақтық? Бірге өскен өзіміздің Қарғаш емес пе. Еркінірек ашып есікті кіріп неге бармаймын? Кіріп барып ойымдағыны неге айтпаймын? Ездік еншіме тиіп пе еді соншама!» — деп толғанам. Өстіп жатып қалай ұйықтап кеткенімді де білмеймін, көзімді ашып алсам үй іші жап-жарық: «Бар! Бар!» — деді бір ой итермелеп түндегі ерсі ісімнің қарымын қайтар дегендей. Бұдан басқа түк ойлаған жоқпын. Ойлағым да келмейді. Ойлансам таразыға салсам айнып қалатын сияقتанам. Салып отырып Қарғаш үйінің есігін аштым. Шал мен Салиқа апай жаңа ғана тұрып жатыр екен. Ал төргі үйден тырс еткен дыбыс шықпайды. Күннің соншама ерте екені сонда ғана есіме түсті. Шып-шып етіп маңдайым терледі.

— Көптен бері көрінбей кеттің ғой, Сапаржан, бір жаққа барып келдің бе? — деп жатыр шешеміз.

Ал Өтекең болса, елегізіп қалғанға ұқсайды:

— Ертелетіп не, шырағым, тыныштық па?

Не дерімді білмедім. Күмілжи бердім. Түнімен жөндеп ұйықтай алмаған басым, кеспірім де өрт соққандай ма, немене.

— Амансыңдар ма? — деді шошыныңқырап шал мен кемпір қосарланып.

Жаңа кіре бергенде қора ішінде тұрған Өтекең қарттың арбасын көзім шалған еді, кенет ойыма сол арба түсті. «Суға кеткен тал қармайдының» кебін киіп, енді соған жабыстым:

— Жәй... үйге бір тал түсіріп алайын деп... сосын ана арбаларың бос болар ма екен деп... соны білейін деп... — деп мінгірледім «депті» көбейтіп.

— Е, солай демейсің бе, күмілжи бергенге бір сұмдық болып қалған екен десемші. Бар, қораның ішінде тұр,— деді Өтекең.

Ал Салиқа шешей разылық білдіріп жатыр:

— Әне, кісі болды деген осы. Жарайсың, жаным, осындай жер қара, күн жылыда үйіп алғаның жөн. Мына шалға құдайдың зарын қыламын, осы бастан отын-суыңды жинай бер деп. Баспайды. Ауру бар, сырқау бар дегендей, кім ғайыпты болжап біліпті.

Әрі тыңдауға дәтім шыдамады. Есікке қарай айнала бердім. Сол кезде Өтекең қайта тіл қатты:

— Арбаң-арба-ау, көлігің қайда, шырағым?

Табан аузында тағы ештеңе таба алмай абдырап жатырмын:

— Көлік пе, көлік болғанда... көліктің өзі...

«Мынаның есі дұрыс па өзі?» — деп ойлады ма кім білсін, Өтекең бетіме бажырая бір қарады да, «не бара бер, бәрі де түсінікті» дегендей есікке қарай қолын сілтеді.

Мен «өлдім-талдым» — дегенде қораға шықтым-ау әйтеуір. Жұрт Өтекеңді «қолында барды шашау шығара қоймайтын, сібер адам» — деуші еді. Қырсыққанда орынсыз жерден мырза бола қалғанын көрмейсің бе! Енді не істеу керек? Амал бар ма, көк қақпаны айқара ашып арбаны жан дәрмен деп алып шықтым да, сүйреп үй қасына әкелдім. Ар жақтан апам көрінді. Ол да таң-тамаша.

— Сапаржан-ау, мұнымен қайда барасың?

— Отылға, — дедім шімірікпестен.

Апам қуанышында шек жоқ.

— Әй, құлыншағым сол, үп-үлкен кісі болып шаруа қамын ойлап жүргеніңнен айналайын.

Дегенмен қысылатын мен жоқ енді.

— Күнде бала көре бересің-ау мені. Тал шаба алмайтын не болыпты соншама!

— Ии, жаным көлігің қайда?

— Көлік деген сөз болып па, тәйірі. Бәрінен де арбаны айтсаңшы.

Апам қасыма жақындай түсті:

— Оның рас. Мына шал арбасын сен барған соң ғана беріп отыр. Әйтпесе үстінен құс жорғалатпайтын. Құдай бірдеме берер.

Апамның осы сөзі қамшы болды ма, әлде қайтсем де өтірікші болмайын дедім бе, енді тал шабуға шын бел байлап көлік іздеуге кірістім. Бірақ «көлік деген сөз болып па» десем де, ең қиыны осы болды. Олай жүгірдім, бұлай жүгірдім, «ат мінетін еді-ау» — дегеннің бәріне бардым. Қиығы бір келетін емес. Бірі ерте тұрып далаға кетіп қалған. Бірі түнде күзеттен келіп, жүгенін сыпырып қоя беріпті. Бригадирлердің де еш-

қайсысын таппаймын. Салым суға кетіп үйге келдім. Арба қаңқайып есіктің алдында тұр. Екі-үш рет Өтекең қарт теректен қараған секілденді. Жарайсың шырағым, ісіңе болайын, нысықсынып таң атпай келіп едің, ерте күнді кеш қылып әлі жүрсің бе?! — деп кейіп отыр ма, кім білсін. Жоқ нәрсені ұят санап, жоқ нәрсеге намыстанып қалатын жастық шақ-ай десеңші, бара алмай қалсам, өлім көретіндеймін. Шын сасайын дедім. «Сау басыма сақина тілеп» — дегендей, жоқ жерден әнбес жұмыс тауып әуресарсаң болғаныма кейіңкіреп есіктің алдында отыр едім, кенет астындағы құласын жүгіртіп кесек денелі, адырақ көз бір қара қасыма келіп тоқтай қалды. Бұл — осы колхоздың комбайнері Сағит Тапин деген кісі. Армиядан келгеніне бір жылдан асса да, үстінде солдат көйлек, басында пилотка, кең кеудесінде орден, Сталинградтан бастап толып жатқан қалаларды «азат еткені үшін» деген медальдар.

— Ал, Сапар шырақ, жұмыстың қауырт кезі ғой, эне-міне деп жүргенде уақытты өткізіп алдым. Ертерек келіп амандаснады деп өкпелеме, міне кінәмді кешірсін деп әдейі келе жатырмын, — деді ол арбасынан қарғып түсіп.

Мен:

— Саға, көріскен едік қой... — деп барып тоқтадым. Есіме түсті, бұл кісіні бұдан бірер күн бұрын облыстық газеттен көрген екенмін. Үлкен комбайн, соның бер жағында осы киімімен түскен Сағит. Жоғарыда қара әріппен «Бұлар кеше советтік танкпен жауды таптады, бүгін советтік комбайнмен егін даласын аттайды!» — делінген. Шіркін, газетте отырғандар да осындай бір жалаңқая сөзге келгенде шалдырмай кетеді-ау!

Сағаң, сәл сылти басып келіп қасыма отырды. Әбден қарамай сіңіп, көбелері қарайып кеткен арбақ саусақтарымен арқамнан қапсыра құшақтап алды.

— Ал амандық соңында оңаша айтар сөзім де бар.

— Құлағым сізде, — деймін мен күлкімді зорға басып. Сағаңның оңаша қалай сөйлесетінін есіме алып күлемін. Өйткені Сағаң сыр-сыбыр дегеніңді білмейтін адам. Біреуді «оңаша сөзім бар еді» — деп былай алып шығып, бар даусымен дабырлап сөйлеп жер-көкті көшіріп жататын ескі әдеті. Жұрт онысына күледі. Ол бар жерде әдейі «оңаша сөйлесейікші» — деп өзді-өзі жырылып шығып айқайласып жатқаны. Бірақ Сағаң оның біріне де мән бермейді. Дүрдік ернін қайқы танауы мен ата сақал бітетін жеріне дейін жиыра ашып, маржандай ақ тістерін көрсетеді де, қолын бір сілтеп тарта береді. «Оңаша айтарым бар» дегенімен қазір де сол дағдысына бағып дабыр-

лап сөйлей жөнелді. Бірақ оңып отырған мен де жоқ. «Құлағым сізде» дегеніммен көңілім Сағит мініп келген атта. Содан ба, кім білсін, осы бір ұзақ сонар дабыр-дұбырдан бар ұққаным — Сағит колхозда тексеру комиссиясының председатели екен... Осы ретте тексеретін бір нәрселер бар екен...

Бір кезде «мұны неге соншама тәптіштеп айтып отыр? Маған оның қандай қатысы бар? — деген ой келе беріп еді, Сағит арқамнан қолын алды да:

— Ал, Сапар, бұған не дейсің? — деп тура қарады.

— Қайсыған? — деппін мен тыңдамай отырғанымды танытып.

— Ау, шырағым-ау, манадан бергі айтқаным ше?

— Саға, оныңыздың бәріне де түсіндім, — дедім мен түсінбесем де. Егер соның бәрі маған тіреліп тұрса, мен қарсы болады екен демей-ақ қойыңыз. Оны, бірақ кейін ақылдасайық...

Сағит киіп кетті.

— Е, өзім де осылай ойлағанмын.

— ... Ал қазір маған сіздің атыңыз керек.

— Менің атым ба?

— Ие, сіздің атыңыз...

Сағиттың ақ көңілділігі сондай, «қайда барасың? Қашан келесің?» — деп те сұраған жоқ.

— Ала қой онда! Қазір комбайн ремонтының кезі ғой. МТС-қа біреуге ілесіп-ақ барармын. — Осыдан кейін Сағит дауысын сәл төмен түсіріп: — Жаңағыны әзірге тісіңнен шығара көрме, — деп қойды. Мен «нені?» — деп қала жаздадым да, зорға тоқтадым:

— Тісімнен шығармауын шығармаспын-ау, бірақ аузына ана өткен-кеткендер ие болса, болғаны ғой.

Сағит дүрдік ернін көтерді де, қолын бір сілтеп түрегелді. Ал мен болсам ойда жоқ жерде апамды қуанытып, Өтеген қарттың арбасын, Сағиттің атын мініп отынға аттандым...

VII

Мен сөйтіп, ойда жоқ жерде тоғайға барып, өз үйіме бір арба тал алып келдім. «Бәле, тапқан екен айтар сөзді!» — дейсіз ғой. — Біреудің ат-арбасын мініп тоғайға барды. Тоғайға барып үйіне отын әкелді! — Осы да сөз болып па!» — Рас, сөз емес. Ауыл тірлігінде қиян-қилы шаруа бар: біреулер тоғайға барады, отын әкеледі. Біреулер шөп шабады, мал бағадy. Біреулер құдық қазады, үй салады. Жер де жыртылады,

етін де орылады... Арыз жазылып, өсек те айтылады, жеңіл-желпі ұрлық та жасалып тұрады.

Бір ғажабы осының бәрі де колхоз ауылына кіре берістері «Отан үшін жан пида!» «Бәрі де коммунизм үшін!» деген үлкен ұрандар ілініп тасталған биік дарбаза арқылы өтіп жатады. Үйге отын әкелсем, ол да сондай елеусіз ұсақ істердің бірі. Бірақ шынымды айтайыншы, шатақтың басы осы бір «елеусіз» деп отырған талдан басталды.

Елеусіз дегенім жәй сөз. Ең алдымен бұл ісімді апам елеп, қуанды. Онысының реті де бар. Өйткені мен бұрын жас едім. Бір үйдің бас көтерері өзі болған соң, отын-су да қайтсе де апамның өз мойнында болатын. Енді мен отын әкелсем, апамды бір машақаттан босатқаным, кісі болғаным. Сол себепті апам бұрынғы ғұрыптың ырымы деп, абысын-ажындарын шақырып «тоқым қағар» жасады. Ал содан кейін елеген кім болды дейсіз ғой? Айтайын. Содан кейін елеген адам... бір кереметі, анадағы шүмпіш бет өкілдің өзі.

Отын әкелген күннің ертеңіне мен тағы да колхоз кеңсесіне шақырылдым. Баяғы кеңсе, баяғы столдар. Адамдар да бәз баяғы орнында. Жалғыз-ақ Нәуан ғана жоқ. Мен председател столында отырған өкілге қараймын. Басқаға қайдам, ол маған басына үлкен телпек кигізіп бақша ішіне шаншып қойған қарақшы секілді. Қансыз өңі сұп-сұр. Ойнақшыған көзі қалпақ астынан әрең-әрең көрінеді.

— Ал директор жолдас, кеше қайда болдың?

Өкілдің әнеугі жәбірін әлі ұмытпасам керек, жүрегім тулай соғып, тынысым тарылып жүре берді.

— Үлкен кісі сұрап отыр, дұрыстап жауап бер! — деп Арам сары қабағын түйіп, күңк ете түсті. Тегі мына тұрысым оған ұнамағанға ұқсайды.

— Тоғайда, — дедім салмақпен.

— Тоғайға сені кім жіберді?

Мен Қарғашқа көз қиығын салдым. Ол жымиып күлді де төмен қарады. Маған солай көрінді ме, әлде расы осы ма, беті нұрланып, бал-бұл жанып бара жатқандай. Құдды, менің тоғайға неге барғанымды біліп алған секілді. Көңілім орнына түсейін деді. Мына отырған өкіл мен Арам сары не десе ол десін жүрегімнің түкпірінде жатқан осы бір киелі сыр-сезімімді Қарғаш білсе одан артық не арман бар!

— Ешкім жіберген жоқ. Өзім бардым.

— Ешкім жібермесе өзің неге барасың?

Мына сөзге мен тағы да шамданыңқырап қалғандаймын. Өкілдің не тілейтінін біле алмаймын тіпті.

— Өзім бармағанда қайтем, абақтыда отырған адам емес-
пін ғой соншама!

Өкіл менің тура кеткенімді сезе қойды ғой деймін, енді
басқа бір әлсіз тұстан келіп тиісті.

— Жоғарғы басшылар, айталық мына біздер күні-түні кір-
пік ілмей, сенің бақытыңды ойлап отырмыз. Ал сен болсаң,
тоғайға барып, үйіңе отын шауып әуресің. Коммунистік сана
деген қайда, шырағым-ау?

Арам сары да қосарланып қалып жатыр.

— Өзімшілдік деймін, осы өзімшілдік құрты бұған да да-
ри бастаған деймін.

Мен үндей алмай қалдым. Өйтетінім, өкілдің бұл сөзінде
жан бар деп ұғамын: әкем ес білмей тұрған кезімде өліпті. Же-
тім баланың көрген күні не болсын, жалаң аяқ қар кешіп де-
гендей, өйтіп-бүйтіп жүріп ауылда бастауыш мектепті бітірдім.
Содан кейінгі бар сабытымды мемлекет көтерді. Интернаттың
тамағын іштім, киімін кидім. Интернаттың төсегінде жаттым.
Сабағын оқыдым. Сосын «жетім еді» деп басқалардан бөліп
қалаға жіберді. Ақыл көзін жүгіртсем, күні бүгінге дейін же-
тімге тиешектің бәрін де алып келіппін. Бірақ қайтарған әлі
түгім жоқ. Өкіл осыны бетіме салық еткен секілденді. Үндей
алатын рет бар ма енді. Алайда тағы бір ой келіп тайталаса-
ды: егерде «өз үйім» деп күнде тоғайға барсам, колхозға көмек
көрсетпесем, онда іс басқа, қалай айқайласа да сиып жатыр.
Келгенім кеше, әлі жөндеп орнығып та болған жоқпын. Тіпті
өзімді мұғалім екенмін деп те ойламайтын секілдімін. Баяғы
студент қалпымдағымдаймын. Ауыл-үйдің адамдары да әлі
күнге дейін «бала» деп сөйлейді. Тек құдайға қараған кейбір
жеңгелерім ғана «мұғалімді қосып «мұғалім бала» дейді.
Сөйтсе де қарап отырған мен жоқ. Таңның атуы, күннің ба-
туы мектепте боламын, одан қалса, балаларды бастап барып
егіннің арам шөбін жұлғызамын. Не қыл дейді енді?

— Үндемейсің, ә? — деп өкіл сәл қозғалып қойды.

— Мойындағаны ғой, — деп Арам сары күңк етті де шо-
тын сарт еткізді.

Осымен әңгімені біткенше санап, бұдан былай қайтсе де
тоғайға өйтіп бармасқа өзімше ант етіп қозғала бердім. Шы-
нымды айтсам, үлкендердің алдында ұнжырғасы түсіп кететін
тапауының алды кеппеген ынжық балаға ұқсап «жаздым, жа-
ңылдым» — деуге Қарғаштан ұялдым. Бірақ үндемегенімді
өкіл басқаша түсінді ме, қайдам, не болса да жеріне жеткізіп
тынайын дегендей:

— Колхоздың қандай халде екенін білесің бе өзің? — деп
қадалды.

«Білем» — деп тоқтасам, іс насырға шаппайтын ба еді, әлде қайтетін еді, «шығасыға иесі басшы болады» дегендей құр «білемнен» түк шықпайтын секілденді маған. «Білмейді екен» деген пікірден өкілді ада-күде құтқарып алайын деген болсам керек, сабағын жаттап алған шәкіртше:

— Білгенде қандай! Колхоз халі мүлде ауыр қазір. Пішен шабу науқанынан артта қалып қойып отырмыз,— деп тақ еткіздім. Басын төмен салып, қысылыңқырап отырған Қарғаш маған бір түрлі ұнатпаған кейіппен шошына, тіксіне қарады да, жеңіл бір күрсініп қозғалып қойды. Ал өкіл болса, бір жеріне біз сұғып алғандай шоршып түсті.

— Оны саған кім айтты?

— Кім айтқаны қалай? Өзім білем.

— Өзі біледі...— деп өкіл Мелдеске бұрылды. Содан кейін бір тоқтамға келгендей қадай сөйледі:

— Колхоз шөп науқанын орындай алмай отырса, ол мына сен сияқтылардың қырсығы.

Мен түкке түсінбей аңырып қалдым. Бірақ түсінбейтіндей түгі де жоқ екен. Енді ойласам, менің жауабым: «өкіл болып келгеніңе көп болды, колхоз шаруашылығы қирап жатыр. Немді бітіріп жүрсің?!» — дегенмен тең екен ғой. Әйел қауымы ерте пісіп, сұңғылалықты бұрынырақ байқамай ма, Қарғаштың тіксіне қарауының төркіні де сонда жатса керек. Алайда бұлай екшеп саралауға ол жерде менің шамам қайда, түкке түсінбеген сол күйім. Тұра бердім. Өкіл телпегін баса түсті.

— Бәрін біледі. Біле тұра өз шаруасын күйттеп кетеді,— деп маған кекете тіл қатты.— Осы сен халық жауы емессің бе?!

Тағдырдың мына сайқы мазағын көрмейсің бе, ойыннан от шығады дегендей бір арба талдың ақыры міне қайда әкеп соқты десеңші. Ашу буды ма, әлде аузыма басқа сөз түспей қалды ма:

— Жоқ, мен халық жауы емеспін. Сен халық жауы! — деп қалай айтқанымды өзім де білмей қалдым.

Өкіл ұшып тұрды. Көзі сөніп жанған электр шамына ұқсап, қалпақ астынан көрініп жоғалып, көрініп жоғалып ойнақшып кетті.

— Кәне, дәлелде!

Не деп дәлелдей алмақпын? «Халық жауысың!» десем, оным — қару сілтегенге құралақан болса да қол көтерген сияқты жандәрмен, бассауғам емес пе. Үндей алмадым...

Осы оқиғадан кейін апалаң-топалаң болып кетті. Милицияның оперативтік өкілі қайта-қайта жауапқа шақырды. Ау-

дандық оқу бөлімінен кісі келіп мектептің жәйін тексерді. Жайшылықта бар, жоғын сездірмейтін аудандық комсомол комитеті де шабуылдаумен болды. «Ауған хан мен Қалған ханды» қалай ойнадыңдар? Неге сен дәл осы ойынды ұсындың? Көздеген мақсатың не? Бұл ойын үстінде тағы қандай сөздер айтылды?» — деген сияқты толып кеткен сұрақтар жауды. Ақыры көп тексерістің соңында «Сұлуқия бастауыш мектебінің қысқа әзірлігі нашар. Колхозбен байланысы жоқ», — деген қорытынды шығарылды. Мені дұрыстап тәрбиелей алмағаны үшін Зағыфыран Әйтеноваға ескерту жасалды. Ал менің өзім болсам, ақырғы сәгісті арқалап шықтым. Істің мұнан да жаманмен тынатын түрі бар екен, әйтеуір дес бергенде жастығым, тәжірибесіздігім қатты ескерілген болып шықты.

VIII

Мен енді бұдан былай Өтеген қарттың арбасын өйтіп «сұрамасқа», сұрап алып отынға «бармасқа» ант еттім. Бірақ қайткен күнде де Қарғаш есімнен кетер емес. Қай жерде жүрмейін, мейлі үйде, жә мектепте болайын, мейлі далада қос басында болайын, «кіріп келмес пе екен, кездесіп қалмас па екен?» — деп үнемі ала көңіл болып, жүрегім лүпілдейді де жүреді. Енді бұрынғыша Өтекең үйіне де бара бере алмаймын. Әлі ешкім ешнәрсені сезбесе де, бетімде бір шіркеу тұрғандай өз-өзімнен қаймығып жүрексіне берем. Оның үстіне қылығыңды қабағыңнан айнытпай таныр кәрі тамыршылар емес пе, Өтекең де, Салиқа шешей де бұрынғыша «үйге жүре ғой!» — деп жалбақтамайды, кездесе қалса, сыпайы амандықпен шектеліп қала береді.

Өз тайғақтығымнан ба, әлде басқа бір себебі бар ма, әйтеуір өкіл екеуміздің қақтығысымыздан кейін Қарғашпен мүлде сирек кездесетін болып кеттім. Әдейі іздеп бара қалсам, әманда бір қарбаластың үстінен келіп шығам. Ал жұрт аяғы селдіреген бір уақытты таба қалсам, Қарғаштың реті келмейді. Қайдағы бір себепті айтып, сырғақтай береді.

Ойымда сондай асыл сөздер бар. Айтқым келеді. Бірақ оны тыңдар Қарғаш жоқ. Бірауық «Бәрін де хатқа жазып берсем қайтеді?» — деп те ойлаймын. Тағы да көрші отырып ұят болар оным, одан да үйіне бұрынғыша кіріп барып «Қарғаш, сенде шаруам бар, шығып кетші» — дегенімнің өзі жақсы емес пе. Шаруа жәйімен Қарғашқа сан-сапалақ кісілер келіп жатады, соның «мынасы ерсі» — деген шал-кемпірді көргенім жоқ қой — деп тоқтаймын. Шешім осы болды. «Қарғаш кеңседен оралады-ау» — деген кеш құрым кезде есік алдына шықтым.

Әрістен тойып қайтқан шаңырақ мүйіз, шеңбірек қарын сиырлар тұяқтарын сыртылдатып, сыралжынды көк майса көшемен үйлеріне қайтып жатыр. Мал қайырған балалар, шелек ұстаған әйелдер. Өтекең үйінің алдында да қара-құра мал. Бірде Өтеген қарт, бірде Салиқа шешей көк қақпаға шығып кіреді. Олар да кешкі шаруа қамында.

Екі қолымды қалтама салып, олай-бұлай көп жүрдім. Не істерімді білмеймін. Әлде бір қолайсыздықты сезіне бастағандаймын. Мына кереметті қараңызшы, біреу-міреу: «ә, көк соққыр, дәуде Қарғаштың жұмыстан қайтар кезін аңдып жүрсіңау»,— деп қағытар ма деп өз үйімің алдында ұзақ жүруге де қаймығамын. Енді бір айналғанымда қолында балтасы бар Салиқа шешей көрінді де, тура жаңғырық басына салды. Қасына қалай келгенімді де білмеймін, «апа, маған беріңіз», деп балтасын сұрап алдым да, отынды жосылтып ұсақтай бердім.

— Ер бала деген міне осы. Шайзаның енді не арманы бар десейші. Есігінің алдындағы отын анау тау-теңіз боп үйіліп жатқан. Көзі ашылды ғой байғұстың,— дейді шешіле сөйлеп.

«Отын» дегенде қаншалықты оның қымбатқа түскен отын екенін ойлап, қызарып жүре бердім. Онымды сездіргім келмейді, бірақ.

— Отын әкелу онша қиын емес қой, Салиқа апа, керек болса айтыңыз, бір қалт еткенде сіздерге де әкеле салайын,— деп жатырмын.

Салиқа шешей жымынып күліп қойды. Ұсақтаған талды көтеріп үйге беттеп бара жатып:

— Сапаржан, үйге жүр, Қарғашқа дайындаған дәм бар азырақ, бөліп жеңдер,— деді.

Қуанып кеттім:

— Қазір. Салиқа апа, қазір. Тағы да азырақ ұсақтап тастайын...— Ісім бұрынғыдан да өніп жүре берген сияқты. Барымды жұмсап қанша қимылдамайын, көзім кеңсе жақта болса керек, бір кезде есік ашылып екеу шықты да, табалдырықта сәл аялдады, содан бірі сылти басып ат қора жаққа тартты да, бірі осылай қарай салды. Олардың кімдер екенін мен іштей білем. Дегенмен көрмеген кісі болып, төмен қарап тұғыжыңдап, балтаны құлаштай сілтеймін. Жақын жерден аяқ сыбдыры шықты. Қазір:

— Тал десе, құтың түсетін болды ғой! — деген сыңғыр дауыс пен ашық күлкіні естимін. Аяқ сыбдыры тура алдыма келді. Қызыл туфлидің жып-жып еткен сүйір тұмсығы да көрінді. Күлкі естілмеді бірақ, сыбдыр алыстап көк қақпа сықырлады. Басымды көтердім, қызыл туфлидің біз өкшесі көтеріле беріп, қора ішіне сұңгіп кетті.

«Неге тіл қатпады?» — деймін айсыз түнде адасқан жолаушыға ұқсап қалың ойдан жөн таба алмай. Балтаны жаңғырыққа құлаштай соғып, қададым да түрегелдім. Көңілім бей-жәй, сынып, шөгіп қалғандаймын. Бір шама уақыт өтті. Колхоз кеңсесіне қарсы атқора алдында Мелдес ақтан керді жегіп жатыр. Қимылында жітілік, жинақылық бар. «Әлде бұлар бір жаққа жиналып жатыр ма екен?» Әлден уақытта үйден жүгіріп Қарғаш шықты. Менің мына бишара тұрысымды мүсіркеді ме қасымнан өте беріп, сәл ғана жымиып, езу тартты:

— Асығыс шаруа бар еді...

Сол кезде Арам сары да ақтан керді делбемен жосылта бір тартып, бізге қарай екпіндей салды. Әлгіндей болмады. Қарғаш тар, буылдық қорапқа Арам сарымен қатарласа кеп отырды. Делбе жеп, жұлқынып тұрған ақтан кер әуелі аспанға қарғыды. Содан кейін бейне бір жүйрік тазыға ұқсап алдыңғы аяғын басынан асыра салып жер бауырлай көсіле жөнелді. Сөйткенше болмады, шалақ көшенің басынан ағындап шықты да, Қарғашты арғы түн қараңғылығына еніп, қарауыта түксиіп көрінген қалың орманға қарай зырлатып алып алыстай берді. Кенет «ең болмаса, перміге ушетшік бол» — деген Өтекең сөзі есіме келді. Дүниенің «қоры» — мұғалім болғанша, есепші болып неге жаралмадым екен: — деп армандаймын ба, жүрегім сазады. Бір түрлі, Қарғашты қызғанамын. Қалың орман өзінің аса бір қатерлі тылсым күшімен, тұңғыық сыр-жұмбағымен жүрегімді тырнап мазалайды, үрей салады. «Қайда кетті Қарғаш? Қайда алып кетті Қарғашты Арам сары? Ойбай-ау, қайдасыңдар? Барсыңдар ма маңайда? Бірдеме десеңдерші?»

«Міне, мен бармын» дегендей сүйкене көлеңдеп су алып Тамаша өтіп барады:

— Мұғалім бала-ау, екі інініңнен су кеткендей, ұнжырған тіпті түсіп кетіпті ғой өзіңнің. Өстіп көз майыңды тауысып, соңынан қарап қала бергенше, қасыңа отырғызып алып, алып неге кетпейсің? Ай, ынжықсың ғой деймін.

— Алып кетпеймісің деп тұрғаның кім? — деймін түкке түсінбегенсіп.

Күлкі естілді. Тамашаның даусында ойнақылық бар:

— Біле... міз, мұғалім бала. «Мен білгенді кім біледі» дейсің ғой баяғы. Жасырғаныңмен жағаңнан шығады әлі.

Тамашамен тәжікелесуге дәрменім жоқ. Үндемедім. Кенет «кездескен бір атқа жайдақ болса да міне салып, салып ұрын барсам ба соңдарыңнан?! — деген ой сап етті. «Қой, мен ойлағандай болмай шықса, неге келдің еңтігіп, есің дұрыс па өзіңнің? — десе, не айтпақшымын?» — деймін.

Осы кезде Салиқа шешейдің жаңғырық басынан даусы шықты.

— Сапаржан-ау, мынаны неғып тастағансың?

Қарасам, жаңғырыққа қадаған балтаны суыра алмай әуресарсаң.

— Ылғи от алып, асығады да жүреді өстіп. Бір шәшке шәй ішуіне де қаратпады. Нә сұмдық бұл дайын тұрған тамаққа қарамаған! Айдың, күннің аманында үнемі өрт сөндіріп жүрудің несі жақсы дейсің. Ал жүре ғой, жаным.

— Жоқ, Салиқа апа, тағы бірде келермін. Қазір тамаққа құлқым соқпай тұр,— дедім жаңғырыққа өзім қадаған балтаны олай шайқап, бұлай шайқап зорға дегенде суырып алып.

«Қарғаш болса, жоқ, шал-кемпірмен отырып не рақат табасың?» — деді ме Салиқа шешей үндемеді, балтасын алып үйіне жөнеле берді. Мен үйге беттедім. Ойыма тағы да түксиген орманға қарай зырлап бара жатқан ақтанкер түсті. «Мұндай қорлықты көргенше, апамның айтқанына қарамай-ақ, сол жақтан оқуға тартып отырмаған екенмін», деп өкіндім.

Сондай оғаш, қызық бір теңеу — Арам сары осы үйдің жаңғырығына мықтап тұрып қадалған жаңағы қара балта іспеттес.

Суырып алар күш қайда оны?

IX

Жоқ, күш бар екен. Дәп мына өзімде бар екен күш. Алдым қарауытқан орман. Қараңғы түн. Жоқ, түн емес. Таң саз беріп қалыпты. Орман да қарауытпайды, көгеріп, сілеміктеніп көрінеді. Шеңгелдерді жапырып, қалың жынысты жарып келем. Шапанымның етегін бұталар алып қалып жатыр. Үстімдегі ақ көйлегім де пара-пара. Жоқ, бұталар алып қалып жатқан жоқ, қайтар жолда адасып кетпейін деп өзім іліп кетіп барам. Кенет ат кісінеді. Жер тарпып «тез жет!» — деп кісінегендей. Жануар-ай, жылқы болса да, оның да бүйрегі маған бұрады екен ғой. Сыр-сыр етіп қол шалғының даусы шығады. Ағаш арасы селдір. Баспалап алаңға қараймын. Көк орай шалғыны белуардан келетін әдемі алаң. Қапсағай денелі Сағит ұзын шалғымен орай сілтейді. «Колхозға жаны ашитын шын еңбек несі ғой. Көмектесіп жатқанын көрмейсің бе?!» деймін. Жақындай бердім. Шөп арасынан бір әйелдің басы көрінеді. Жоқ, әйел емес, Қарғаш, менің Қарғашым. Екі көзі бұлаудай.

— Саған не болған, Қарғаш?

Қарғаш үндемейді. Төмен қарап, солқ-солқ жылайды. Жауапты Сағит беріп жатыр:

— Не болғанын қайтесің. Өлім аузынан алып қалдым. Қолыма түспей кетті ит. Әйтпегенде мытитын едім өзін бір. Бар, қуып жет те, жазасын бер.

Кімді қуатынымды бірден түсінгендеймін. Айнала бердім:

— Қане, қайда, қалай қарай кетті?

— Былай қарай, былай,— деп дауыстайды Сағит.

Бойымды жинап алдым. Алдымда қас жауым тұрғандай, аяғымды еппен басам. Жоқ, ол тілті аңдымапты. Қарғашты жәбірлегені де есінде жоқ. Артынан мен қуып келер деп те сескенбеген. Сондай жайбарақат. Шотын қағып отыр.

— Осы арада да шот қағып жатырмысың? Қай есебіңнен жаңылысқан едің? — деймін. Даусымда салқындық бар.

Ол үндемейді. Сәл ғана қабағын шытты. Кәдуіңгі дағдысынша бірдеме деп мұрнынан міңгірлеп тынды. Анық түсіне алмаймын.

— Неге үндемейсің? Тілің бар ма өзіңнің?

— Бар. Мінекей.— Ол аузын ашып, тілін шығарды. Жоқ, тіл емес, құжнаған есеп шоттары.

Кілең бір қызыл сымның бойымен әрлі-берлі жылтыңдап есеп тастары сарт-сұрт жүгіреді кеп, сөйлейді кеп.

— Мен ісімді үндемей тындырам. Мен сөйлемеймін. Өлең де айтпаймын. Сендер секілді ыржақтап күлмеймін де. Жүрегімді суырып, «күйдім, жандым, ғашықпын» деп те жатпаймын. Оны да сендерге бердім. Өйткені менде жүрек жоқ, есеп қана бар. Сендер «Жүрек! Жүрек!» — деп даурығып жүргендеріңде мен бәрін де шотыма салып, есептеп қоям. Сол себепті қателеспеймін де. Ұпайым да түп-түгел.

Әлгі бір әзірде «тіл орнына шот болғаны несі?» деп шошыныңқырап та қалған едім, енді ойласам түк оғаштығы жоқ секілді. Етім үйренейін деді. Мұндайлар да бола береді ғой деп қоям. Сонда да көкейімнен Қарғаш кетер емес.

— Үлкен балаңмен жасты Қарғашты қайтіп жәбірледің? Ұятың қайда? — деймін қыстығып.

«Ұят мынада!» дегендей ол шотын көтерді.

— Бәрінің де тірегі — есеп. Есептей біл.

— Қарғашты неге жылаттың? Мұныңда да есеп бар ма?

— Есеп бары рас. Бірақ Қарғаш жылаған жоқ. Жыламайды.

— Көріп келдім ғой.

— Жоқ, жыласа, сенің Қарғашың шығар жылаған. Менің Қарғашым жыламайды.

— Дүниеде екі Қарғаш жоқ. Қарғаш біреу-ақ. Менің Қарғашым.

— Есептей біл дедім ғой мен саған. Міне, қара Қарғашқа жылап тұр ма, күліп тұр ма?

Расында да, манағы Қарғаш дегенім, басқа бір әйел болса керек, шын Қарғаш күліп келеді.

— Ей, Сапар жазған, баласың әлі, шорқақсың есепке. Есептей біл,— дейді ол да сыпайы күліп.

Апырау, бұл не қылған сұмдық, айналам есеп шоттарына толып барады.

Қолымды сермеп, сытылып шыққым келеді. Тұншыққан секілдімін. Айқайлаймын жан-дәрмен деп:

— Құрығанда есебі құрысын!

— Өз даусымнан өзім шошып ояндым. Терезеден күн сәулесі тура менің басыма түсіп, күйдіріп барады екен. Терлеп қалыппын, көзімді ашып пеш жаққа қарасам, апамның қасында кәдуілгі Қарғаштың өзі отыр. Жүзінде нұрлы күлкі. Көзінде қуақылық. Құдды әлгі есеп шоттарының арасынан келген беті секілді.

— «Есеп, есеп» — деп сұмдық айқайладың ғой, Сапаржан. Қолайсыз бір түс көрдің бе деймін,— деді апам.

Қарғаш жүзіндегі күлкі ізі айқындала түсті:

— Көрмегенде қайтеді. Тым болмаса, жатарда құдайды аузына бір алмайды,— деп от тастап жатыр.

Апам жанығып кетті.

— Е, соны айтам. «Бісмілда!» — дей салса, несі кетеді. Жаман үйренген түге!

Апамның сөзіне мән берген мен жоқ. Әлгі түстің әсері ме, «осы сен кімнің Қарғашысың, соныңды айтшы?» деген қызық бір ой келді маған.

Қарияның аңқау балаша ойын сөзге оңай еріп, көрінеу құрылған қақпанға жеңіл түсіп қалғанына мәз бе, Қарғаш төмен қарап қыстыға күліп, зорға отыр. Дәл қазір ол осы бір күлкісімен «жоқ, мен басқанікімін» — дегенді танытатын секілді. Жалынғым келеді: «Күлмеші, Қарғаш, бүйтіп. Жылашы, бүйтіп. Жылашы қайта, егіліп жылашы» — деймін ішімнен. Кенет оның анада кеңсе ішінде жылап отырғаны есіме түсті. Апырау, кім жәбірледі екен десеңші сонда Қарғашты?

Ойымды Қарғаштың даусы бөлді.

— Сапар, тапсырма бар. Бүгін өкіл мен Нәуан: «Сапар екеуің бірінші бригадаға барып қабырға газетіні шығарыңдар» — деді. Соған келдім.

Мен ұшып тұрдым да, асығыс киіне бердім...

Ашық күн. Айнала тып-тыныш. Күлгін түсті ұсақ жапырақ жамылған қалың талдар қимылдамайды. Ұзарып пісіп, сабағы енді қата бастаған үкі бас құрайлар мен жалбыздың иісі шығып, аптап ыстық леппен ауық-ауық мұрынды қытықтап өтеді. Арғы бетте өзен бойын жарыса қуалап кете берер қалың тоғай. Одан әрі көгерген көк алсынды жалпақ шабындықта талмен өріп бастырып тастаған маялар — жер бетінің меңдері секілді.

Біз өзен арнасының оқыс ойысып, кең қолтық жасап өтер биік жар қабағында отырмыз. Алдымызда Есіл жатыр. Жәй көзге өзен беті сондай алдамшы, тып-тыныш. Биіктеп шыққан күн сәулесі айнадан көрінгендей, қалтылдап қаймақшымайды. Су бетінде тірлік күресінің жорығымен әлсін-әлі шоршып шығып, қайта сүңгіп жатқан су мекендеушілерінің ғана ізі бар. Әуелі ноқаттан басталар сақиналар сан буын құрап барып, жағаға жетіп жоғалады. Мұның бәрі алдамшы тыныштық. Ағынның қатты екенін бейсеует қалқып, батып шығып қылатындап, зырлап бара жатқан ағаш түбірі, томарлардан байқайсың. Суға тапшы кең сақара — Сарыарқаның сан мыңдаған жыра-сайларынан жылап шығып, барған сайын кеңейіп, барған сайын молайып кең арнаға айналар өзен бұлықсып дыбыссыз ағады. Бір сәт тоқтау жоқ, бір сәт үзіліс жоқ. Өйткені алдында құшағын кең жайып, асыға күтіп жатқан қиырсыз ұлы мұхит бар. Соған асығады. Табиғат әман да ұлылыққа құштар. Ұланқайыр кеңдікті аңсайды. Уақыт та, адам да солай. Мен де шалқыған теңізді — махаббат теңізін аңсаймын. Қасымда жымиып күліп, үнсіз отырған Қарғашқа ұмтыламын. Бірақ өзен маған: «сабыр, батыр-екесі, сабыр! Шын құштарлық, терең сезімде «ал кеттім» жоқ та, сабырлылық қана бар» — дегендей болады.

Бұл бір көптен күткен, түсіністік іздеген жақсы күнім секілді. Қос басына Нәуанның өзі әкеп салған. Жұрт ертеңгі шайын ішіп жұмыстарына кетті. Біз екеуміз оңаша қалдық. Алдымызда қабырға газетінің макеті. Бастарымызды түйістіріп, үңіліп отырмыз. Үндемейміз. Қарғаштың не ойлайтынын қайдам, ал менің көзім қағазда болғанымен көңілім мүлде басқада. «Сұрайтын кезің осы шақ. Қазір ас пісіретін әйел келіп қалады» — деп бір ой мазалайды. Сөйтсе де батылым бармайды. Тамағымды қырып, талай рет оқталам да, «кейінірек айтайын» деп кешеулете берем. Қарғаш осы күйімді байқады ма, қарымдашпен алдындағы қағазды шұқылап төмен қарап отырған бойы:

— Сапар, не ойлап отырсың? — деп сұрады.

Айтар сөздің қолайы келген соң іркілмедім:

— Не ойлайын. Сені ойлаймын дағы.

Қарғаш жымыып күлді.

— Мені ойлайтындай не, кереметпін бе соншалық?

— Кереметсің, Қарғаш. Бірақ оныңды өзің білмейсің.

— Білгенде не істемекпін?

— Білгенде ме, білгенде... биік басыңды қор етіп, «жүр» — дегенге ілесіп кете бермес едің ғой.

Сөзім дөрекілеу шықты. Ренжіп қалама деп жүрегім су ете түсті. Бірақ Қарғаш кескініне күлкінің нұрын жинап үнсіз қалды. Мен әлденіп кеттім.

— Білетін, бағалайтын болсаң, күннен де, желден де қызғанамын сені, Қарғаш.

— Қызғанудың да жөні бар емес пе?! — деді ол байсалды түрде. Менің көкейімде не тұрғанын, нені тұспалдап отырғанымды дәп басып шешіле сөйледі. — Қызық болды ғой соншалық. Бірінші бригада басындағылар өкілге «учетчик еңбегімізді дұрыс жазбайды, шапқан шөбіміздің есебі дұрыс емес» — деп шағым жасапты. Содан ол кісі кеңсеге келіп екі аяғымызды бір етікке тықпасы бар емес пе. «Бұл жерде не бітімшілікке отырсыңдар? Ертең таңға дейін анықтап, маған жауабын беріңдер!» — Сөз осы. «Бар сен де бар, көмектес Асабаев жолдасқа! Салқын жерде отырып әбден жаман үйренгенсіңдер» — деп маған да шүйлікті. Алас-қапаста далаға кеткен себебіміз сол. Ұйқы-күлкі көрмей түнімен үйілген шошақтарды өлшедік. — Қарғаш сәл қідірді де езу тартты. — Биік басымның «қор» болғаны содан.

Осы бір зілі жоқ мазақ, жеңіл кекесін мені шабыттандырып жіберді білем:

— Ал анадағыңды қалай түсінуге болады? — дедім тура сынан салып.

Қарғаштың көзі күлімдеп, тура қарады:

— Қайдағыны айтасың?

— Анада кеңсеге барғанымда жылап отырғаныңды... Кім жәбірледі? Неге жыладың?

Көзіндегі әлгі бір күлкі айныған жоқ, бірақ күрсініп қойды:

— Жылағым келді, жыладым...

— Ал арам шөп жұлысуға шығам деп шықпай қалғаныңды қалай түсінбекпін?

— Бәрін де білгің келеді. Аңқаусың, Сапар, соншалық. Баяғы бала қалпың. Тіпті ит алдауға да жарамансың ғой деймін.

Неге бұлай деді? Көңілімдегі күдік зорая түсті. Не себепті баласына береді осы мені? Не қылық көрсеттім сондайлық?

— Неге үндемей қалдың? — деп сұрады Қарғаш қолындағы қарындашты алдына қойып.

— Жәй...

Неге екені белгісіз, Қарғаш әлде бір шаршағандықтың белгісін танытып, шағына сөйледі.

— Жұмыс соншама ауыр. Күні-түні бір дамыл таппайсың. Кейде «оқуды неге тастадым екен осы?!» — деп өкінем.

— Онда бәрімен де хош айтысып, қол ұстасып оқуға аттанайық.

Қарғаш разы болған секілді, иығымнан келіп басты.

— Рас айтам, Қарғаш. Бар пейілім осы.

Қарғаш қайта кеп орнына отырды. Жүзіндегі күлкі ізі суып үлгерген. Көзін бұлдыр алысқа қадай сөйледі.

— Жоқ, Сапар, бәрі де кеш енді мен үшін. Ал сенің оқи беруіңе болады. Келешегің алда...

— Дүниеге келмей жатып, келешектен үміт үзген сені ғана көрдім.

Қарғаш үндемеді.

— Мелдес екеуіңнің араларыңда не бар осы? Шыныңды айтшы? — деп сұрадым мен оқыстан. Қалай айтып қалғанымды өзім де білмеймін.

Қарғаш тіксіне, шошына қарады маған. Кірпіктері найзаша қадалып, қабағы қимылдап кетті. Сондай бір ашумен:

— Іріген ауыздан шіріген сөз шығады дегендей... Есің дұрыс па өзіңнің? — деп ұшып тұрды да есікке ұмтылды.

Абдырап қалдым.

— Қарғаш, Қарғашжан, кешіре көр, аузымнан қайтіп шығып кеткенін өзім де білмей қалдым, — деп мен де іле ентелей шықтым қостан.

Бір кезде Қарғаш тұра қалды. Жүзінде әлгі бір ашу.

— Мені кім деп ойлайсың сонда?

Мен жүзімді төмен салдым. Қарғашта да үн жоқ. Тесіле қарап, тіксініп тұрғанға ұқсайды.

— Жақсы, — деді ол бір кезде кесімді өктем дауыспен, — бұдан былай мұндай сөзді айтпақ түгіл, ойыңа алатын болсаң, мені бүйтіп қасымда жүреді екен деп есептеме!

— Кешірші, Қарғаш! — деп жалындым үлкеннің алдында қалтыраған балаға ұқсап.

Қарғаш қайталап ештеңе демеді. Мен оның осы бір жерде жарқ етіп көрінген кесек мінезіне сүйсінген секілдімін. Адал екеніне көзім енді жеткендей. «Адал болмаса осынша қазылып шамданар ма еді?» — деймін. Бұрынғымның бәрі де бо-

лымсыз күдік болып шықты. Осы күні ойлаймын, тегі әр дәуреннің өзіне тән қызғанышы болады екен ғой. Біз міне бұл күнде албырт жастықтан алыстап бара жатқан жандармыз. Қазіргі тоқтасқан шағымыздың сезім-махаббаты мен көңіл күйі де өзгеше. Ең жақсысы — өзіңдікі қайсы, өзгенікі қайсы, деп басып ажырата білесің. «Өзімдікі» дегенді жанымызды салып құрметтейміз. Ал «осы менікі болмайды- ау» — дегенге орынсыз жүгіре бермейміз. Содан болар, біз құралпылардың қызғаныш-махаббатында «ал кеттім» жоқ та, жарасты сыпайылық, әдептен озбаушылық басым болады. Үмітсіз сайтан ісі дегендей жақсыға қолымызды созамыз, бірақ уысымызға ілікпесе, сабырсыздық танытып, мінез көрсетіп жатпаймыз. Іштен тынып қала береміз. Сөйтеміз де, қит еткенді «бала соққан кездіктің басы жарық болмай ма, жеңілтектік, ақылсыздық мұнысы» — деп күстаналаймыз. Құдды өзіміз бір бала болып көрмегендейміз.

Ал жас дәуреннің жөні басқа қой мүлде. Албырт кезінде «басқанікі» — дегенді кім біліпті. «Мынау артық, мынау кем, анау аласа, анау асқар» — деген де ұғым жоқ. Айнала жасанып құлпырып көрінген кең дүниені бар асылы, бар жасығымен қосып «өзімдікі» деп баурамақ боласың. Өрең жетпесе, өтеуі жоқ қайғы. Өзіңнен, өз бойыңның шырғалығынан көрермісің оныңды сірә да. Ол кезіңнің қызғанышы да бір түрлі қызық. Сондай секем алғышсың. Жоқ жерден орынсыз таусылып, түңіліп жатқаның. Байыбына бару жоқ қайтсе де.

Сол бір сәттегі бет әлпетім, тұрған тұрысым соншалықты аянышты болса керек. Қарғаш кенет өзгерді де менің қолымнан жетелей сүйреп, міне өзенге, осылай қарай беттеді.

Есілдің тоғайын аралап, биік жар қабаққа осылай келгенбіз. Әуелі үндеспедік. Қарғаш мені бірдеме айтсын дейтін секілді. Ал мен болсам не дерімді білмей жер шұқылай берем. Бір шама уақыт өтті. Тағы да жалбыздың нісі кеп мұрнымды қытықтады.

— Қарғаш...— дедім момақан дауыспен естілер, естілмес етіп.

Қарғаш маған тура қарады. Жүзінде сұрау бар. Жүрегім тулады.

— Мен сені жақсы көрем ғой, Қарғаш...

— Білем...— Ол осымен тынды.

Тағы да біраз жер шұқыладым. Содан кейін зорға дегенде:

— Ал сен ше?

Қарғаш бір сәт көзін жұмды, басын шайқады...

— ... Ондайды айтыспайды, Сапар.

— Екеуміз бала кезімізден көрші тұрдық. Енді міне есейдік... ел санатына қосылдық...

— Ие, сосын?..— деді Қарғаш сәл жымынып.

— Менде эке, ал Өтекеңде ұл бала жоқ...

Қарғаштың өңі құбылып, сынық тартты. Мен сөзімді жалғай бердім:

— Екеуміз де жартымыз...

Қарғаштың әлгі сынық қалпы. Көзі бұлдыр алыста.

— Бір бүтін болайықшы, Қарғаш...

Қарғаш үндемей көп отырды. Мен ұстараның жүзін басқандай «үндесе екен, бірдеме айтса екен!» деп асығам. Ұранып кейпіне қараймын. Не қуанышы, не қайғысы жоқ, бір түрлі. «Өмірлік жар таңдау оңай ма, қиналады ғой» деймін ішімнен. Етегіңнен ұстадым... Бастай бер!» дейтін сияқты болып көрінді. Ұлы Мұхитқа асыққан Есілше уақыт та үнсіз есіліп зырлап барады. Жүрегім алып ұшады. Тынысым тоқтап қалғанға ұқсайды.

Бір кезде Қарғаштың жүзіне күлкі жүгірді. «Уп, бар жұмбақтың түйіні шешілді енді». Жоқ, шешілмеген секілді.

— Сосын?..— деді қыздың жіңішке дауысы.

— Сосын бақытты семья құрамыз.

Қарғаш салғырт сөйледі:

— Жоқ, Сапар, саған оқу керек әлі.

Шыдамым таусылды.

— Содан кейін де оқи береміз ғой, Қарғаш.

— Жоқ, алдымен оқуды бітіріп аласың.— Дауысы қатқыл, кесімді.

Одан әрі не демекпін? Ойланып қалдым. Қыз жауабын ой сарабына салам. «Жоқ» — деген секілді. Дегенмен «е, бәсесі» де танылмайды. Неге бұлай сөз бұйдаға салады? Шын сүйетін болса, айтпай ма бірден сүйем деп? Есіме тағы Арам сары түсті. Баяғы күдік тағы да мазалай бастады. Содан қашқым келе ме, биік жар қабақтан түбіне дейін көрінер мөлдір қайраң терең иірімге көз салам. Айнала жүйіткіп шабақтар ойнайды. Жоқ, ойнамайды, тірлік күресінде, жем іздейді. Ерсілі-қарсылы үйіріле жосылып, бейбіт іздейді жемді. Солардан оқшауырақ шығып жүрген үлкендеу келген ала қанат бірі бар. Көзім соған көбірек түседі. Басқаларындай жүйткімейді ол. Нар қамыстың арасында құйрығы мен ала қанаттарын баяу қозғап, енжар қимылдайды. Төңірегінде жүріп жатқан тірлік күресінің түгіне мән бермегендей, марғау. Әдепкіде бұл келгенде қатары бұзылып, сапырылысыңқырап кеткен шабақтар мұның бейқам қалпын көріп, манағы бір үйір тәртібіне

қайта ауысты. Ала қанатқа керегі де осы екен. Бұған еті үйренген үйір ішінен бірі сетіней шықса бітті, оқша атылып барып, бас салады да бір-ақ қылғиды. Содан кейін баяғы монтапы марғау кейпіне тез еніп, ала қанатын анда-санда енжар қозғап қойып тұра береді. Бейқам жайылған үйірдің бұдан гүк хабары жоқ.

Мен күліп жібердім.

— Неге күлдің? — деп сұрады Қарғаш шошыңқырап.

Арамдығына найза бойламайтын алақанаттың жәйін түсіндірем.

Тұтқиылдан шабуылдап түре тиіссе, көп болса, бірін не екеуін ғана жем етер еді. Көрмейсің бе, тасадан баспалап келуін. Пайдасын біледі. Әрі ана шабақтарға жаманатын да байқатпайды.

Енді Қарғаш та су ішіндегі көріністі тамашалай бастады. Не болса да болсын деймін бе, отпен ойнаған балаға ұқсап тиісе сөйлеймін енді:

— Аумаған Арам сарының қылығы.

Бірақ Қарғаш мен ойлағандай шамданбады. Дегенмен:

— Мелдес аға не істеді соншалықты? — деп ұнатпағандығын да танытып қойды.

— Жоқ, үндемейтінін айтам...

— Мелдес ағаны жұрт түсінбейді. Түсініскен адамына ол сондайлық ашық.

Мен таласпадым. Қарғаш та осыдан әріге бармады. Екеуіміз де бір шама үнсіз отырдық. Екеуіміздің де ойлағанымыз бір адам. Бірақ екі түрлі пікіріміз бар.

Жоқ, тіпті бұлай болмай шықты. Мұным — өз қиялымның ғана жемісі екен. Қарғаш қулана күлді де:

— Жақсы, Мелдес аға алақанатқа ұқсасын. Ал сонда ана шабақтарды кімдер демексің? — деп сөз ұшығын тигізе айтты. Мен не дерімді білмей іркіліп қалдым. Сөйтсе де сөзден тоқтаттым деп отырған Қарғаш жоқ. Қиыла сөйледі:

— Қабыл алсаң, қолқам бар салатын, Сапар саған.

Мен лыпып кеттім.

— Қабыл аласың ба?! Сенен қызғанатын не бар еді менде. Қолқалай бермейсің бе бірден, — деп жатырмын.

Қарғаш күлді. Разы болғанын танытады.

— Мен десең ана Сағиттың сөзіне ерме!

Мұның не қолқа екенін біле алмай таңырқай бердім.

— Ол не дегенің?

— Жасырма. Бәрін де білеміз. «Сапар Сағитқа көмектеседі екен. Екеуі бірігіп колхозға ревизия жүргізеді екен», — деп бүкіл ауыл шулап жүр.

Есіме енді түсейін деді. Аана атын сұраған жолғы ұзақ-сонар Сағит әңгімесі осы жәйінде болған екен ғой.

— Ревизия жасаса қайтеді? Онда тұрған жаманшылық не? Бәрібір мен болмасам, басқа біреу көмектеспей ме?— деп ойымдағыны ірікпей айттым.

— Көмектесе берсін. Он жерден тексерсін, бәрібір Мелдес ағай есебінен бір шашау таба алмайды. Құр жаманатты боласың. Онсыз да өкіл саған қырын қарап жүр.

— Сол өкілің не істе дейді маған?

— Не істе десін, түк те істе демейді. Оның да ойлап жатқаны осы ауылдың шаруасы. Ақырын айтсын, қатты айтсын, бәрі де мына біз үшін.

Үндей алмаймын. Дауласарға дәрмен жоқ. Қалай десең де ол осы елдің қамын жеп жүр. Жәбір көргендіктен бе, мен соған ақыл көзін жүгірте алмаймын. Бұл Қарғаштың есейіп қалғандығы. Содан ба, бірден көндім. «Расында да өз жөнімді жөндеп алайын. Колхозда менің не шаруам бар!»— деймін. Қыз сөзі жанашырлық сөз.

Тағы да су түбіне көз салам. Әлгі бір жайбарақат жосып жүрген шабақтардың енді бірі жоқ. Алақанат та қамыс арасына тығылған. Көзі шарасынан шығып барады. Қылт етіп қатердің бір белгісі білінсе-ақ зыта жөнелуге әзір секілді. Байқасам, тұнықты ерсең-қарсаң жосылтып оқтаудай бір шортан жүр. Бұл қойнауудың ендігі әміршісі сол ғана.

Кенет алшаңдай басқан ат дүбірі естілді. Қарғаш маған ым жасады да бұға қалды. Қыз көңілін қайтармайын деп мен де жасырынып жатырмын. Қалың тал арасынан сығалап көз салам. Осы тұсқа таяу ойысыңқырап келіп өтетін айдау жолмен бері салып келе жатқан екі салт атты көрінді. Бірі Арам сары да, екіншісі өкіл. «Басыңды көтерме!» дегендей Қарғаш желкемнен басты. Шын қорыққан секілді, қолы дір-дір етеді. Арамызда айтарлықтай ештеңе болмаса да, әлде неден күнәлі жандарша осылай жасырынбақ ойнағанымызды ептеп мақтаныш етем бе деймін. «Көріңдер менің кіммен отырғанымды»— дегенді танытып тамағымды кенеп қоям.

Аттылар өкпе тұсқа лекті. Міңгірлеген Мелдес даусы анық естілді:

— Бала, қалай десең де басқа мектепке ауыстырылғаны жөн. Қатты өтінеміз. Бұл жерге бас-жөн білетін, айтқаныңды екі етпейтін тіс қаққан мұғалім керек. Өзің де байқап жүрген жоқсың ба, әр үйдің терезесін сығалағаннан басқа не бітірді келгелі? Түк те бітірген жоқ, қалада бетімен жүріп жаман үйреніп қалған...— Одан ары Арам сары не айтты? Өкіл не деп жауап берді?— ести алмадым. Олар ұзай берді.

Әңгіменің төркіні мен жайында екенін бірден түсіндім. Жүрегім дүрсілдей соқты. «Терезеден сығалағаным да жұртқа аян болған екен ғой». Бетімнен отым шығып өртеніп барам. Жердің жарықшағы болса, батып кетсем деймін. Қарғаш та қолайсызданып қалғандай.

— Қазір қос басына бара салып бірден бізді іздейді аналар. Екі бөлініп кетейік,— деп тал-талдың арасымен жүгіре жөнелді.

Мен де қос басына қарай бет алып келем.

«Осы Арам сарыға не жаздым соншама соңымнан қалмайды?» деп булығам. Оның үстіне тағы бір шаншу сұрақ кеп қадала береді: «япырау, бірге жүрсек несі бар? Неге үрейі ұшты соншалық? Түк қылмысымыз жоқ еді ғой, жәйдан жәй жүріп Арам сары десе, көлеңкесінен неге қорқады?»— деймін қазылып.

XI

Аптап ыстық август айы. Елеусіз кемітіліп жаз да таусылуға айналды. Жердің көк жасыл реңкі аса бір құдірет шеберлікпен бірте-бірте жасыл сарғыш тартып, дала жаңа бір түске елеусіз еніп келеді. Егін сары балақтанып, қара бидай пісті. Қанша орындалғанын кім білсін, әйтеуір пішен ауызға сирек алынады. Өкіл де, колхоз белсенділері де енді «Астық!»— деп айқайлай бастады. МТС-тан шыққан Сағит комбайны ауылды басып тура егін жәйға аттанды.

Жыл, жыл бойғы өз бойына жинаған ауыр жүк, бар жыл-уын толық дәнге айналдырап, соғыстан күйзеліп шыққан ел ырысына мол ұсынып жатыр...

XII

...Ертемен күн ашық еді. Енді бұлт түнере қоюланып, жаңбыр бүрке бастады. Ертемен менің көңілім де ашық болатын, енді қамығып ақылымды әлде бір намысқа алдырыңқырап келем. Өйтетінім, мен атқосшы есебінде көшірде отырмын. Ал артта тар буылдық қорапқа бір-біріне тақасып Арам сары мен Қарғаш жайласқан. Мен мектепке керекті көрнекі құралдар аламын деп оқу бөліміне бара жатырмын. Ал Қарғаш пен Арам сарының не шаруамен шыққанын сұрағаным жоқ. Керек десең, Арам сарымен сапарлас болармын-ау деп те ойламағам. Ертемен көлік сұрап Нәуанға барғанымда:

— Қазір ауданға Мелдес жүргелі жатыр... Сені ала кет деп соған тапсырғанмын. Барып жолық,— деген ол дағдылы жұмсақ мінезін танытып.

Бірақ Арам сары жылылық нышанын байқатпады.

— Ауданда сені кім сағынып отыр екен?— деп күңк етіп тынды.

Нәуанның әлгі сөзі қамшы болды ма, ашылайын деген секілдімін.

— Кім сағынушы еді, мектептің шаруасы бар дағы,— дедім тігірек келіп.

Арам сары үндемеді. «Жарайды, ала кетейін»— деген жоқ. Бірақ «ала кетпеймін»— деп те айтпады. Сылти басып күйбеңдеп, ақтан керді жегіп әуре. Жалығып кеттім. Мектепке барып бар оқиғаны Зағыфыранға айттым. Неге екінін кім білсін ол кісі: «Арам сары болса, сөйтеді...»— деп сылқылап ұзақ күлді. Күлкі арасында тағы да:

— Бірер күнде қайтарсың. Ана спектакльді тезірек дайындап қос басына апарып қойып жіберейік. Ертең оқу басталған соң қолымыз тимей кетеді,— деді.

— Мен, тіпті, шынымды айтсам, ауылдан шыққым да келмейді қазір. Есі-дертім сол спектакль. Спектакль емес-ау, Қарғашты ойлаймын.

Бұл жөнінде Зағаңа мың да бір рахмет. Өйткені, осы спектакль дегенді шығарған сол. Бір күні: «колхоз қара бидайды шаба бастады. Қос басындағыларға апарып ойын көрсетейік, соны ұйымдастыршы»,— деді. Сол-сол-ақ екен, ауыл жастары «Қозы Көрпеш — Баян сұлуды» қоямыз,— деп шулап кетті. Көктен сұрағаным жерден табылғандай. Күнде кешке мектепке жиналамыз. Қарғаш — Баян да, мен — Қозы. Репетиция жасаймыз.

«Бүгін жер бетінде жалғыз-ақ ауыз сөз жүр!.. Ол — Баян. Жел Баян деп ызыңдайды, көл Баян деп теңселеді, өзен Баян деп ағады, тау Баян деп күңіренеді!..»— деймін бүкіл үйді басыма көтеріп. Бірақ бұл жаттанды сөз емес. Көңілімнен жарып шыққан өз сөзім секілді. Асыл махаббатты ту етіп көтерген талай ғасырдың қозылары осы асқақ сөзді сұлу Есіл жағасындағы кішкене ғана Сұлуқия ауылының жетімегі мына мен — Сапар үшін әдейі арнап қалдырып кеткендей. Баян деп аузым ғана айтады. Ал көкірегімде киелі есім — Қарғаш. «Баян» деп бір айтсам, ішімнен «Қарғаш» деп мың қайталаймын. Соны Қарғаштың өзі де сезеді ғой деймін. Мен «Баян!», «Баян!»— деп тебіреніп тұрғанымда жүзін бір қырын төмен салып жымылып күліп отырады.

Қарғаштың осы бір кейпі көз алдыма келді.

— Ауданға өзіңіз-ақ барсаңыз қайтеді? Мен мұнда сіз келгенше спектакльді дайындап қояйын,— деймін ыңпалақтап.

Зағаң тағы да сылқылдап күлді.

— Жоқ, маған бастауыш партия ұйымының кезек күттірмейтін тапсырмасы бар. Шыға алмаймын.

Осы кезде терезе алдынан зыр етіп бір арбалы өтті. Ат жүрісінің жітілігіне қарағанда ақтан кер ме деймін. «Тоқтамай-ақ қойса екен?!» — тілегім осы. Сөйткенше болмады, «Сапар!» деген дауыс шықты.

— Эне, келді, бар! — деді Зағыфыран апай.

Сыртқа шықтым. Басын көңілді шұлғып, арыстай көсіліп ақтан кер тұр. Арбада Арам сары. Қасында дәл қазіргідей Қарғаш. Үстінде мен көрмеген гүлді жібек көйлек. Қамзолға ұқсас, ұзындау, мол тігілген таза пиджак. Бар жақсысын жолға киіп шығатын ауыл әйелдерінің әдеті болушы еді. Кенет сол есіме түсті. Бір түрлі, қуанатын секілдімін. Жүрегім лүпілдеді. Әлгінде Зағаң «Жақсы, олай болса өзім-ақ барып келейін» демегеніне шүкіршілік айтып қуанам.

— Ауданға баратын ба едің? — деп күңк етті Арам сары.

— Барам...

— Ендеше қайда жүрсің? Арбаға көтеріп салу керек пе осы сендерді?

— Қайдан білейін, жаңа үндемей қалған жоқ па едің. Апармайтын шығар деп ойлағанмын, — дедім орнықты түрде.

Одан артыққа Арам сары бармады, бірақ.

— Ал отыр! — деп қабағын шытыңқырап арбаның алдын нұсқады.

«Атқосшысы болмақпын ба мен сонда мұның?»

Сәл толқып, кешеулеңкіреп қалып ем, Қарғаштың:

— Кел, отырсайшы енді, — деген даусы көтеріп әкеп көшірге бір-ақ қондырды. Содан кейін: «өзімде де бар-ау осы. Үш кісі қатар симаған соң, менен басқа кім отыруға тиісті еді? Қарғашты қайтіп көшірге отырғызбақпын? Ал Арам сары болса, өлсе орнын берер ме маған?» — деймін өзімді өзім сөгіңкіреп. «Қарғаштың көшіріне отырудың өзі неге тұрады. Маған айтпай екеуден екеуі тартып отырса, қайтер едім? Ала кетейік деген, әрине, Қарғаш қой. Шүкіршілік осынысына да».

Осыдан кейін жадырай бастадым. Алдағы бірер күннің жоспарын сызамын. Қайтсе де, Қарғаш екеуміз бірге боламыз. Мен оны клубқа апарам. Одан шыққанға дейін күн де айығады. Біз село шетіндегі бақшаны аралаймыз. Көңіл сандығын ашып, сыр шертісеміз. Содан кейін олай өтіп, бұлай өтіп жүргенде түсетін таныс үйге барып, оңаша қонамыз...

Өстіп, көк алсынша енді-енді желкектеп, көтеріліңкіреп келе жатқан көңіл күйімді айнала түнеріп, арты ақ жаңбырға ауысып бара жатқан бүркпе күн астан-кестен етіп жүре берді.

Алғашқы жаңбыр тамшысымен Арам сарының дауысы бірге шықты.

— Тоқта, Сапар!

Мен аттың басын тарттым. Арбадан жәйлап түскен Арам сары астында жатқан етек-жеңі кең, жалбағайлы брезент шекпенді алып шықты да, бүркене жамылып Қарғашты қолтығына ала отырды.

— Ал жүр!..

Жүріп келем. Ой түбіне жете алмай келем. Кәдуілгі ерлі-зайыпты адамдар секілді, бірінен бірі қысылмайды тіпті. Мені де кісі санатына қоспайтындай... «Арам сарыныкі бір жөн, ал Қарғашқа не болды?»— деймін өзімнен өзім қорланып. «Кел Қарғаш, мында, менің қатарыма отыршы!» деген сөз орала береді тілімнің ұшына. Бірақ айта алмаймын. Орын тар. Оның үстіне ана Арам сарыныкіндей шекпенім де жоқ. Арқамнан аздап дымқыл білініп, сүмірейіңкіреп отырған күйім бар. Не түріммен кел демекпін?! «Жығылған үстіне жұдырық»— дегендей осы бір жүдеу көңілімді көрші ауылдың мына Арам сары тұрғылас бір қу тақымы қарсы кездесіп мүлде құлазытып кетті.

— Ей, Арам сары, атқосшыңа дейін түгел, сайланып шығыпсың. Кәріліктің алды, жастықтың соңы деп жігітшілік құрып бара жатқанның қай жағындасың? — деп әлде неге мегзеп, астарлай сөйлеп жатыр.

Арам сары жанығып кетті.

— Салпы етек жаман әйелдерше ерте бастан от басында омалып қалған сендерден сақтасын!

Қаным қайнады. Екеуінің де өңешіне қорғасын құйып, үнін өшірсе екен деймін де, бар үмітпен Қарғашқа қараймын. Жымия күлген кейпінде, ашу-ызаның түк белгісі жоқ. Намысқа булығып қалш-қалш еттім. «Арбадан қарғып түсіп, жаяу кетсем бе екен»— деп те ойлаймын. Дегенмен ашуымды ақылға жеңдірдім. «Таусылатын не бар! Ауыз өздерінікі, надандар не демейді. Соның бәрін ауыр алып, шыжбалақтай бере ме екен? Әй, Сапар-ай, баласың әлі?»— деп Қарғаш сөгетін болса, не айтпақпын?

Осы ойдан кейін тағы да аздап жадырай бастаған сияқтымын. Қыздың әлгі кейпі ана қу мүйіздердің әлгі бір сауал, жауаптарын қолпаштау емес, қайта елемегендікті, мен-мен биіктікті танытардай болып көрінді енді. «Шу, жануар!»— деп делбені қағам. Онсыз да жерді өндіре ұтып, ұмтыла салып келе жатқан ақтан кер жібек құйрығын бір шипың еткізеді де, ытырына жөнеледі. «Тарта, тарта баланың, алақаны тозады» дегендей делбені қарыстырып ұстаймын. Жалпақ жая үстін-

дегі шлея тармағы ақ көбікке малынып сарт-сұрт ұрады. Галифе шалбарша бұлттия шығып тұрған күбішек сандар бұлт-бұлт етіп ойнаған доп секілді. Доңғалақ зырылдауықша айналып, енді-енді жаңбыр себелей бастаған асты кебу жол шаңдағы бұрқырай көтеріледі. Таяқ тастам жерде кездесер тостаған көлдер мен шоқ-шоқ ағаштар кейін қалып жатыр...

«Шіркін ақтан кер аттың төресі ғой. Колхоздың бірінші басшысы Нәуан мінетін-ақ жануар. Әттең, Арам сарыға батып «маған бер!»— дей алмайды»— деп ойлаймын. Бірақ бұл менің сөзім емес. Ауылда естігендерім. Нәуан шаруашылықты да, жол-жобаны да білетін кісілігі бар басшы. Әттең. Арам сарыдан аса алмайды. Қисынды жерде ешкімнің бетін қайтармайды. Ондайда «жоқ, бұл болмайды!»— дегенін көрген емен. Қуанышыңа бірге қуанысып, ренішіңді бірге бөлісіп, пейілін салып тыңдайды айтқаныңды. Сөзі де майда. «Жарайды, бірдеме істерміз»— дейді. Бірақ істелгенін көре алмаймын. Мұның себебін жұрт Арам сарыдан іздейді. «Нәуанның өз басы жақсы ғой. Бәрін бүлдіретін Арам сары. Қыл шылбырмен қызыл кеңірдектен қылқындыра ұстап жібермейді»,— дейді. Бұған іштей мен де қосылам. Өйткені, Нәуан «Жә, осылай болсын!»— дегенде Арам сарының далада болса, күңк етіп теріс айналып кететінін, кеңседе болса, қағып отырған шот тастарын кейін серпіп, ұнатпағанын қабағымен танытып қалатынын талай-талай байқағанмын. Сонда мен: «аузын бұған өгіздей үндемейтін осы Арам сарыдан жұрт сондайлық неге қаймығады? Не кереметі бар мұның?»— деп ойланам да, жауап таба алмаймын. Менің балаң ойымша біреу болмаса, біреу келіп: «Арам сары, көрінген жерге араласа берме, есебіңді біл! — десе, ол, тіпті, қарсыласпаған болар еді. Бірақ бұлай дейтін пенде жоқ. Пенде табылар еді-ау, «езіп тұрғаның не өзіңнің? Қай егінің түсіп ем? Дәлелде!»— десе, «ана жөнсіздігің бар», «мына жөнсіздігің бар»,— деп мойнына салу қиын. Себебі Мелдекең «Арам сары» болып бекер атанбаған ғой. Ол не істесе де ешкімге сездіртпей, жымба жолмен астыртын істейді. Дәлелдеу қиын.

Міне, менің де күдігім мол. Өлердей қызғанам одан Қарашты. Бірақ «шаруаң болмасын! Жәйіңе жүр!»— дей алмаймын. Дәлелім жоқ. Өйдеуге артық бір қимылын көрмеген соң «бірге кетті», «қатар отырды»— деген ұсақ-түйекті негізсіз күдікке айналдырып, жүрегімді жаралап босқа жүрмін. «Қашанға дейін өстіп жүре бермекпін?»— деймін жан ұшырып. Жоқ, оған көп қалмапты. Кейін ойласам, біз сонда жар жағалап келе жатыппыз ғой. Бірақ мен оны білмеппін.

Күн түске ауысты. Бұлт қоюланып, жер-көктің бәрі күңгірт сілемік тартты. Дүние жабырқау, ағаштар селт етпейді. Жолдың мны шығып, доңғалақ күбішегінен енеді. Су араламаған жерім қалмады. Қалш-қалш етем. «Тоңып қалдың-ау!» деп айтатын бір жан жоқ. Арам сары да, Қарғаш та үндемейді. Мол шекпенге оранып, жауын-шашынға шалдықпай бұйығы отыр.

Жүріп келеміз. Жаңбырмен шыланып тұнжырап тұрған аудан орталығының да төбесі көрінді...

XIII

Кешке қарай ызғарлы өкпек жел көтерілді. Қара бұлттар жөңкіліп көше бастады. Бірақ арасы бір сетінемейді. Таусылмайтын неткен көп бұлттар десеңші. Шетсіз, шексіз телегей теңіз бір жатқан. Бұрынғыдан да қоюланып алған секілді. Былжырап тұрған ақ жаңбыр енді борай соғатын болды.

Жиіркене басып кітап магазинінен шықтым. Арқамда үлкен қапшық бар. Іші толған көрнекі құралдар мен оқулықтар. Қайтсем жаңбырға тигізбеймін деймін. Бұрылып, баспалап өтер жер жоқ. Ондай баспаны менің де іздегім келмейді. Шешінген судан тайынбайдының кері ме, мны шығып, қорысқа айналып кеткен ақшу көшелермен аяғымды қағылез басып, салып келем. Бұл село да кең сақара қазақ жеріндегі үлкен мәдениеттің даңғыл жолынан әлі де болса қағастау жатқан аудан орталықтарының бірі. Сонда да жазды ен далада самарқау өткізіп, зерігіңкіреп қалған маған үлкен қала секілді. Облыс орталығында өткізген күндерім есіме түседі. Көңілім бөлінгендей. Әрі мына мектеп жұмысының да әсері бар ғой деймін, жолдағы ауыр ойдан біраз айығып қалғандаймын. Сонда да Қарғашты ойлай берем. Қайтсе де оны Арам сарыдан бөліп әкетсем деймін. Ол жөнінде бағана қыздың тамырын да басқан ем. Біз аудан орталығына келіп кірген бетте Арам сары жуан портфелін алған бойы аудандық жер бөлімінің қасында:

— Сендер жуан Мекеттің Сашкасы бар ғой, соның үйіне барып түсе беріңдер. Менің тығыз шаруам бар мұнда. Сапар, сен атты доғарып, суытып қой,— деп түсіп қалған-ды.

Мен ілгері жүрдім. Жол ауыр болса да ақтан кер сыр бермеген, ширақ басады. Бұрылып екінші көшеге түсем, үндемеймін, бірақ. Бір кезде Қарғаштың:

— Сапар, мында отырсайшы,— деген даусы шықты. Мен естімеген секілдімін. Арба шайқалды. Қарғаш жағамнан тартты.

— Саңырау болғансың ба өзің? Мына жерге отыр деймін. Жүзіне қарасам, сондай көңілді. Шыдай алмадым. Арам сарының орнын енді мен бастым. Тіпті брезент шекпенді бүркеніп те алдым. Жып-жылы. Таяна отырмын. Қарғаш қаймықпайды, қашқақтамайды.

— Қарғаш,— деймін бойым жылына бастаған соң.— Осы бетімізбен ғажайып бір алысқа тартып отырайықшы.

Қарғаш жымиып күліп, бүйірімнен түртіп қойды.

— «Бала қыран алғыр да келеді, аңғырт та келеді... Оба-лыңа қалам ба деп те ойланам. Бұғанаң қатпаған көрінсіді».

Осы бір сөзді сан қайталап естіген едім. Өйткені ол «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» пьесасының екінші актысынан үзінді. Баян қол бастап жауға аттанып бара жатады. Жас батыр Қозы келіп «жолыңды бер, жауыңа мен барайын» деп қолқа салады. Сондағы Баянның айтқаны. Естіген сайын шаншудай қадалады, әйтеуір. Баянның Қозыға емес, Қарғаштың мына маған — Сапарға айтып тұрғаны секілді. «Жоқ, обалыма қалмайсың, бұғанам қатқан» дей алмаймын. Дыбысым шықпайды. Мен түгел Қозының өзі де дәп осы жерде үндемей қалыпты. Не демекпін.

Жуан Мекеттің Сашкасының үйіне кеп түстік. Қарғаш үйге кірді. Мен аула ішінде ақтан керді ағытып ашаға байладым да, тура оқу бөліміне тарттым. Үсті-басым малшынған су болса да намысқа тырысам. Арам сары дем алмағанда, мен неге тоңып келдім деп сыр бермекпін? Шығын айту керек, жұмыс жағына келгенде Мелдеспен таласа да алмайсың. Ертеңді-кеш қазылып кеңседен шықпай отырады да қояды. Ісіне сондай тыңғылықты. Бетіне жұрттың келе алмайтыны да содан болса керек.

Сөйтіп, Арам сарыға еліктеп мен де біраз жұмысты тындырып келе жатырмын. Ендігі ойым — спектакльді тезірек дайындап, қойып жіберейік — деп Қарғашты көндіріп, ауылға қайтып отыру. Осылай Жуан Мекеттің Сашкасының ауласына кірдім. Дерее байлаулы тұрған ақтан кер «отқа қоятын уақытың болды» — деп оқыранып қойды. Ат дыбысын естиде ме, үйден Қарғаш шықты.

— Жаңа осында сені іздеп Мелдес ағай келіп кетті.

— Ие,— деймін елеңдеп.

— Осында Қайыржан жүр екен. «Жұмысын тез бітірсін де, қайтсын сол Қайыржанмен» деді саған.

— Ал сен ше? — деппін абдырап. Түкке түсінбей қалсам керек.

Қарғаш тағы да Баян болып ойнап кетті:

— «Бері қара, батыр! Жоқтағаным кімнің намысы деп ме-

нің жәйімді сен сұрамайсың. Жұмсағаным кім деп сенің жәйінді мен сұрамаймын»...

Бұл не мазағы? Күлейін бе, жылайын ба? Жоқ, онымен түк те ұта алмаймын. Әрбір удың усойқын таба білу керек. Ол Баян болса, мен Қозымын:

— «Мұныңды орындай алар ма екем! Осы шартыңды қоймағанда қайтетін еді? Не қырсығы тиетін еді соның?

— «Қыз сырын сұрамас болар... қыз арынын сынамас болар...»— деп Қарғаш та болмайды.

Осыдан кейін бұл көріністе Қозы «Амалым не, көнемін тағы»,— деп қыз қаруын асынып жауға аттанады. Ал менің көнгім келмейді. Қозы өзінің қайратына сенді. Ертең-ақ жасанған жауды талқандап кеп қыз жүрегін дауалары қақ. Ал мен болсам, ана Арам сары тұрғанда өзіме де, Қарғашқа да сене алмаймын. Шіркін, қыз дегенің неткен тасбауыр, қатыбас еді! Бір жылы сөзі үшін жүрегіңді суырып беруге әзірсің ғой. Неге білмейді соны? Неге бағаламайды? Үңілсеңші, Қарғаш, жанымның тұнығына. Онда сен деп шалқып жатқан дария бар. Онда сен деп лапылдап жанған от бар. Тым болмаса, көзіңнің құйрығын салсаң да түсінер едің ғой соны. Дариясына елігіп жүзер ең. Отына лаулап күйер ең. Түк қиыны жоқ, назарыңды салшы, жаным! Дүниеде, тазалықты, пәктікті елемеуден жаман бар ма. Қатар отырған екі үйде бірге түтін түтеткен, бірге өскен, бірге жылап, бірге күлген құрбы түгіл, адам сапар шегіп келе жатып, жол үстінде кездескендерге де тоқтап, амандасады ғой. Жөн сұрасып, кім екенін біліседі. Қайдан шыққанын, қайда бара жатқанын, анықтасады. Сол бейтаныс жолаушы құрлы болмағаным ба, Қарғаш? Сенбесең, сынамайсың ба? «Ерлігіңді көрсет! Тазалық-тұнығыңды көрсет!»— деп салмайсың ба қиынға! Неге болсын ойланбастан-ақ барар ем ғой. Не болды саған? Не жұмбақ сырың бар мен білмейтін?

Осындай бір күйінішпен үйге ендім. Шағын ғана екі бөлме — ауыз үй, төр үй. Жып-жылы. Тап-таза. Ашытқан нан иісі шығады. Сарымсақ иісі шығады. Қыр адамына таңсық, ауыздан сілекейіңді шұбыртар иістер. Үй иесінің әйелі сары кідір тартқан жуан ақ сары кісі екен. Бәйек болып жатыр:

— Балам-ау, су, болғанда да оңбай қалыпсың ғой. Кел, шәй ішіп жылынып ал,— деп ақ булкасын, сүтін, ыстық шәйін менің алдыма қойды. Қарғаш та қасыма кеп отырды. Менің жан дүнием де соғып өткен ала құйын дауылды сезе ме, үндемейді.

Сөзді мен бастадым:

— Кететін болсақ, бірге кетейік, Қарғаш. Сені мұнда қалдырғым келмейді.

— Біздің жұмыс бастан асып жатыр ғой, Сапар. Бірер күн боламыз біз.

Күйініп отырғандықтан ба:

— «Бізін» не осы? Отырсаң, тұрсаң да ылғи біз дейсің де жүресің. «Мен» деп еншіңді бөліп, іргеңді ажыратар күнің бола ма?— дедім тұңғыш рет мінез көрсетіп.

Қарғаш таңырқай қарап сәл отырып қалды. Мұндай сөзді күтпеген секілді. Дауысы баяу, орнықты:

— Қалағаның сол болса, ал «мен». Менің жұмысым басымнан асып жатыр. Ертең ертемен мен банкіге барам. Сосын түстен кейін мен жер бөлімінде болам,— деп «менді» көбейте сөйлеп езу тартты.— Разымысың енді?

— Неге кетсін дейді Арам сары маған? «Сұлуқиядан қуыңдар. Басқа мұғалім жіберіңдер!»— деп өкілге жамандайды. Басқаға жамандайды. Егініне түстім бе мен оның?

Қарғаш менің ашуымды бағып, сипай сөйледі:

— Жер болса лайсаң. Жол болса ауыр. Ақтан кер десе, ағайдың ішкен асын жерге қоятынын білесің.

Бұдан кейін мен де тым биіктеңкіреп кеткенімді сезіп төмен түстім:

— Жақсы, менің де жұмыстарым бар. Біте қалса көрермін,— деп қайта сыртқа беттедім де, содан жатар орынға бірақ оралдым. Қайыржанды іздегем жоқ. Қарғашты қалдырып кетем дегенді ойлағым да келмейді.

Арамызда болған оқиғаны Қарғаш айтып жеткізді ме, әлде «қайтсын!»— дегенге қайта қоймайтынымды өзі сезді ме, әйтеуір Арам сары талағы бетіне шығып, күреңітіп отыр екен.

— Осы жұрт деймін, ауданға келсе, қыдыру үшін келеді деймін,— деп күңк етіп басылды.

Мен түсінбеген болдым да, үндемедім. Арам сары секілді тұйық мінезді адамдарды шапқа түртіп, шамдандыру үшін олардың өздеріне ұқсап, діңкелетіп үндемей, мән бермей қою керек пе деймін. Мен дәп сөйттім. Бұл үйде Арам сары жоқ есепті маған. Көп отырдық. Тым-тырыс. Қарғаш та әлденеге жазықты кісіше аяғының ұшымен басады. Ақыры мен жеңдім. Арам сарының шыдамы таусылса керек, сөзді бұрын бастап, тиісе сөйледі.

— Мектептеріңнің қысқа әзірлігі нашар. Отындарыңның тең жарасы тасылған жоқ әлі. Көп терезелер замаскаланбаған. Ертең азынаған суық үйде балалар қалай оқымақ деймін?.. Соны неге ойламайсың деймін?..

Енді мен де шыдай алмадым.

— Ойлайтын жерді тапқан екенсің!

Арам сары әрі аспады. Жүзі сәл құбылып, қабағы жазылыңқырап отырып қалды. Бір кезде әлде бір әлсіздікті таңытқандай болып:

— Ендігінің жастары міне өстіп «ә десең, мә»— деп шыға келеді,— деп тынды.

Кезегі келсе айтармын деп жүрген сөзім көп еді. Бірақ Қарғаш алдында ұсақтық танытып, тәжікелесіп жатпай-ақ қояйын деп сыртқа шығып кеттім.

Қараңғы аула іші. Жел қайта басылған. Былжырап жаңбыр жауады. Төңірек жылбысқы жас терідей, сонша жиіркенішті, сонша жабырқау, тым-тырыс. Үй де, үй алдындағы шағын-шағын, шажырқай сарайлар да аласарып мелшиіп қалған. Осы көңілсіз дүниеден су болса да көк шөпті күрт-күрт шайнаған ақтан кердің көңілді дыбысы ғана оқшау шығады. Күндізгі су шалған, суық шалған денем ауық-ауық соғып өтетін тым салқын жаңбырлы лептен тоңазып, қалтырай бастадым.

Не істемекпін.

Әлде басқа бір таныс үйдің терезесін барып қақсам ба екен?

Кенет Қарғаш есіме түсті. Суық қолдан балапанын қорыған ұябасарға ұқсап айналсоқтай бергенім сол Қарғаш үшін емес пе еді! Енді Арам сарының қасына қалай оңаша тастап кетпекпін? «Басқа бір үйдің терезесін қақсам ба?»— дегенім жәй бір шарасыздықтың шалығы. Бер жағым айтқанымен, көңілім шегіншектей береді. Еріксіз басып үйге кірдім. Төргі үйдің есігі жабық тұр. Ыдыс-аяғын жинастырып күйбеңдеп жүрген Мария Ивановна алдымнан шықты.

— Олар ана бөлмеде тынығатын болды. Ал сен түнде ат қарайсың ғой, мында жат,— деп жалпақ орыс пешінің үстін көрсетті.

— Ат қарайды дегенді кім айтты сізге?

Даусым қатқылдау шықты білем, Мария Ивановна ренжітіп алдым ба дегендей қипалақтап қалды.

— Ана Мелдес Асабаевич солай деді ғой.

Денем мұздап сала берді. Төргі бөлменің есігін қалай ашқанымды да білмеймін. Кіріп бардым. Бір төсек жерге, бір төсек кіреуетке салынған. Арам сары жердегі төсекте жатыр. Ал Қарғаш болса, кішкене айна алдында шашын жазып, түрегеп тұр.

Ай-түй жоқ, бірден:

— Жүр, Қарғаш, мен десең! Кетеміз!— дедім қатқыл үнмен.

«Қайда?» — дегендей Қарғаш таңырқай қарады. Шарасыздық па, әлде көнбістік пе, әйтеуір мүләйім қарас. Баяғы асаулықтың белгісі жоқ қайтсе де.

— Жүресің, Қарғаш, менімен. Жатпайсың бұл үйде. Жатқызбаймын, — деп таяп барып білегінен алдым.

Қарғаш шегіне берді.

— Қой деймін, Сапар. Түн ішінде, мына жаңбырда қайда барамыз? Ұят болады.

— Кімнен? Мына жатқан Арам сарыдан ұят па? — деп айқайлап жібердім.

Арам сары басын көтерді.

— Ау, денің дұрыс па өзіңнің?

— Дүп-дұрыс, сап-саумын!

Қарғаш буын-буыны қалтырап, қалш-қалш етеді. «Босат деймін!» — деп менің қолымды жазбақ болып, шегіне тартып тырмысады.

— Қарғаш міне айдай әлемге айқайлап айтам: жақсы көрем сені! Өмірлік жарым деп қараймын саған! Илан осыған! Иланбасаң шарттың ең ауырын қой. Орындай алмасам, жолда қалайын! Мен десең, жүресің қазір, кетеміз бұл үйден!

— Жоқ, жоқ, атама ондай сұмдықты. Ешқайда да бармаймын мен бұл үйден! — Қарғаш даусы да қатаң, кесімді.

— Рас айтасың ба?

— Рас айтам, Сапар!

Енді айтар ештеңе де қалмады. Қолымды жазып жібердім. Тартынып тұрған Қарғаш тура Арам сарының үстіне барып құлады. Мен сарт еткізіп есікті жаптым да, сыртқа жүгіре шықтым.

Сабалап тұрған жаңбырдың астымен қараңғы көшеге бет алдым. Жаңбырмен малшынып, жайсыздықты сезіне ме, «жеті қараңғы түнде қайда барасың?» дегендей ақтан кер де бірекі рет оқыранып қала берді...

XIV

Ашу үстінде есікті қатты серіптім бе деймін, ақылға қазір қонақ беріп отырғандаймын. Енді қайттім? Қайда барам? Ауылға барсам, Қарғаш көзіне қалай көріне алам? Арам сарыға не деп сәлем берем? Әлде үйреншікті қалаға тартып отырсам ба екен. Бірақ онда не бітірмекпін? Көше кезіп, табан тоздырғаннан басқа, арам жолмен мал тапқыштардың тобына қосылғаннан басқа не бар күтіп тұрған? Жоқ, одан да Алматыға аттанып отырайын, жетімдігімді айтармын, көзімнің жасын сатармын. Мүсіркейтін, қол үшін беретін біреу табылар...

Ал сонда анам қайда қалады?

Осы бір сұраққа тірелем де мүдіре берем. Айтпай кетсем жарым-жасы құрып, мүлде шөгіп қалады-ау. Жазығы не байғұстың? «Қой ең болмаса бір көрініп, қайда баратынымды айтып кетейін»,— деймін көп ойланып. Оның үстіне, жасыратын несі бар, Қарғаштан да үмітсіз емеспін. Өткендегі кездесулердің бәрі де жәй нәрсе секілді. Шын отырып, көңілімдегіні жеткізе айтсам, қайтіп иілмейді, қайтіп кеудемнен итере салады кет әрі деп? Мүмкін емес сияқты.

Осындай болымсыз үміттің өлуісін жанған шырағын медеу көріп Сұлуқияға бет қойып келем. Үш күн толассыз жауған жаңбырды тосып, екі күн осылай қарай жүретін көлік бола ма деп бүкіл аудан басын кезіп, араға бес күн салып келем. Жақындаған сайын баяғы аудан орталығында жасаған байламдарымның бәрі іріп, көңіл күдігі зорайып бара жатқандай. Мазам жоқ. Қырқаға көтерілдім. Әуелі Сұлуқия, одан кейін ауылдың нобайы көрінді. Ыстық күннің лебімен бұйраланып жосыла ойнаған сағым арасынан тыныш, жайбарақат қалқып құбыла көрінеді. Сонда да бұл бір алдамшы құбылыс секілді, жүрегім дауаламайды, Арам сарыны жауын ашылысымен кеткен деп естігем. Келе салып, алдымнан не «сыйлығын» дайындап қойғанын кім білсін!? Үйге ешкімнің көзіне түспейін деп сырт жақтан жасырынып келіп кірдім. Апамның бірінші сұрағы: «шырағым-ау, әнеугіден бері қайда жүрсің?» болды. Жүрегім қылып ете түсті. «Іздеп жатыр екен ғой»— деймін.

— Немене, бөтен әңгіме бар ма?

— Жоға... Арам сарылардан неге қалып қойдың дегенім ғой.

— Жұмыс болды ғой, апа.

Апам күрсініп алды.

— Тірі адамның жұмысы таусылар ма? Сапаржанымды қайда тастап кеттіңдер деп ем, Қарғаш та: балаңыздың «жұмысы болып қалды, апа»,— деп күледі. Жеңілдеу бірдемеге тұруыңа болмады ма! Өз жаныңды өзің жеп қайтетін ең сол.

Жүрегім орнына түсейін деді. Анамның аңқаулығына іштей күліп, мәз болып та қалдым. Үйге беттеймін. Апам байғұс «төсек-орынды мында, шошалаға шығарғанмын былай жүр»— деп жатыр.

— Шошалаға шығарғаны несі?

— Ағаш үйдің тақтайын қопарғызып тастадым.

Ие, үй іші астан-кестен. Ескі теректен жарып салған тақтайлар түгел алынып, сыртқа шығарылған. Мен апама таңырқай қарадым.

— Кеше Арам сары: «анада Сапар едендік тақтай керек деп жүруші еді, реті келетін түрі бар соның. Қарағайға кеткен көп көліктің алды келе бастады. Дайын отырыңдар»— деп кетті. Сонсоң үйдің асты кебе берсін дегенім ғой...

Сасқаным ба:

— Қой?..— деппін.

Апам бетін жыртты.

— Құдай-ай... Ойнап тұр дей ме бұл байғұс. Мына Өтеген үйінен аттанып бара жатып әдейі бұрылып келіп айтты.

Қайран қалып тұрмын. Рас, көңілі түскен бір кездерінде «едендік тақтай керек еді» — деп құлақ-қағыс еткенім бар еді. Бірақ «көрермізден» артық жарытып ештеңе деген. Қайтсе де жаманшылыққа жорығым келмейді. «Мүмкін онда тақтай болмаған шығар. Ал енді қарағай тасылып әкелініп жататын болса, өз ақшама бермегенде не істейді? Қанша айтқанмен барды-жоқты көріп, ауыл-жәйін ойлай жүретін адам ғой, болмашы бір ағаттық үшін баламен бала болып жатсын ба!» деймін. Сонда да сыңайын байқағым келеді. Мектеп жаққа бет алдым. Айтқандай-ақ ат қораның алдында Мелдекеңмен жолғастым. Жүзінде бір жылылық бар секілді. Аздап сылти басып қасыма келді.

— Сапар деймін, ендігі отынды қораның жол жағына үйгізіңдер. Ық жаққа қар көп үймелейді. Қыста аршып алуларын қиын болады,— деп жатыр. Түк болмағандай.

Әуелде отыншыларға ық жақты көрсеткен мен едім. Қай жаққа қардың көп үймелейтінін есептеппін. Бұл қатемді сапардан оралған бетте Зағыфыран апай да көрсеткен болатын. Сол себепті Мелдекең ақылын құп алып жатырмын.

Ол енді мектепке жақындап келді.

— Ана-мына десек те ремонтты жақсы жасадыңдар,— деп мақтап та қойды. Содан кейін кірер есікке қамыстан жылы қалқан ұстауды, әйтпесе қыста балалардың кіріп-шығуының қиын болатынын айтты. Ол үшін колхоздан кісі де бөлмек болды. Осыдан кейін мен бұрынғының бәрін ұмытып жүре бердім.

Арам сарымен ара қатынасты бірыңғайлап көңілді орнықтырған соң, енді Қарғашты ойлаймын. Көруге құмартам. Бірақ ол аудан басынан келе сала колхоз шаруашылығымен бесалты күндік жол жүріп кетіпті. Дегенмен жадырай бастаған секілдімін. Арам сарыдан мақтау алғандықтан ба, күндіз-түні мектептен шықпаймын. Ерте кетем үйден, кеш оралам.

Бір күні кешқұрым күндегі әдетім бойынша мектептен келсем, есік алдында бір арба тақтай жатыр. «Мелдекең сөзінде тұрған екен»— деп үйге кірдім.

— Апа, мына тақтайларды кім әкелді?

— Әлгінде бір-екеу кеп түсіріп жатқан. Ана Арам сары жіберген шығар деп тіпті кімдер екенін байқаған да жоқпын,— дейді апам. Көзім ұйқыға кеткенше ойлағаным еден жәйі. Қай шеберді шақыртып, қалай төсеттіретінімді жоспарлаймын ұзақ жатып.

Ертеңіне ертемен жүгіріп кеңсеге бардым. Мелдекеңді орнынан басып, тақтайлардың құнын төлейін деймін. Бірақ ол асығыс екен, салқын ғана амандасты да:

— Шаруаң болса ертең келерсің, Сапар,— деп ақтанкерді борбайға бір салып, дала бригадасын бетке алып тартып отырды.

Ойымда түк жоқ. Жайбарақат бір халде мектепке келіп оқу программасын оқимын. Талай рет тексеріп, талай рет қайталап көшірген балалардың тізіміне үңілем. Ұзақ отырып тағы да көшіре бастадым. Терезеден қиыстау түскен күн сәулесі бөлменің орта тұсына қарай аунады. Кенет Сағит келіп кірді. Жүзі салқын. Әлде неге ала көңіл болғандықты танытады.

— Оңаша отырғаның жақсы болды,— деп скамейкаға кеп жайғасты да, мектепті басына көтеріп дабырлай сөйледі.— Сен бала, осы, істеп жүргенің не?

Жүрегім мұздап сала берді. Аудан басындағы әбестігімді естіген екен ғой деймін. Ештеңе дей алмай күмілжи бердім.

— Өйтіп тақтай ұрлағанша, қаңғырып кеткеніңнің өзі жақсы ғой.

— Тақтай ұрлағаны несі?— деймін шошынып.

— Осы әлгінде қос басында тамам жұрттың көзінше Арам сары өкілге айтты. «Кеше кешке таман колхоздың тақтайы жоғалған еді, іздестіре келсек әлгі облыстан оқып келген мұғаліміміздің қорасынан таптық»,— деді.

— Қой бекер шығар, Саға,— деймін. Тіпті сенгім келмейді.

— Мынау не дейді! Міне оң құлағыммен естідім де, анығын білейін деп әдейі шауып осында келдім. Өкілдің беті жаман, шырағым.

Менің басыма қарай бір сұмдықтың шоғырланып келе жатқанын енді сезгендеймін. Қипысқа түскен арыстандай өзімді өзім қоярға жер таппаймын. Ұзақты күн алпарысумен болдым. Апырау мұнысы несі? Құтылғысы келсе, басқа бір амалын таппайтын ба еді? Басымды қылысқа итермелегені қалай?

Күн алаулап, батыс жақты қызыл күрең өртке бояп көкжиектен асты... Ымырт үйірілді... Тоғай жақ қарауытып, арғы

қырқалар суалған көз жанарындай бұлдырай іріп, жоғалып барады. Колхоз кеңсесінде самаладай болып шам жанды...

Арам сары жалғыз екен. Алдындағы қағазға үңіліп үнсіз отыр. Келгенімді ұнатпағаны ма, маңдайын тыжыртты. Мен де ештеңені естімеген адамша:

— Мелдеке, ана тақтайлардың ақшасын төлесем бе деп едім,— деймін биязы ғана.

Арам сары қағаздан басын көтеріп алды да:

— Қайдағы тақтайдың ақшасы?— деп күңк етті.

Ана сіз түсіртіп берген тақтайлардың...

— Өзіңнің айтып тұрғаның не? Мен қашан тақтай түсіртіп беріп едім? Есің дұрыс па?

— Апама уәде беріпсіз ғой...

Арам сары даусын бір саты төмен түсіріп сәл жайыла сөйледі.

— «Шешенді кездестіргенім рас. «Көерміз»— дегенімнен де танбаймын. Бірақ сол «көермізді» пайдаланып ешкімнен сұрамастан бас жоқ, көз жоқ, қоғам мүлкін сүйрей жөнелуді қайдан шығардыңдар?

— Мен сүйредім бе? Түсіріп берген жоқ па!

— Кім түсіріп берді? Кәне, айтшы соны. Жерге қағып жіберейін әулие болса да.

Мен күмілжи бердім.

— Ә, бұған келгенде үндей алмайсың.

— Мен үйде жоқ болатынмын. Апам сіз жіберген кісілер шығар деп тіпті мән бермепті — дедім ағымнан жарылып.

— Өлсеңдер біреуге қандарыңды жақпай өліңдер,— деді де Арам сары қағазына үңілді.

«Сөз бітті осымен. Бар, жөнел!» дегені бұл оның. Бірақ кеткім келмейді. Сөз аяғы тынбаған секілді. Сасқаным ба:

— Енді не істеймін?— дедім бір кезде тұрып-тұрып.

Арам сары басын көтерген жоқ.

— Мен ештеңе де білмеймін. Бар, Нәуанмен сөйлес,— деп күңк етті де, быртық саусақтарымен шот тастарын сартылдата жөнелді.

Бұдан кейін Арам сарыны «әке», «көке» деп сөйлесте алмай-тынымды мен жақсы білем. Торығып сыртқа шықтым. Дөңгеленіп толысқан ай беті күп-күрең, талаурап кеткен. Қара өрт ішінде шымырлап қайнап жатқан секілді әлде не.

— Апырай, Сапаржанбысың шырағым? Бір сұмдыққа көрінбесе жарар еді, ай жарықтық тұтылып тұр ғой,— деп бір кемпір күбірлеп өтті.

Денем мұздады. Баяғы бір шоң желке сұрақ тағы алдымнан көлденеңдей қалды: енді не істемекпін?

Атқораның алдында қараңдап біреу жүр. Даусынан таныдым. Нәуан. Жүгіріп қасына бардым да:

— Иланыңыз, Нәуан, тақтайды мен ұрлаған жоқпын. Имандай сырым, адалмын. Өзім жоқта біреулер кеп түсіріп кетіпті — дей бердім.

Асығып, аптығып тұрғандығымнан ба, Нәуан күлген секілді болды.

— Тақтайың не? Қайдағы тақтай?

Көңілім орнығайын деді. Мен енді болған оқиғаны басынан бастап баяндадым.

Нәуан ықласымен үнсіз тыңдады да:

— Жарайды, бір жөні болар. Қорықпай-ақ қой. Мелдес түсіртсе тана қоймас. Сұрастырармыз. Анық-танығына жетерміз,— деді.

Нәукеңнің осы бір жұмсақ жауабын малданып үйге келдім. Келсем, есік алдында үюлі жатқан тақтайларды қарап, құрылыс бригадасының бір-екі адамдары жүр.

— Ие, бұл жоғалған біздің тақтайлар,— дейді біріне бірі.

Мені көріп бірі қасыма келді:

— Сапар-ау, айдың, күннің амапында бұл не қылғаның? Тақтай ұрлады деген не сұмдық мұғалім басыңа! Одан да қайыр сұрап ел ақтап кеткеніңнің өзі тыныш емес пе еді?!

Мен үндей алмаймын. Ызаға булығып үйге кірдім. Ұрынарға кара таба алмағаным ба, апамды кінәлаймын.

— Үйде отырып, кімдердің кеп түсіріп кеткенін де білмейміз. қайтіп ел санатына қосыла аламыз осы!

Бәрінен де бейхабар апам байғұс аң-таң.

— О не боп қалды?

— Тақтайды кім түсірді, ие жоқ. Маған өзің ұрлап алып отырсың деп бәле жауып жатыр.

— Не дейді? Әлгі Арам сары қайда?

— Арам сары ештеңені де білмейді.

Апам күмілжіп қалды.

— Қайдан білейін, бір-екеу дабырлап сөйлесіп кеп арбаларын қораға тақап қойып түсіріп жатты. Тіпті шаруам да болған жоқ. Әлгі Арам сары жіберген шығар деп өз ісіммен айналыса бердім.

Ен далада еркін жүріп, үйреніп қалған қазақшылық-аңқаулық-ай десеңші! Құлық-сұмдық дегенмен қайдан ауылдас қонсын! Дегенмен кесімді бір байлам жасап: «Мұның бәрін Мелдес жасаттырып отыр»— деуге көңілім тағы дауалай алмай

ды. «Қайтіп ол мұндай пасықтыққа бара қойды? Әлде бір жаңсақтық жоқ па екен бұл жерде?»— деймін толғанып.

Көер таң көзбен атты. Не болып жатыр екен деймін бе, тұра салып кеңсе жаққа бардым. Ойда жоқта қарсы алдымнан Бақат шыға келді. Телпегі бұрынғыдан да үлкейіп, өзі бұрынғыдан да кішірейіп кеткен секілді.

— Ә, бала бұрынғы кінәларың аздай, енді ұрлық жасауға кірістің бе? Тұра тұр,— деді көзін ойнақтатып.

— Мен ұрлық жасағаным жоқ.

— Енді кім? Сен болмағанда мен бе енді? Тақтайды қайдан алдың?— Дауысы сондай қатаң. Беті сондай жаман. Енді бірдеме десем ушықтырып алар түріп бар. Түсіндірем дегенмен илана қояр ол жоқ. Үндемегенді жөн көрем. Бірақ онымен де ештеңе ұтпадым. Өкіл бел алып кетті.

— Үндемейсің, ә? Үндеттіремін әлі мен сені!— Бақат одан арғы сөзді артық санады ғой деймін, кілт бұрылып кеңсеге кірді.

Шын қатерді мен енді сезгендеймін. Дүние тынысы тарылып, айналам қусырылып, келе жатқан секілді. Қазылып, таусылып қалдым.

Өстіп жаның күйзеліп, қысылған кезінде суға кеткен тал қармайдының кері ме, Нәуанның кешегі «бір жөні болар»— дегені есіме түсті. Енді соны іздеймін. Жүгіріп үйіне барсам, далаға, егін басына кетіп қалыпты, жаяулап-жалпылап егін басына барсам, басқа бір жол мен ауылға кетіп қалыпты. Апырай, жол дегенің неткен көп еді! Дүниеде бір-ақ жол неге болмайды екен осы? Адамдар сонда адаспас еді ғой. Бірін-бірі өстіп іздей қалса жолығыса алмай шарқ ұрып қиналмаған да болар еді. Мына мен секілді жоқ жерден бәлеге тап болып күйзелмес те еді. Әттең не керек... Жазған құлда шаршау бар ма, тағы да жаяулап ауылға келдім. Әйтеуір уақытымен келіппін, аудан басына жүргелі жатқан үстінен шықтым. Бір жақсысы, қабағы жазық, жүзі жылы екен. Көңілге сонысы тоқ.

— Сені тақтай ұрлады деп жазғыра алмаймын, Сапар. Сенбеймін ондай сөзге,— деді Нәуан жұмсақ сөйлеп.— Сондай-ақ Мелдесті де жазғыра алмаймын. Оған да көзім жетпейді. Олай дейтінім, тақтайды біз алыстан тасып әкеп жатырмыз. Колхоздың өз жыртығын бүтіндемей тұрып Мелдестің маған түк деместен шешеңе кездескенде айтқан «көрермізден» басқа мырзалық жасауы мүмкін емес. Меніңше мұнда бір жаңсақтық бар ма деймін: колхоз мүлкіне арам қолын сұққан біреулер сенің үйіңнің қасынан өте бергенде әлде неден қысылған да аудара салған. Әйтпесе ұзыннан өші, қысқадан

кегі жоқ Мелдес ағаң не себепті ондай іске барады? Сені жыққан да не мұратқа жетеді? Ойланшы өзің. Мүмкін емес.

Нәуан көңіл пернесін дәп басты білем:

— Өзімде солай ойлаймын,— деп салдым.

Нәуан сөзін жалғай берді.

— Олай болса, милициядан кісі шақыртып, шу көтерудің қажеті жоқ. Өкілге мен осы пікірді айтам.

Бұл сөзге де мен құлақ асып тұрмын.

— Жөн сөз.

— Жөн сөзің жөн сөз-ау, бірақ мұнымен іс бітпейді, Сапар. Сен мұғалімсің. Ал ел ішінде «ұры мұғалім» атанған да жаман. Мешкей деген жақсы емес. Тілімді алсаң, қоныс аудар. Басқа ауданға көш. Не болмаса осы ауданның алысырақ бір колхозына сұран. Әйтеуір бұл жерде қалма енді.

Нәуан осыны айтты да жүріп кетті. Мен көшеде ойланып қалдым. «Әйтпесе ұзыннан өші, қысқадан кегі жоқ Мелдес ағаң не себепті ондай іске барады?» — деген сөз құлағымда тұр. Ие, баруға тиісті емес. Бармайды.

Осы бір тоқтам тағы да мені колхоз кеңсесіне жетелеп әкелді. Қарғаш орны бос тұр. Столының үстіндегі шыныдан жұқалаң шаң көрінеді. Арам сары жалғыз. Баяғы қалпы. Төмен қарап отыр. Сықырлап есік ашылғанда көзінің астымен бір қараған еді, содан кейін үнсіз қалды. Қарғаш столына кеп отырдым. Кіріп келгенде жалтырап таза тұрсын деймін бе, неге екепін қайдам, жеңіммен орап шынысын сұрттім. Арам сарыда дыбыс жоқ. Ұшы майлы аяқтанып бітетін жалпақ табан қаламүштің қағаз бетіндегі жорға сырылы ғана естіледі. Әңгімені неден бастаймын? Не айтпақпын? Білмеймін тіпті. Тілім сөйлеуге келмейтін секілді. Дауыстан да айрылғандаймын. Кенет «Қарғаштың да кете қалғанын көрмейсің бе! Ол болса, қалай десең де «Сапар кінәлі емес бұл жерде» — деп кесіп айтар еді» — деп ойлаймын. Күнді санаймын. Бүгін бесінші күн. Ертеңдер келіп қалуға тиісті.

Арам сары маңдай сызықтарын жиырып сәл қабағын түйді. Бір сәт ойлана отырып қалды. Содан кейін қайта еңкейе беріп жүндес келген жуантық саусақтарын шот тастарын бойлатып жүгірте жөнелді. Менің ұзақ күтіп отырғаным қаперіне кіретін секілді емес мүлде. Тіпті менің дүниеде бар, жоғымның түк мағынасы жоқ па деймін ол үшін. Ертең мен сотталып кеттім. Жә болмаса, осы бір әділетсіздікке төзе алмай жарық дүниемен хош айтыстым бәрібір, ана жүрек селт етпейтін, ана шот тастарын қуалап отырған жүндес қол қалтырамайтын секілді. Арам сары осы бір салғырт, жайбарақат қалпында қала беретіндей.

Жүрегім тулай соқты. «Неге осындайсың, Мелдес? Не жазығым бар еді бір ауыз сөзіңе зар ететін? Өкпеге қиса да, өлімге қинайды демеуші ме еді атамыз қазақ? Менің туғанымды көрдің ғой. Бәлкім шыр етіп жерге түскенімде іңгәлаған даусымды бірінші болып естігендердің бірі де шығарсың?! Сонда сен дәл мына қазіргі мен секілді жас тілеулі балаң жігіт емес пе едің? Үмітің бар еді, отың бар еді. Махаббатың бар еді кеудеңде, арманың бар еді ғой алыстан іздеген. Ие, шілдеханамда да болдың ғой. Кезегің келіп жұрт қоймаған соң бір-екі ауыз өлең де айтқансың менің қошеметіме. Сол кезіңді есіңе неге алмайсың осы бір сәтте? Тіпті сені жазғырмаймын. Бәлкім, адал да боларсың. Нәуан айтқандай бұл бір жаңсақтық шығар. Сонда да мынадай менің жаным қыл үстінде тұрған осынау бір шақта жан дүниемді түсініп «ие мен жібертем» — дей салсаң, жас тілеулі бір пендені апаттан сақтап қалмас па едің! Ағалығың қайда сүрінгенде жол көрсетер?

Арам сары тағы қабағын түйді. Түрегелді де артына кілт бұрылып, шкафты ашты. Маған жауырынын беріп, әлде бір папканы ұзақ тұрып ақтарды. Ең болмаса «неге келдің?» деп болса да тіл қатар түрі жоқ. Шыдамым таусылды. Ұзақ сықырлатып есікті соза аштым. Арам сары сонда да селт етпеді. Сол жонын берген қалпы қала берді...

Ендігі тірек — жалғыз Қарғаш ғана.

XV

Мектепте, шағын ғана мұғалімдер бөлмесінде отырмыз. Кеш түсіп, төңірегіміз ала көлеңке тартып келеді. Шынжырына екі кірпішті қосақтай байлап қойған ескі қабырға сағаты дағдысынан тез, шықылдай соғып, шолтаң-шолтаң етеді. Бірақ уақыт жылжымай тұрып қалған секілді. Жүрегім лүпіл қағып, асыға күтем. Жоқ, күтпеймін, уақыт осылай тынып қалса екен деймін. Зағыфыран апайда да өзгеріс бар. Аралата, сирегірек күліп, салқындау отыр. Тамаша бұрышта тұрған глобусты айналдырып әуре. Қодар ролінде ойнайтын Қайырман, неге екенін кім білсін, «Сары аурудан сауығу бар ма еді, кетермін де Сарыарқаны сандалып!» — деп күрсініп қойды. Ұстараның жүзінде отырғаным сондай, бұл сөз де шаншудай қадалып жатыр.

Есік алдында аяқ дыбысы естілді. Басқалардан артығырақ елеңдеп отырғандығымнан ба, бойымды электр тогі соғып өткендей болды: «Ал келді. Ашылды бәрі де!» Жұрт шуласып есікке қадалды: — «келе жатыр!»

Жоқ, келе жатпапты. «Спектакль қояды», деп сыртта дүрліккен балалардың бірі болып шықты. Өксігін тыя алмаған балаша, мен бөліп, бөліп күрсініп қойдым.

— Мынау жұмыр жер болып, осылай зырқырап айналып тұрса, жер үстіндегілер сыпырылып түсіп қалмай қалайша жүреді екен?— деп Тамаша ернін бір сылп еткізді.

Әр қайсымыздың шеше алмай жатқан әрқилы сырымыз бар.

Зағаң сылақылап ұзақ күлді. Тамашаның аңғал сұрағына мәз бе десем, мүлде олай емес.

— Бұл шіркінге не болды? Әлгі жіберген баламыздың өзінен айрылып қалдық-ау,— деп дем ала алмай буына күледі.

Ай, Зағыфыран апай-ай, жаның нәрестедей таза болса да, мінезің оғаш, қызық бір жансың-ау. «Ол шіркіннің келмеуінде» сонша буынып күлетіндей не бар еді? Әлде аудан орталығындағы оқиғаны естідің бе екен? Тынышсызбын.

Күткеніміз — Қарғаш. Әнеугі жаңбырлы күннен бері мен оны көргенім жоқ. Күн сайын осылай мектепке жиналамыз. Күн сайын өстіп күтеміз. Босқа күтеміз. Үш күн өтті... төрт күн өтті... Келмейді. Бүгін де жиналып тосып отырмыз. Өзінен де, жіберген баладан да хабар жоқ.

«Бұл шіркінге не болды?»— деп жұрт аң-таң. Қарғаш қылығы оларға терең жұмбақ. Оларға жұмбақ болғанымен маған аян. Сол сыр-жұмбақ барша жұртқа пәш болса, құрыдым ғой онда. Жұрт көзіне қалай көрінем? Кезенген мылтықтың аузына қарсы жүргендей күнде мектепке құр сұлдерім келеді. Қашанға дейін өстіп бітеу жараға ұқсап жүре бермекпін. Келсе екен тезірек деймін. Өлетін баланың молаға қарай жүгіретін әдеті емес пе, көрсем деп аңсаймын. Әлде бір тал қармағандай: өкпеге қиса да өлімге қия қоймайтын шығар,— деп жоқты медеу тұтып, жұбаныш табам ондайда. Сөйтем де оқыс шошынып, айнып қалам. Ал келді? Ал жұрт болып «саған не болды?» деп жан-жақтан анталап сұрақты жаудыртты кеп? Сонда Қарғаш тұрып: «оны мына Сапар біледі. Осыдан сұраңдар!»— десе не деймін? Жоқ, жүрегім дауаламайды. Көңіл күйімді, жан күйзелісін түсінер Қарғаш жоқ секілді енді. Өңі салқын, тіл қатпайды. Қарсы келе жатсам, бұрылып кетеді. Соңынан жүрсем, қайрылмайды.

Ет қызуымен бірдемені бұлдіріп тастап артынан бетіңнен басып өлгенше өкінетін бір кезің болмай ма. Тап сондай бір халдемін. Қарғашты ренжіткенім қақ. Қатты ренжіттім. Не жаза қолданса да обалым жоқ. Рауа. Жаман ойға қалай бардым? Күнәдан пәк асыл Қарғашты жаман атқа қалай қидым

десеңші?! Ал арбада қатар отырды... Ал тіпті қатар жатты... Ар жағында көңілі таза болған соң онда тұрған не бар еді? Қорап тар болған соң қатар отырмағанда не істейді? Үй біреу болған соң бір бөлмеде жатпағанда қайтеді? «Осының көңіліне күдік келер-ау» — деп мені ғана ойлап қалайша басқа үйге кетіп қалмақшы? Арам сарының алдында қолынан ұстап «Жүр, кетеміз!» деп тарттым-ау, масқара-ай.

Осындай мазасыз бір ойлар жанымды жегідей жеп азаптайды. «Қол жетпес қияда тұрған алтын басыңды төменде деп ұғынып, дәрекі мінез көрсеттім. «Кешір, жаным!» — дегім келеді. Бірақ соған жағдай жоқ. Талай рет талай ғасырдың сенімді серігі болып келе жатқан кәрі қаламды алдым қолыма. Талай рет көңілімдегі асыл есімді «жаным Қарғаш!» — деп қағазға да түсірдім. Бірақ айтайын дегенім бұл емес сияқты. Ұнамайды өзіме, жүректе лаулап жанған от қағазға түскенде сусіңді шаладай қарауытып сала береді.

Қабырға сағаты шық-шық етеді. Үй іші қараңғыланып, қара қаңылтырлы дөңгелек пешпен мүлде астасып алды. Кішкене бөлме болса да бір-бірімізден көз жазыса бастадық. Үй күтуші әйел кеп керосин шам жақты, алакөлеңке күңгірт қабырғаларға енді дәу-дәу көлеңкелеріміз түсіп, баяу қимылдайды.

Осы кезде Қарғашқа жұмсаған бала келіп кірді де, Зағыфыран апайға тілімдей бір қағаз ұсынды. Зағаң әуелі көз жүгіртіп ішінен оқып, сылқылдап тұрып күлді. Жұрт кейпінде — «не болды?»

Зағаң маған қарады. Содан кейін басқаларды шолды.
— Оқиын ба?

Бір сұмдық барын сезген секілдімін. Тынысым тарылды. Бетіме бұрқ етіп қан тепті.

— Оқы, оқымағанда ше! — деп шуласты көпшілік.

Зағанның даусы естілді:

«Сапар Қозы болса, мен Баян болып ойнамаймын. Қодар ролін алса, қарсылығым жоқ.

Қарғаш».

Аспан қақ айрылды... Үміттің бәрі талқан болды. Жұрт үрпиісіп маған қарады. Мен төмен қараймын. «Ай, Зағыфыран апай-ай, тәжірибелі мұғалім емес пе едіңіз. Дүйім елге сүйінші сұрағандай айқайламасаңыз да жарайтын еді ғой...» — дегім кеп бір тұрды да, тағы да бір оғаштық көрсетіп алармын деп үндемедім.

— Ие, Сапар, не болды сендерге?

«Анау болды, мынау болды» деп шашылуудан не пайда, шошытпайын дегендей асықпай тұрдым да, жәй басып сыртқа шығып кеттім.

Тағы да қараңғы түн. Бірақ жаңбырлы түн емес, ашық, айлы, жылы түн. Дүние бозамық сәулеге оранып, бөгіп жатқандай, тып-тыныш. Алыс қырқалар қарауытады. Күмістей жалтырап Есілдің ирелең арнасы көрінеді.

Жан күйзелісінің осынау бір дағдарған шағында: «суға қарғып кетсем... Сүйетіндігімді сонымен танытсам... Ертең іздейді. Сүйегімді тауып алса, апам бастап жанашыр, туыстардың бәрі де жоқтап жылайды. Салиқа апай да жылайды. «Неге ғана бүйттім екен!» деп өкініп Қарғаш та жылайды. «Өшімді өстіп алсам...» — деген сұп-суық бір ойдың шалығы да соғып өтті.

Кенет абалап ит үрді. Шапқан жылқы дүбірі естілді, құлын мойнына байлап жіберген қоңырау күмбірледі. Шошынып қалдым. Ал жылады, сонда не түсті? Сонда кімді мұқаттым? Бала болдым, ауылда өстім. Балаң жігіт болдым, қалада оқыдым. Ер жетсем азамат болсам деп армандаушы ем. Сол арманның ақыры осы ит өліммен тынбақ па? Бүкіл елім болып, мемлекет болып оқытып еді, көмектесіп еді, сол көмектің қарымын осылай қайтармақпын ба? — Арқам мұздады. Жоқ, бұлай ерегіспеу керек. Ақылсыз болмасаң басқа бір жол тап, Сапар!

Осы бір сәтте көптен армандасам да, табанымды тап баса алмай жүрген оқыс бір тоқтамға келдім де адымдай басып ілгері жүрдім. Жоқ, өзенге емес, өзімнің бүгінгі бақытты болашағыма қарай жүрдім. Ақмақшылықтың бәрі де ақыл нұрынан қағас қалған бір ғана сәтті, жалғыз ғана қабақ қағысты аңдып жүрмей ме, сол қабақ қағыста соғып өткен әзәзіл ойды өмірге деген қыршын құштарлық, болашаққа деген балғын арман жеңді. Тылсым жоқтық қараңғылығын қалқыған ай мен ашық күннің нұры, самал жел мен көк жапырақтың қыбыры, өзен шуы тұншықтырып әкетті. Өзен ұлы мұхитқа асығады. Уақыт ұлы болашақ деп соғады. Адамды да ұлы арман алға, ғажайып алыс болашаққа жетелейді...

Жүріп келем. Қолымда қаладан әкелген кішкене қол чемоданым бар. Жүріп келем. Ғажайып болашағыма бет қойып жүріп келем. Бар күдік пен қайғыдан адамын. Бойым да сондай сергек. Аяғымды да ширақ басам. Артта «кемді күн» балалық шағымды өткізген Сұлуқия қалды. Апам қалды. Бір пендеге айтқаным жоқ. Бір пенде кеткенімді білген жоқ. Жалғыз-ақ қыр асырып салған Қырғын ғана болды. «Кетпе, сәл шыдасаң, дегеніңнің бәрі де болады» дегендей кес-кестеп алдымды орай-

ды. Етегімнен кейін тартады. Құйрығын былғаңдатып үстіме секіреді.

Таң саз берді. Шығыс жақтың алқаракөк аспаны ағарып, қауырсын қанат қызыл сызықтар жүгіре бастады. Жол үстіндегі моладан да астым. Онда әкем жатыр...

— Қош, әке! Жатқан жерің торқа болсын! — деймін. — Сен тірі жүрсең, мен бүйтіп кетпес пе едім, әлде қайтетін едім? Сен тірі жүрсең, Қарғаш та маған басқаша қарар ма еді қайтер еді?!.

Осыдан кейін жынды адамша сөзімді Қырғынға арнаймын:

— Саған өкпем жоқ, Қырғын. Қарғаш мені сенше түсінсе, бүйтіп ұранып кетпеген де болар едім ғой. Амал жоқ. Ал мына хат саған аманат. Иеңе табыс ет, — деп түнімен отырып жазған хатымды қарғы бауына түсіп қалмайтындай етіп қыстырып жібердім де, аяңдай бердім...

Қош бол көріскенше, туған жер!

XVI

«Қош» — деп күдерімді үзіп айтсам да, қыстың орта шенінде Сұлуқияға тағы да қайтып оралдым. Оған да себепкер болған Қарғаш.

Мен сол кеткеннен Алматыдан барып бір-ақ шыққан болатынымын. Қазақ университетінің физика-математика факультетіне келіп түскем. Баяғы үйреншікті студенттік тұрмыс. Оқып жатырмын. Антым қатты. Бұрылып бір жаққа шығайыншы деп селт етпеймін. Оқи берем. Барар жерім — университет пен кітапхана ғана. Не бір айықпас деген дерттің де шипасын салып, сауықтырып жіберер ұлы дауа — уақыттың өзі емес пе, сәнді астана, жаңа таныстар ортасы көңілімді бөліп, сергіте бастады. Соқпа дерт секілді ауық-ауық Қарғаш кеп есіме түсіп, көңілімді астан-кестен етіп кетсе де, жалғзынан айрылып, боздап қалған анам жәйі көбірек мазалайды енді. «Қайтсем де көшіріп алсам, қала сыртындағы колхоздардың біріне уақытша орналастыра тұрсам... жоқтыққа, жалаңаштыққа көнген жан ғой. Мен оқуды бітіріп шыққанша шыдар еді», — деп армандаймын.

Өстіп күндер өте берді...

Арты биіктеп барып бітетін кең аудиторияның түпкірінде отырмын. Сыртта жапалақтап ұлпа қар жауып тұр. Ұйтқымайды, қонатын құсқа, немесе төмен жылжыған парашютқа ұқсап бір түрлі баяу қалықтап, дыбыссыз жауады. Бұталарына ақ соқта қар қонып, салбырап-салбырап қалған ағаштар селт етпейді. Бұл жердің табиғаты да құдды аялы алақан ана

секілді, сондай бап. Өз нәрестелерін қалың мамық ақ мақта-сымен соншама кербез еппен өбектеп, орап жатыр, орап жатыр. Өз аулымның қақаған үскірігі, апталап соқса бір толастамайтын жынды бораны есіме түседі. Сұлуқияның ақ қоймалжың арасынан көріне түсіп жоғалып, көріне түсіп жоғалып кете беретін төбесін көргендей болам. Құлағымға еміс-еміс бір дауыс келеді.

«... Эйнштейн бұл заманның асқан ұлы ғалымы. Оны ХХ-ғасырдың Ньютоны деп бекер айтпайды. Ньютонның тартылыс заңынсыз физика, механика жоқ. Бұл заң болмаса, біз аяғымызды аттап та баса алмаған болар едік. Суда кеме де жүзе алмайды, аспанда самолет те ұша алмайды. Жерде поезд, машина да жүре алмаған болар еді. Сол секілді Эйнштейннің шама жайындағы қисыны да осы дәуірдің ұлы жаңалығы. Бұл қисынмен қаруланған адам баласы жүйрік ракеталарға отырып, ертең жұлдыз аралық кеңістіктерді шарлайды...» Ие, шарлайды... Біреулер... айға барады. Біреулер жұлдыздарды аралайды. Ал мен болсам, дәп қазір ойша көркем Есіл жағасын, боз торғай шырлаған кең сақара даланы, шалқар көлі мен сұлу қиясы бар Сұлуқияны шарлаймын. Сұлуқия енді қай күйде екен? Үскірік боран соға ма? Әлде аязды ашық күн астында аласа үй мұржаларынан түтінін будақтатып тірлік кешіп жатыр ма екен? Міне, менің апам да от басында отыр. Мені ойлап отыр. Көк қақпаның алдында ақтанкер байлаулы тұр. Денем шымырлады. Жоқ, байлаулы тұрған жоқ. Өтекең қарт пен Салиқа апай дағдылы шаруашылығымен әурә. Ал Қарғаш болса, әрине кеңсесінде. Арам сарыға қарсы қарап отырып шот қағады... Жоқ, шот қақпайды, біздің үйге апамның қасына барып, мені әңгімелейді... Әлде... жаңа жылға арнап, мен кеткен соң қойылмай қалған «Қозы Көрпеш — Баян сұлуды» дайындап жатыр ма екен? Қарғаш сөз жоқ Баян... Ал Қозы кім? Қызық бір ой жүгіріп өтті. Мелдес емес пе екен? — Күліп жібердім. Қасымда отырған ақсары қыз бүйірімнен түртіп «не болды» — дегендей таңырқай қарады.

Осындай бір ойлармен жабығыңқырап аудиториядан шықтым. Вестибюльде әрлі-берлі сапырылысып жатқан студенттер. Кенет біреу кеп білегімнен ұстай алды. Қарасам, өзіммен бірге бір бөлмеде жатқан Мүсілім деген бала. «Мә, мынау саған келген хат» — деп бір конвертті ұстата берді. Жүрегім лүп-лүп етті. Қолым қалтырады. Алғашқы ой: «Қарғаштан болмаса игі еді!» «Қой, Қарғаш хат жаза ма, апамнан болар. Мені апамнан басқа кім іздейтін еді!»

Конверттің төменгі жағына үңілем. О, керемет! Нанайын ба, нанбайын ба өз көзіме?! Соншалықты ыстық, таныс қол —

«Өтеге...» депті де ар жағын иректете салыпты. Қолым қалтырады.

«Егер көңілің баяғыдай болса, тез арада келіп кет...»

Қарғаш»,—

деген бір-ақ ауыз сөзді оқимын.

Далаға шықтым. Жапалақтап қар жауып тұр. Жауып тұрған жоқ, тіпті, бұрқырап төгіп тұр. Көшелер де, үйлер де, ағаштар да аппақ. Үп еткен жел жоқ. Жүріп келем. Жоқ, жүріп келе жатқам жоқ, заулап келем. Қарғаштан хат келген соң тұра алам ба, он күнге деп рұқсат алып, бүкіл Сібірді орағытып поезбен заулап келем. Жатсам-тұрсам да, ойлайтыным біреу-ақ: Ақылсыз қыз емес қой, Қарғаш. Ойланған шығар мен кеткен соң. Түсінген шығар сүйетінімді. Сағынған шығар сүйгіп.

Осы бір оймен асыға арпалысып, бесінші күн дегенде Сұлуқияның өкпе тұсындағы бір кішкене станциядан кеп түстім.

Тағы да жүріп келем. Аралатпа шоқ-шоқ ағаштары бар жалпақ қарлы даламен жүріп келем. Күн бақан бойы көтеріле беріп қайта батады. Біз де бақан бойындай ғана жер жүріп қоналқалық жер іздейміз. Түн ортасында тұрамыз, түннің бір уағында жатамыз. Бірақ өгіз керуеннің жүрісі бейне бір көрген түс секілді, өнбейді. Қар жамылған жалпақ даланың сонау көк жиегінің арғы астында менің Сұлуқиям бар. Онда шығып-кіріп жол қарап, келуімді асыға күтіп Қарғашым отыр. Көңілім сонда. Алдақашан барып қауышқан күткен жарыммен, жете алмай келе жатқан құр денем, сұлдерім ғана.

Өгіз керуеннің жолағасы тәмпіш мұрын Қамал деген қара. Көрші колхоздан. Көп сөйлемейді. Бишігін үйіріп «а, былай, өк!» деп ақырып қояды да отыра береді. Сонда да мен еріксіз сөзге тартам.

— Ауылдарың аман ба? — деймін орағытып.

— Дін аман, — дейді Қамал келтесінен қайырып.

— Біздің ауыл ше?

— Дін аман...

— Колхоз басшылары өзгерген жоқ па?

— Дін өзгерген жоқ...

«Қарғаш қайда?» — деген сөз тіл ұшына үйіріледі де:

— Ал бас бух Мелдес ағай ше? — деп сұраймын. Сол кезде ол арттағы шаналыларға:

— Әй, таяса отырыңдар. Күн райы жақсы емес, қоналқалық жерге ертерек барып орналасайық! — деп дауыстайды да, маған қарап, — дін аман, — деп қояды.

Осы бір «дін аманды» малданумен, төртінші күні түн ортасы ауа бергенде тоғыз тәулікті артқа тастап, Сұлуқия қотанына да сықырлап келіп кірдік-ау әйтеуір.

Көзім әуелі Өтекең үйінің көк қақпасына түсті. Жабық тұр. Терезелері де қараңғы. Жатып қалған. Айнала тым-тырыс. Ақырын ғана ысқырып, «Қырғын!» — деп шақырам. Бұрын жердің түбінде жатса да, қарғып шығып, құйрығын былғаңдатып келіп кеудеме асылатын Қырғыннан да бір белгі жоқ. Қайда жүр екен? Әлде жолаушылап шыққан Өтекеңе еріп кетті ме екен? Әлде... Ойымды өз үйім бөлді. Терезеден сықсыма шам көрінеді. Апам байғұс жатпаған. Баласының келе жатқанын іштей сезіп, әдейі ұйықтамай, күтіп отырған ғой деймін.

Елпен басып кіріп келе жатырмын. Пеш алдында бүктүсіп киімшең біреу жатыр.

— Бұл қайыссың-әй? — деп басын көтерді апам. Өзімнің аялы алақан жан анам.— Құдай-ау, Сапаржанбысың? Келдің бе, жаным? — деп түрегеп кеп маңдайымнан сүйді. Даусы қалтыраңқырап шықты. Бірақ буынын бекітіп, босаған көңілің сездірмеуге тырысады. Сондай аяп кеттім. «Қайда жүрсем де енді сені қалдырмаспын» — деймін ішімнен.

— Біржола келдің бе? — деп сұрады апам.

— Жоқ, апа, саған келдім. Сені көшіріп әкетейін деп келдім.

— Осы қыс ішінде ме?

— Қыс ішінде...

Апам үндемеді.

— Апа, ауыл-үй аман ба?

— Аман,— деп апам да Қамалға ұқсап жауапты келте қайырды.

— Колхоз белсенділері өзгерген жоқ па?

— Жүр ғой бәрі де осында.

— Көрші-қолаң ше? — дедім қысылыңқырап.

— Аман болмайтын не ғыпты?! Аман...

— Қарғаш үйінде ме? — деп сұрадым аса бір өлермендікпен не болса ол болсын деп енді.

— Екі-үш күннен бері көрінбейді. «Арам сары әйелі өлген біреуге шығарып жіберіпті»,— деп жұрт шулап жүр ғой. Жел соқпаса, шөп басы қимылдай ма, рас па деймін.

Төбемнен жай түскендей, тілім байланып, отырып қалдым. «Тоңып келдің ғой, шәй қояйын»,— деген апам сөзіне де мән бергем жоқ. «Келіп кеті не? Күйеуге тиіп кеткені қалай? Хат жазғаннан кейін жарты айға шыдай алмайтындай не сұмдық болды екен?»

Осы кезде сықырлап есік ашылды. Дауыс қылып Салиқа апай келеді:

— Сапыржан-ау, қарағым, нендей күйге тап болдым, жаным. Ойында түк жоқ секілді еді. Қалай кеткенін де білмей, аңырап қалдым ғой. Қарғашымнан айрылып... Жұртқа не бетімді айтам?..— деп үйді күңіrentіп барып сәл саябырлады да, енді үнсіз егіліп жылай бастады.— Соңғы күндері сені есіне жиі алып, «хат салуды да білмейді. Ауылдағы бізді не қылысын!» — деп жүріп еді. Сапаржан-ай, қайда кете қалып ең? Сен болғанда мұндай күйге душар болмайтын едім ғой мен бейбақ...

Ештеңе дей алмай үнсіз отырмын. Не демекпін? Жұбаныш боларлық не сөз бар? Есімнен адастым ғой деймін, кенет:

— Қырғын қайда? — деп сұрадым.

Салиқа апай тағы боздады. Қалтасынан жыртылған бір қағазды шығарып жатыр.

— Қарғашымнан айрылып қалған күннің ертеңіне көлденең бір жүргіншілер келіп атып кетіпті. Қарғы бауын алайын деп барсам, мойнында тұмар секілді мына бір қағаз жүр. Бұл немене екен деп қалтама сала салып едім. Қырғын дегенге есіме түсіп жатыр. Мә, көрші, Сапаржан!

Ұзынынан қақ айрылған қағазды қолыма алып, жымдастырып қарасам, баяғы өз жазуым. Басындағы «Қарғаш!» — деген сөз дәп ортасынан айрылып, «қары» бір жағына, «ғашы» екінші жағына кетіпті. Бұдан төрт ай бұрын осы бір кішкене үйде тебірене отырып түнімен жазған өз хатымды енді өзім оқып жатырмын.

«Туған ауылым — Сұлуқияға сен деп келмеп ем. Бірақ келгеннен кейін сен деп қана тірлік кештім. Сен деп қырларды кездім. Сен деп Есілдің тоғайын араладым. Сен деп қуандым да, сен деп қамықтым. Мына жайнаған дүниенің сенсіз түк сәні жоқ болды. Сен болмасаң мен үшін жарқырап күн де шықпайтын секілді. Жайқалып гүл де шешегін жармайтын секілді. Сылдырап аққан өзенде де түк мағына жоқ еді. Қарғашжан, соны сен түсіне алмадың. Бағалай алмадың. Көзіңді алыс бір қияға қададың ба, әйтеуір, аяғыңның астында жатқан мен сорлыны аттап жүре бердің. Қашанға дейін шыдаймын, мен де әйтеуір жылы шектің иесімін ғой. Жеткен жерім осы болды. Түк өкпем жоқ. Кінә қияға көтеріле алмаған өзімде. Қайда бармайын, қай жерлерде жүрмейін, әманда бақытты болуыңды тілермін. Қош, Қарғаш!» — деп жазыппын.

Бір түрлі жан дүнием езіліп, көзіме мөлтендеп жас кеп қалды. Екі қарияға сездірмейін деп бекінген, қайратыма мінген болам. Бірақ өзегімді тілгілер өкінішім бар: сонда әманда

жылы жүзін танытып жүретін осы Салқа апайға келіп неге айтпадым екен сырымды. Иттің мойнына хат байлаған не балалық? Сенімді деген біреуге неге бермедім екен десеңші? Қарғаш оқитын еді сонда. Түсінетін еді мені. Екеуміздің тағдырымыз да басқаша шешілетін еді ғой, әттең не керек...

Осы бір өкінішпен қабаттасып манағы бір сұрақ тағы да кеп көлеңдей береді:

Бір жарты ай күте алмайтындай не болды, Қарғаш, саған?

Бірақ мен уақыттың тығыздығынан бұл жұмбақтың сырын шеше алмай кеттім. Өлсек те енді бірге болайық деп апам екеуміз келесі күні ауыл-үймен қош айтыстық та аттанып отырдық...

XVII

...Алдымда менің жол жатыр. Бұралаң-бұлтарысы көп өмір жолы. Талай жылдар өтті, жүріп келем, жүріп келем. Өріне шығып сүйенген, ойына түсіп күйінген де күндерім бар. Сонда да жүріп келем. Адал жүріп келем. Ойға алған көп дүниені тындырғандаймыз, биік мұраттың біраз биігіне көтерілгендейміз. Көкжиек кең, жол шеті құбылып, ұзара түскен. Қол жетпес арманша шалғайға шақыратын секілді. Бірақ бір кереметі елегзімейтінге ұқсаймын. Күн болса, ұстараның жүзінен ауып, еңістеп барады. Самай шашты қырау шалды. Бұрынғы алабұртқан асау көңіл тоқтасқан секілді. Жүріс-тұрысқа баяулық, ұйқыға әдемі сергектік кірді...

Жоқ, елегзімеймін дегенім бекер. Елегзиді екенмін. Он сегіз жастың албырттығымен емес, қырық жастың сабырлы салмағымен елегзимін.

Міне, тереземнің алдында гүл жайқалап тұр. Одан әрі көк жапырақты орман, биік үйлердің шатырлары көрінеді. Назарымды сәл биікке салам. Шығыстан батысқа қарай сұлай созылып ақ басты тау жоталары жатыр. Геология үшін жас та, адамзат үшін соншама кәрі тау. Кәрі Алатау. Қар басқан шың-шоқылары шашырай шығып келе жатқан күн нұрына малынып, құбылады. Жоқ құбылмайды. Құбылады десек, ол біздің көңіл күйіміз бен көз жанарымыздың ғана жемісі. Тау құбылмайды. Дүниеде болып жатқан ұлы өзгерістердің бәрінен де бейхабар, салғырт сұлап жата береді де, бір күні баяғының алыбынша ұйқысыраған болып арқасын қозғап-қозғап қояды. Неге өйтеді?

Табиғат, сен қызықсың. Құдірет, кереметтерің сондайлық көп-ақ. Сан мыңдаған жылдардан бері ұдайы толысып, ұдайы кемеңгерленіп келе жатқан ақыл-ойға бой бермей, таптырмай жатқан жұмбақ сырларың бар әлі де.

Күн сайын мың түрлі сұрақ келіп туады? Мың түрлі шешімін іздеп әуре боласың. Бәрі де елегізтеді сені.

Радио тыңдайсың. Қатпар-қатпар замандардан сыр шертетін кітап қоймаларын сүзесің. Күнделікті газет-журналдарды қарайсың. Соның бәрінен де сырлар ұққың келеді. Елегзисің. Әманда келем деген біреуді күтіп отырған адамша елегзисің.

Міне, демалыс күні...

Тау жақ балкон ашық тұр. Ертеңгі самалмен хош иістер аңқып, бөлмемді толтырады. Үлкен көшелермен машиналар зулап өтіп жатыр. Біз өкшелерін, жәй өкшелерін тротуарға қадай басып, адамдар ағылады. Әртінірек бір үйден музыка даусы естіледі. Жастарға болмаса, біз құралпылардың құлағына түрпідей тиетін дірілдек, шуылдақ джаз музыкасы.

Түннің бір уағында сәл ғана көз шырымын алып, ұйқыдан ерте оянатын мазасыз шулы қала тірлік қаракетінде.

Елегізіп отырмын. Үлкен қызым хор үйірмесі жұмыс істейді деп пионер сарайына кетті. Ұлым стадионда. Футбол жарысына қатынаспақ. Кенже қызым мен жамағатым жаңа қойылған бір балетке барғалы жатыр. Үйде қалатындар баяғы апам екеуміз ғана. Табиғат қартайса, сарғаяды. Ал адам қартайса, ақшыл тартады. Апам сондай. Кимешегі де, өңі де, шашы да мол ағарып келеді. Бірақ баяғыдай жалғыз емес. Бір үйлі жанның үйелмен ұйтқысы. От басының сәні. Ол кісі де елегзиді. Ол кісінің де арманының көк жиегі кеңейе түскен. Бір кезде мені — Сапаржанымды жеткерсем екен деп армандады. Ал мен жеткен кезде немере сүйсем деп тіледі. Онысы да орындалды. Енді осы бір белестегі мұрат-мақсұты — шөбересін көру. Оған да алыс қалмаған секілді. Сөйтіп, апам да белестен белеске асып, арманнан арманға ауысып келеді. Немере-шөбереге құштар. Күннің көзіне, самал желге құштар, Тірлікке құштар.

Есік қоңырауы соғылды. Ол әрине, почташы қыз. Күнделікті хат-хабар, газет-журналдарды әкеле жатыр...

Терезе алдында жұмсақ кресло бар. Соған кеп отырам да, қыз алып келген дүниелерге үңілем.

Мына бір хат Москвадан екен. Жаздың орта шенінде бейбітшілікті жақтайтын физиктердің халықаралық жиыны болмақ, соны хабарлайды. Дұрыс, уақытында келген хат. Соғыстың халық басына не кесепат әкелгенін ол кезде есіміз кіріп қалған біздер жақсы білеміз. Дайындалуым керек. Сөйлеуім керек. Аналар немересін, ақ шашты әжелер шөбересін сүйеге тиісті...

Ал мына бірін Оңтүстік Қазақстандағы бір орта мектептің физикамен шұғылданып жүрген оқушылары жазыпты. Кел деп шақырады. Физика қазақ даласына кенжелеп еніп келе жатқан ғылым. Бару керек болар. Жас физиктермен кездескен жөн. Қазақтың да өз Эйнштейні болуға тиісті ғой...

Газеттерді қараймын. Жер-жерден берілген қысқа хабарларды шолам. Кенет жексенбі күннің тыныштығына ойысқан жан дүнием дір етті. Ұлы уақыт, ұлы дауасын тауып, ұмыттырып бара жатқан өткен күндерімнің бір көрінісін көргендеймін.

«Сұлу Есіл өзгереді енді. «Сұлуқия» совхозы тұсынан бөгеу салынып, шалқыған жаңа теңіз пайда болады. Алыстағы тың совхоздарына құбырлар тартылады. Қалың ел сөйтіп келешекте ауыз суды Есілден алмақшы» — дегенді оқимын.

Сұлуқия! Ие, ұзын аққан Есілдің бойында Сұлуқия атты әдемі бір жер бар еді. Мына терезе алдында жұмсақ креслода ертеңгі хат-хабарды қарап отырған жігіт ағасының сол жерде ыстық балалық шағы өткен. Асыл жер! Сенде нәресте көңілінің тазалық-тұнығын қалдырды ол. Сәби күлкісі мен көзінің жасын қалдырды. Қуанышын қалдырды. Күйінішін қалдырды. Тау өзеніндей дүрліге тұтанып, өзегін өртеген алғашқы махаббат, сәтсіз махаббатын қалдырды...

Сұлуқия неткен сұлу жер едің! Сенің күнің басқаша шығып, басқаша бататын еді. Самалың да басқаша желпіп, бораның да басқаша соғатын. Тоғайларың да басқаша бүрлеп, басқаша көгеретін. Көкегің де басқаша шақыратын. Осы бір тұста Есіл де өзгеше кемел толқып, бұйралана ағушы еді. Көшеңдегі қияң да басқаша, ешбір жерге ұқсамайтын. Ондай жер жоқ еді әлемде. Сондағы қара домалақ ынжық бала қазір ғылымның қиын асуларына бет қойды. Есейді, толысты. Ал Сұлуқия, сен ше? Өзгердің бе? Өзгерсең, қалай өзгердің екен? Бір кезде өзегімді өртеп, ақыл-ойымды баурап, бағындырып алған сұлу Қарғаш, сен қайдасың? Не күйде жүр екенсің?

Бойымды ыстық бір сағыныштың оты биледі. Бір кезде шешем келін боп түскен, әкем күйеу бала болып барған, бір кезде өзім де бір бала болып асыр салған жерім — Сұлуқияны көргенше асықтым...

XVIII

... Туған жерге бет қойып жүріп келем. Өзен де прелеңдеп жүріп келе жатыр. Міне мына қырдың астында шалқар көл бар. Одан әрірек жан-жақтан кеп тоғысқан төрт көшенің маң-

дайы секілденіп Сұлуқия тұр. Жүріп келем. Көріп келем... Қырқаға да шықтым. Ақ шағала құйылып ойнай бастады, өйткені төменде айдын көл жатыр. Сұлуқия көлі. Енді-енді көтеріле бастаған қоңыр желмен ақжал сабынданып, күреңіте қарсы алғандай... Жоқ. Қателестік ғой деймін. Бұл мүлде Сұлуқия емес. Басқа жер. Көлдің Есіл жақ дөңінде қабат-қабат, биік-биік тас үйлер жыпырлайды. Су тартқыш мұнара, электр сымы тартылған биік бағаналар көрінеді. Кәдуілгі қала дерсің. «Есілдің бұл тұсында қандай қала бар еді?» — деп таңданам.

— Міне, сағынған Сұлуқияңызға да келіп қалдық, — дейді шофер бала көңілденіп.

— Сұлуқия?

Ие, бұл Сұлуқия екен. Өзгерген, жаңарған, бір аттап биігірек жерге барып жаңа қоныс тепкен жаңа мекен, жаңа ауыл. Қуанам. Әр бұтасына дейін өзіме таныс, көзіме ыстық туған ауылымның бейтаныс кейпін көріп қуанам. Сөйте тұра бұрынғы ауыл қайда деймін, көрсем деп аңсаймын.

Міне, мынау баяғы өзіміз еліктей секіріп төбесінде ойнайтын жар тас — Сұлуқия. Бұрын жердің нақ кыздығы сияқтанып ауыл ортасында биіктеп тұрушы еді. Енді ауылдың Есіл жақ шетінде жетімсіреп қалған. Мен өсіп кеттім бе, әлде совхоз орталығындағы екі қабат, үш қабат үйлер көзді тарта ма, әйтеуір боран-шашынды жел өкпегінде күн жеп, мүжіле-мүжіле аласарып кеткен секілді. Осы Сұлуқияның Есіл жақ бетінде бір кезде мен оқыған мектебім болушы еді: Оны да танымай қалғандаймын. Терезелері алқам-салқам. Тозығы жетіп, топсасы қайырылған сыртқы есігі жабылмайды. Толассыз соққан желмен шайқақтап шиқылдайды.

— Бұл бұрынғы мектеп қой. Танып тұрған боларсыз? — дейді шофер бала. — Жуырда бұзылып, түзік бөренелері теріп алынбақ. Келер жылы су басады бұл жерді.

Тағы ілгері жүрем. Төмпе-төмпе жұрттарды көрем. Танып тұрмын, бұл Өтекең үйінің жұрты. Есіме түседі, бір кезде бастанғы жасап, «Ауған хан мен Қалған хан» ойнаған түні, мына бір жерде сары самауырлар гүжілдеген. Мен міне былай тұрып өз өмірімде тұңғыш рет қыз маңдайынан сүйгем... Беті ашылмаған жас уыз сол бір оқыс мінезімнен қысылып, сәл төмен қарап тұрып қалған еді. Мен сонда дүрсілдей соққан жүрегінің дыбысын естігем. Жүрегіммен, бар болмысыммен естігем...

— Бұл ненің өтеуі? — деп еді ол бұйығы келіп.

Сондай қасиетті жұрт бұл мен үшін. Шофер бала айтпаса да сезіп тұрмын, ертең бұл жерлерде де ақ көбік атып, астау жон толқындар ойнайды. Алыс арман, қиялдарымның мекені,

меруерттей мөлдір көз жасым мен меруерттей мөлдір көңіл күйлерімнің, қуаныш-шаттықтарымның мекені. Жүрген жерлерім, күлген жерлерім бәрі де енді су астына кетеді. Қайғырып тұрғам жоқ, қуанып тұрмын қайта. Болашақ теңіз — менің жан тазалығымның, менің көңіл мөлдірлігімнің жемісі секілді. Сәтсіз болса да тереңде тұтанған асыл махаббатымның егіні секілді көктеп өсіп толқыған. Ертең осы жерден алыс атыраптарға құбырлар тартылып әр еңбек адамының жай-мекеніне су барады. Мөлдір су. Есіл суы. Сол суларда менің сәби күлкілерім мен қуанышымның мөлдір тамшылары бар. Судың сылдырап барар себебі де сол.

Өзгеріс Сұлуқияның адамдарын да өзгертіп жіберген: Зағыфыран апай пенсияға шығыпты. Үйде немерелерін бағады. Сағит әлі комбайнер. Бірақ кеудесінде алтын жұлдыз жарқырайды. Нәуан да қызметтен қалмаған, совхоздың бөлімше бастығы. Ал Арам сары болса колхозды совхоз шаруашылығына көшірерде әлде бір қателіктер жіберген бе, соңынан сөз еріп барып, басқа бір совхозға ауысыпты. Өтекең мен Салиқа апай екеуі де өткен жылы дүние салған...

Ал Қарғаш... Ие, Қарғаш та осы совхоз орталығында көрінеді. Сатушы. Неге екенін қайдам, барған жерінде көп тұрақтай алмапты. Бір қыз, бір ұлын ертіп бірер жылдан кейін Сұлуқияға қайтып оралған, жесір отыр деп естимін.

Әуел баста көрсем, кездессем деп құмартып ем, тоқтасқан көңіл: «ескі күнді еске түсіріп, ескі жараны тырналап қайтесің. Өзгерген ауылыңды көрдің, мауқыңды бастың, осы да жетеді», — деумен болды.

Сөйтіп, қайтатын күн де таяна берді...

... — Күн ашық еді. Бой көтеріп, сән түзеп қалған жас бақшадан асып, өзен жағасына беттеймін. Баяғыша жалбыз иісі шығып, мұрынды жарып барады. Баяғыша тұңғыық қайранда балықтар жүйткіді...

Кенет артымнан аяқ дыбысы естілді. Он бір, он екілер шамасындағы бала.

— Сапар аға, мына қағазды сізге Қарғаш апай берді, — деп ұсына берді.

Дәптер қағазына жазылған баяғы таныс қол. Бірақ неге екенін білмеймін, жүрегім туламайды. Қарғаш деген жалғыз сөзді естігенде өрекип жөнелетін көңіл шіркін де тып-тыныш.

«Келетін шығар, сәлемдесетін шығар деп ем. Ол үміт орындалмайын деген секілді. Өзім барып амандасуға әйел жолы жіңішке ғой, ұят санайтындаймын. Ертең жүреді деп естідім. Мүмкіндіңіз болса, кіріп шығыңыз, — Қарғаш».

Бұрынғыша «сен» демей, «сіз» деп жазыпты. Бір түрлі қы-

сылған секілдімін. Бармағаным ағаттық болды. Басқасын қойғанда, ата-анасына көңіл айтып шығуым жөн еді,— деймін. Осыны ойлауым-ақ мұң екен, тұтанып жүре бердім. Сабыр-салмақ жайына қалды. Көргім келді. Сөйлескім келді. Сұлу шынардай баяғы сымбат қалпында ма екен? Әлде толысып, өзгеріп кетті ме?

Міне, шағын ғана бақ өсірілген соқпақтың екі беті қолдан отырғызылған тал. Одан әрі аласа қытай шиесі мен сібір алмасының ағаштары, енді-енді түйін сап келеді. Бір ағаштың көлеңкесінде жималы кіреует тұр. Үстінде кітап оқып біреу отыр, жоқ біреу дегенім бөтен емес, Қарғаш. Мені көріп бері салды. Құдай-ау, қалай өзгермеген. Баяғы гүлдеп, балқұрақтай бой салып келе жатқан уыз күйі. Шашы да сондай ұзын, екі өрім. Көйлегі де ашық гүлді. Жаңаша, қалаша, бірақ. Қасыма келгенше аңырып қарап, тұрып қалыппын.

— Сәлеметсіз бе? Үйге кіріңіз...— деді ол баяғы құлағыма сіңген үнді, көңілді қоңыр даусымен сыпайылық білдіріп.

Мен тұра берсем керек, оның бет ұшы шұңқырайып, кескініне нұр жүгірді. Таныс белгі, таныс нұр.

— Сіз Сапар аға емессіз бе? Үйге жүріңіз,— деген дауысты естимін тағы да.— Апам үйде, күтіп отыр сізді.

Оянып кеткендей болдым. Ілгері жүрдім. Есік ашылды. Аржақтан қайыстай қатқан ұзын бойлы арық бір әйел көрінді. Маңдайында ажымды сызықтар, самай шашы аппақ. Әйтеуір таныс адамыма ұқсайды. Мені көріп әйел орнынан тұрды. Көзі күлімдеп, мұның да бет ұшы үйірілді... Құдай-ау, енді таныдым, Қарғаш екенсің ғой.

Көңіліме әлде бір аяушылық, таңырқаушылық енгендей. «Қалай өзгеріп қартайып кеткен?!» деймін. Бірақ «амансыңбадан» басқа ештеңе айта алмадым. Қарғаш та байсалды бір кейіпке еніп шаршаған адамша үнсіз отырып қалды. Жаңағы мені бастап кірген қыз бала біресе Қарғашқа, біресе маған қарап: «Бірге өскен ескі таныс емес пе едіңдер, неге үндеспей отырсыңдар?» — дегендей болады.

Бір кезде Қарғаш терең күрсінді де:

— Бұл менің тұңғыш қызым — Нұргүл, биыл он бірінші класты бітіреді,— деп қойды.

Мен Нұргүлге қарадым. Бір түрлі, жүрегім шаншып өткен секілденді. Жоқ, Қарғашқа ұқсатқаным қате екен. Мүлде ұқсамайды. Шашы да, өңі де ақ сарғыш. Көз қиығы сүйірленіп, иегі дөңгелеп біткен. Неге екенін білмеймін, аудан орталығындағы жаңбырлы түн көз алдымнан көлеңдеп өтті...

— Ұқсайды...

— Кімге? — деп сұрады Қарғаш сәл елеңдеп.

Тұңғыш рет ойымдағыны бүгіп, өтірік айттым ғой деймін.

— Әрине, өзіңе. Аумай қалған.

Қарғаштың маңдай сызықтары қалыңдаңқырап барып, алыстағы бір күлкінің нышанын аңғартты.

— Өз қызым болған соң өзіме ұқсамағанда кімге ұқсасын.

Тағы да бір шама үндеспей отырдық. Алыстап, суысыңқырап кеткендігіміз бе, әлде екеуміз де өткен күннің өкінішіне бой алдырып, мазасызданамыз ба, әйтеуір сөйлесерге тақырып жоқ секілді.

Қарғаш жүзін төмен салған бойы, қолындағы алтын жүзікті айналдыра отырып, тағы да Нұргүл жайына ауысты:

— Сондай зейінді. Күні-түні қолынан кітап түспейді...

Нұргүл көзіне мақтағанға қысылыңқырап қалған секілді. Реңді нұрлы жүзіне қан тепті. Сызылып, биязы тұрды да сыртқа беттеді.

— Есі-дерті Алматы. Сонда барып оқимын дейді. Қарсы болғым келмейді. Өзім оқи алмай қалған соң, оқығанын, сіз секілді ғалым болғанын тілеймін.

Орайы келген соң:

— Есінде ме, қол ұстасып оқуға кетейік дегенімде, мойныңды бұрмап едің. Енді Нұргүлді жібер. Бас-көз болып жүрерміз,— деп қойдым.

Қарғаш іркіліп тағы да біраз отырып қалды. Ажымды өңі ойлы, байсалды.

— Рахмет оныңызға...— деді бір кезде.— Келмеген соң, біздей жесірді не қыласын, ұмытқан ғой деп едім. Жоқ, өткен күннің лаулап жанған отынан көңіліңізде әлі де бірдемелер қалған екен, Сапар. Ризамын.— Осыдан кейін Қарғаш өзгеше толқып шешіле сөйлеп кетті.— Жесір болғанмен жаман тұрмаймын. Өз тапқаным өзімізге жетеді. Бір кезде үйімді сәндесем, киім кисем, кілем жинасам деуші ем. Осы әлсіздік мені жарға да апарып жықты. Осы күні барды разы етем. Жоқты іздемеймін. Тіпті өмірде ана екі қарғаны жеткерсем дегеннен басқа түк тілегім де жоқ. Басым да, кеудем де құр қуыс. Селт етпейді. Өзіме қызыға ма, болмаса үйіме қызыға ма қырындайтындар да, көз салатындар да бар әлі де. Жас кезде аңғырттықпен қолдан сусытып алған асылды енді егдейген соң қайта іздеп қайдан таба алармын, несіне әуре болам деймін бе, біріне мойын бұрғым келмейді. Сөйтіп баяғыда өліп, көңіл шырағын әдейі қолдан сөндіріп, құр сұлдерім ғана тірі жүргенінде сіз келді дегенді естідім. Естідім де, ұйқы-күлкіден айрылдым... Көрсем деуші едім көптен бері. Алдыңыздан өтіп, кешірім сұрасам деуші едім. Жатқызбаған да, ұйқы-күлкіден айырған да осы арман. Адам жас кезінде, албырт кезінде не-

нің қадірін білген?! Ой-ақыл көзін терең жіберіп не нәрсені түсінген? Сайтан көбелекше жылтырағанды от деп санаппыз да тереңде жатқан шын асылды танымай, шын сезімді елемей теріс жолмен кетіппіз. Осы күні бір нәрсеге қайранмын, сонша ынтығып, сонша от болып тұтанып, қатарымда жүріп, тіпті қолымнан да алмапсыз ғой, жеңіл мінезділіктің сынығын да көрсетпеспіз. Түсіне алмаппын мен соны. Сол түсінбегендігімнен болар, қысылған сәтте хат жазғаныммен, соңымнан іздеп келер деп ойламаппын. Сенбеппін. Соныма өкінем. Өмір бойы орны толмайтын өкініш. Адамдар неге түсінбейді екен осы бірін-бірі, бір-бірінің жүрек түбіне неге тереңірек бойламайды екен осы? Көңілдің қандай екенін танып, жүрек сырларын білуге тырысса, адалдық та, арамдық та жарық күнге шыға келген болар еді ғой. Сонда адаспаған да болар едік қой,— деп тоқтады.

Қарғаш бұрын мұнша сөзшең, мұнша ойшыл секілді көрінбейтін еді. Тегі өмір жолы үйреткен қой деп шамалаймын.

Ие, өкінеді. Шын өкінеді. Түсінем онысын. Қарғашты түсінбеген күнім жоқ менің. Түсінгендігім, сүйгендігім сондай, тіпті сонау бір жылғы қаңтарда Қарғаш деп қайтып келгенімде «жайым осы, ендігісін өзің біл» деп алдымнан шықса, не қылмысы болса да, ойланбай-ақ кешіріп, ыстық құшағымды жайған болар ем ғой, әттең ол ғой түсінбеген. Өкініштен не пайда, бірақ. Пайдасы болса, менің көңілімде де талай «әттегене-айлар» бар. Бір кездегі такаббар сұлу Қарғаштың енді менің алдымда алғаш рет ағынан жарылып, кішірейе сөйлеп отырғанында, сол «әттегене-айлар» дән салып, көктей бастаған секілді.

Өкінем, ауылда жақсы адамдар көп еді. Солармен ақылдаспағанымға өкінем. Рас-ау, бірер жас үлкен болса да, құрбы қатарындағы Қайыржанға неге айтпадым? Сағитпен неге сөйлеспедім? Айтқан болсам, ақылдасқан болсам, кірісетін еді олар. Іс те басқаша шешілетін еді. Тіпті бәрін қойып, өкілге неге бармадым десеңші. Қанша қатал десең де, адам ғой, түсінетін еді. Қарғашты шақырып алып ұрсар еді, көндірер де еді. Ай, көрінгеннен қысылып, жоқ нәрсені намыс көріп, қызарақтап қалатын, беті ашылмаған балалық шақ-ай десеңші, мықтап соқтым деген кездігіңнің де жарықшағы көп болады-ау, қайтсе де.

Мен үшін сайрап жатқан тағы бір төте жол бар еді. Осы күні айтылып жазылып жүргеніндей ауылымның кем-кетігін көре келсем... Алға ұмтылатындарды өз төңірегіме топтастырып, қиындық атаулыны қиратып жоя келсем... Партия ұйымына арқа сүйеп, комсомол ұйымының ұйтқысы болсам... көз-

ге түсер ем. Қарғаш та онда ешқайда кетпейтін еді. Қайтесің, халық қамын ойлап, сананың биігіне көтеріле алмаппын ол кезімде. Бәрін де өз сезіміме бағындырып, жатсам, тұрсам да «Қарғаш! Қарғаш!» — деп жүре беріппін. Өзімшіл болғаным жоқ, бірақ өзгенің де қамын ойлап жарытпадым. Өкіл ұрысса, шам көретін түгі жоқ. Осы мінезімді біліп ұрысты. Арман етем: осы ақыл-біліміммен мол өмір тәжірибесімен сол күндеріме қайта оралсам, ең алдымен ел жайын ойлар ем. Өрелі азаматтың қатарына қосылып, халықты соңымнан ертер ем деймін. Әттең ол күндер қайтып оралмайды. Оқасы жоқ, өмірде мен секілді сана сезімі кешеулеп оянатындар да бар ғой. Адам туа коммунист болмайды. Жүре болады. Санадан жырақ сондай бір алаңсыз, балаң, шикі кезіңді елемей үнемі қағас қалдыра берсең, саналы кезіңнің қызығы кетіп, жасанды болып та көріне ме деймін. Расында да, өткен албырт кезімнің бояуын сырлап, болмағанды болдырдым, істемегенді істеттірдім деп әсіре қызылданып, несіне көкімің?! Өйтсем, оның өзі де бір оғаштық болмай ма! Осы күні шығып жатқан санаусыз кітаптардың бас қаһармандарына бас жоқ, көз жоқ, босқа еліктеп, «тасты жарып жол салдым, тауды бұзып каналдар қаздым. Құрағытқан далаға су жіберіп, шөлейтті көк орай шалғынға, мәуелі баққа айналдырдым, кездескен кедергілерді жеңдім, керітартпаларды ауыздықтадым, адасқанға жөн сілтеп, тура жолға салдым, сүрінгенге ақыл айттым, жебебедім», деп сәуегейісем, Сұлуқиядағыларға не бетімді айтам? «Өтірігіне жол болсын, ол кезің белгілі еді ғой бізге» — десе не деймін? Қой, өйте алмаспын. Ерлікті, соңынан жұртты ерте білушілікті талап ететін заманымыздың жақсы нышандарын, асыл мұраттарын арзан жол тауып саудаға салар жәйім жоқ. Ұят тіпті. Ерте оян, ерте піс, ел баста, немесе кеш оян, кеш піс, көпке дейін өз басыңнан аса алмай жүр, әйтеуір ұстаған жолың адал, ішкі сарайың сау, бағытың дұрыс болса, қашанда халқыңа пайдаң тимей қалмақшы емес.

... Күн батты. Күндізгі аңызақтың уыты қайтып, қоңыржай самал тұрды. Манағы балапан бақтың ішімен келем. Мен кеткен кезде ғана жаралса да, енді азамат болып қалған өз аулымның бейтаныс жастары топ-топ болып, екеу-екеу болып олар да қыдырады. Баяғы біздерден киімдері де өзгеше, сән-салтанаттары да бөлек. Ашық би алаңында да жігіт пен қыздар көп.

Бақтан жастық күйі шалқиды.

Жүріп келем, соларды іштей қошаметтеп, қуанып шалқып келем.

Міне, мына бір скамейкада басқалардан жырыла шығып

екеу отыр. Жас қыз, жас жігіт. Бүгінгі күннің Қарғашы. Бүгінгі күннің Сапары. Көңілім соларға ауады. Әрі өтіп, бері өтіп жүріп, үндерін естігім келеді. Түсінемін оларды. Жүректерінің лүпілін түсінем.

Бала жігіт өзге дүниені ұмытып кеткен секілді, беріле сөйлеп отыр. Ал қыз болса, байсал тыңдайды. Менімен шаруалары жоқ. Бір өткенімде жігіттің:

— Айтшы, жаным, бірдеме деші! — дегені құлағыма келді.

Аяп кеткендеймін. Сол үн көкірегімнен жаңғырық тауып: «бірдеме деші, бірдеме деші!» — деп сан рет қайталаймын.

Жігіт, сен кімсің? Бұл жерде «жаным!» деп отырғаныңмен қуыс кеуде, жалған сезімнің иесімісің? Әлде арың таза, жаның таза, азамат болғалы тұрған өренбісің? Жас уыз қыз бала, сен кімсің? Адал жар болып, сүйгеніңді аялауға жарайсың ба? Әлде «соқпа дерттен өлер деймісің?» дейтін айнымалы, ұшпа мінездің бірімісің? Кімдерсіңдер? Ұстаған жолдарың қайсы? Тазалық адалдықтарың қандай? Болашақ армандарың не? Білгім келеді. Сұрағым келеді. Байқамаған болып қастарына барып отырам. Сәл ыңғайсызданыңқырап қалған қыз сызылып тұра берді. Жігіт те түрегелді. Екеуі қатарласа жүрді. «Не іздеп келді қасымызға? Не жоқ екен үйінде, бала-шағаларының қасында отырмай» деп бара ма? Десеңдер дей беріңдер. Бір кезде мен де сендер секілді жас болғам. Кеудемде шалқып алғашқы махаббаттың оты да жапқан. Бірақ аялар шын несі болмады. Соған мен де өкінем, әне, терезеден осылай қарап, сендерге қарап сәл ойланып қалған Қарғаш апаларың да өкінеді... Кенет дауыстап тоқтатып, шақырып алғым келді оларды. Шақырып алып: «Сыйласа көріңдерші, шырақтарым! Біріңнің бірің жан дүниелеріңе тереңірек үңіліп, ұғыныса біліңдерші! Жер қазасыңдар ма, мал бағасыңдар ма, болмаса, әлемнің кең қиырларына жол салып, жаңалықтар ашасыңдар ма, ол өз алдына, жүректеріңді шын тулатқан асыл махаббаттарың болса, жас нәрестеше әлпештеп, аялай көріңдерші! Адам әманда жоқты іздейді. Барды молды «бар екен, мол екен» — деп ойламайды. Іздемейді. Сендер де сондайсыңдар. Бойларыңда шып-шып шүпілдеп тұрған мөлдір сезім бар. Мол сезім. Соны абайсызда білместіктен төгіп ала көрмеңдерші! Ең табиғаттың ішінде махаббат адамға ғана берілген. Ұлы жүректен ғана орын тапқан ол. Жүрек біткеннің бәрінде сол асыл махаббаттың оты лаулап тұрса, жарқырап күн де шығады. Жасанып көктем де келеді. Жылатып алмаңдаршы сол асыл нәрестені!» — дегім келді. Бірақ баяғы бір ұяңдықтың салқыны соқты ма, шақырып ала алмадым. Айтайын дегенім көңілімде кетті... ✓

ҚЫР ГҮЛІ

Драмалық повесть

Жаз айының ашық күні. Егін арасындағы бұралаң жолдың шаңдағын шұбалтып жеңіл машина келіп тоқтады. Ішінен ырғалыңқырап барып бір кісі шықты. Ол облыстық партия комитетінің жаңа секретары Николай Васильевич Карпов. Жер ортасынан асып, сары кідір тартқан шағы.

Николай Васильевич машинадан ұзаңқырап барды да, төңірекке көз салды. Айнала көз жетер жердің бәрі көгерген егін. Кең сахараны қуалай соққан ыстық леппен баяу толқып тербеледі. Обком секретары еңбек алақанынан жаралған осы бір сұлу көріністі тамашалай ма, әлде өткен күннің басқа бір күңгірт елесін қуалай ма, томаға тұйық ұзақ тұрды.

Машинадан тағы біреу шықты. Әлғали Төпенос — совхоз директоры. Оның да самай шашы ағарған. Бетінде ажымның қалың ізі бар.

Әлғали жәй басып Карповтың қасына келді. Ол да шалғай қайқаңға көзін қадады:

Бір бетте айдалған аңыз. Жабыңқы жалғыз мола. Басына қойылған белгі қисайып қирап қалған. Сол молаға тұмсығын тіреп трактор тұр. Бір малшы, бір тракторист қып қызыл дау үстінде. Дауыстары еміс-еміс талып естіледі.

М а л ш ы. Қой дедім ғой мен саған!

Т р а к т о р и с т. Ал мен саған былай тұр дедім ғой.

М а л ш ы. Былай тұрмаймын мен.

Т р а к т о р и с т. Онда маған өкпелеме.

М а л ш ы. Өкпелегенде не істейсің?

Т р а к т о р и с т. Бұрылмаймын. Қиратып, басып кетем...

М а л ш ы. Ал, кәне, баса ғой.

Т р а к т о р и с т. Басам дедім, басам. Басып кету түк те емес маған.

Уу-шу: «Баса алмайсың!» «Басам!» Карпов пен Әлғали осылай қарай беттеді.

К а р п о в. Бұл не шу?

М а л ш ы. Е, мынау сәулік, өзеуреп болмайды.

Т р а к т о р и с т. Мен емес, өзі өзеурейтін...

Ә л ғ а л и. Жөндеріңді айтыңдар. Бұл кісі Николай Васильевич Карпов — Обкомның бірінші хатшысы.

М а л ш ы. Мен бұл жерде мола бар, айналып өт деймін. Ал мына ант атқан көнбейді. Моланы да, сені де таптап кетем дейді.

К а р п о в. Мола таптағаны қалай?

Т р а к т о р и с т. Мола болғанда... Бұл мола... Бұл моланы осы жердің адамдары бай баласының моласы деген.

К а р п о в (сленг). Кім деген байдың баласы екен?

Ә л ғ а л и. Руы Самай, Ә у б а к і р деген бай болған, Николай Васильевич...

К а р п о в (ойланып). Ә... ә... Күркенің Әубакірі ме?

Ә л ғ а л и. Ия, тап өзі...

К а р п о в (ойланып). Күркенің Әубакірі... Сонда бұл жерде жатқан Сағындық болды-ау?

Ә л ғ а л и (таңырқап). Біледі екенсіз ғой, Николай Васильевич.

К а р п о в. Білгенде қандай! Бұдан қырық жыл бұрын осы жерде болғанмын... (Трактористі қасына шақырады). Сөйтіп моланы айналып өтуге болмайды дейсің?

Т р а к т о р и с т. Болмайды дегенде...

К а р п о в. Жо... жо... Күмілжіме...

Т р а к т о р и с т. Ия, рас еді.

К а р п о в. Айналып өтуге болмайтыны — бұл жерде жатқан бай баласы? Солай ма?

Т р а к т о р и с т. С-со...лай.

К а р п о в. Қай жақтан келген едіңіз мұнда?

Т р а к т о р и с т. Одессадан...

К а р п о в. Ә, Одессадан?.. (Салмақтап). Одессадан келген екенсіз ғой? Ал Одессадан келген жігіт, сіздің есіміңіз кім сонда?

Т р а к т о р и с т. Николай.

К а р п о в Николай? О, аттас болдық онда. Сіз де Николай, біз де Николай (Қарқылдап күледі). Екі Николай кездесіппіз ретіменен. Сонда сіз моланы таптап кетесіз? Ана малшыны да таптап кетесіз?

Н и к о л а й. Кешіріңіз. Қателік болды.

К а р п о в. Ал сіз бұл жерде қандай байдың баласы жатқанын білесіз бе?

Н и к о л а й. Жоқ, білген емеспін.

К а р п о в. Ендеше тыңдай бер. Бұл бұдан қырық жыл бұрын болған оқиға...

ШЕГІНІС

Бірінші бөлім

1

Әлти осы өңірдің үлкен байы. Сағындықтың әкесі Әубакір мен құда болып, көңілді жүрген шағы. Қызы Күләйманы гимназия шәкірті Сағындыққа қосса, орыс, қазақ арасында өрісі кеңейеді, мәртебесі өседі. Қазір Әлти өз үйінде, өз жақыны Омар пысық екеуі осы жәйді әңгіме етіп отыр.

Ә л т и. Күйеу баланы осында келеді дедің бе? Оны саған кім айтты?

О м а р. Тәйкеттің Сүлеймені. Макөшінге барған екен. Сағындықты вокзалда көріпті...

Ә л т и. Қо-ош?

О м а р. Қасында бір орысы бар дейді.

Ә л т и. Қо-ош?

О м а р. Беті осы ауыл дейді.

Ә л т и (ойланып). Әй, Омар...

О м а р. Ләббай, Әлеке?

Ә л т и. Сол Сағындық баланы қайда оқиды деді осы?

О м а р. Кетрампор шаһарында. Қасым баласы Хабар бар ғой, сонымен бірге кемназияда.

Ә л т и. Ана өзіміздің дөңдегі шоғадағы бай Қасымның Хабары ма?

О м а р. Дәп солай. Екеуі бір бөлмеде жатып оқиды.

Ә л т и. Сонда күйеу бала кім болып шығады екен?

О м а р. Аана Әубакір осында құдалыққа келгенде бір сөзінде: балам кемназияда, аман болса, ақ патшаның көмекшісі болады демеді ме?

Ә л т и. Ақ патшаң құлаған жоқ па еді?

О м а р. Жәй қауесет пе деймін. Әзірше тынышпыз ғой.

Ә л т и (ойланып). Әу, сонда күйеу бала ақ патшаның көмекшісі болса, мына мен — Әлти бай ақ патша көмекшісінің қайын атасы болам-ау сонда.

О м а р. Әлбетте, Әлеке. Енші алласы ішінде болып тұрсың.
Ә л т и. Қатен... Әй, Қатен...

Дайша кіреді.

Д а й ш а. Мені шақырдың ба?

Ә л т и. Сен мына жаман шалыңның кім болайын деп тұрғанын білдің бе?

Д а й ш а. Түсімде ақбоз атқа мініп жүр екенсің. Тәуіпке жорытсам: сіздің үйдегі кісінің мәртебесі өседі, ақ патшаның оң тізесінде отырады деді...

Ә л т и. Міне, міне... қатын, дәп өзі (*күледі*). Ал Күләйма қайда?

Д а й ш а. Күләйма осында, біздің үйдің кісісі.

Ә л т и. Дайында енше. Күйеу балаң келе жатыр.

Д а й ш а. Жақсы... Дайындайын.

Шыға бастайды

Ә л т и. Жоқ, тұра тұр, қатын... Әлгі күйеу бала келеді ғой... Сонда Күләймаға айтып қой: бетімен сөйлеп қойып жүрмесін. Көп күлмесін.

Д а й ш а (*күрсініп*). Айтудан кінә жоқ-ау, біздің үйдің кісісі. Құдай тағала (*басын көрсетіп*) мына жерге бірдеме бермеген соң, не амал бар.

Ә л т и. Жә, жә, өз қызың туралы өзің сөйдейсің, басқаларға не жорық. Бар, айғанды істе.

Дайша шығып кетеді.

О м а р?

О м а р. Ләббай, Әлеке?

Ә л т и. Қонаққа қой сойғанымыз жөн болмас... ана тор дөнен дұрыс шығар?..

О м а р. Ана таңын қасқыр тартқан торы дөнен бе? Жоқ, ақ патша көмекшісінің қайын атасы болайын деп отырып... таңын қасқыр тартқан... жо... ұят болады, байекесі. Ана ту жүрген көк бие дұрыс...

Ә л т и (*ойланып*). О да жөн екен-ау... Ай, Омарым-ай, сені осы ақылың үшін ұнатам ғой...

О м а р. Е, әрине, естіген елден ұят қой. Таңын қасқыр тартқан байтал сойып...

Ә л т и (*Омарды сөйлетпей*). Жә, жә... Ал енді, күйеу баланың алдынан кім шығады?

О м а р (*ойланып*). Күйеу баланың алдынан ба? Күйеу баланың алдынан... Күйеу ба... Әһа, күйеу баланың алдынан Бірімжан шықсын...

Ә л т и. Таптың, Омар. Күйеу баланың алдынан Бірімжан шығады. Ал, келіп есік алдына тоқтағанда аттың басын Қасым ұстасын.

Омар. Жөн, Әлеке, Қасым ұстайды...

Әлти. Ал, арбадан қолтықтап, арбадан қолтықтап бар ғой өзің түсіресің.

Омар. Жөн, Әлеке, өзім түсірем.

Әлти. Ал, үйдің есігін Шәбден ашады.

Омар. Жөн, Әлеке, есікті Шәбден ашады.

Әлти. Тоқта, Омар... Ойбай-ау. Паянтозды кім төсейді? Паянтозды ұмытып барады екенбіз ғой...

Омар. Құдай-ау, естен шығып кетіпті ғой паянтоз дегенің. Әрине, Әлти бай күйеу баласын паянтоз төсеп қарсы алмаса... Сұмдық қой... Сонда паянтозды ма? Паянтозды... Мына мен өзім төсейін...

Әлти. Ә?

Омар. Ия, ия, ең алдымен паянтозды төсеп жіберіп, сосын күйеу баланы былай қолтықтап...

Әлти. Ә, дұрыс енше... Таптың Омарым. Ғе, һім... Ең алдымен қайын ата болып алайын... былайғы жұртпен қалай сөйлесуді білеміз ғой сосын.

Омар. Әлбетте, Әлеке.

Әлти. Қымызды өзім сапырам...

Омар. Әлбетте, қымызды өзің сапырасың.

Әлти. Аяқты сен әпересің...

Омар. Ә?

Әлти. Аяқты сен әпересің деймін.

Омар. Әлеке, сен қымыз сапыр, мен аяқ тасыын, сонда күніміз не болады? Күйеу бала түгел, құдай болса да жұрт артын ашып күлмей ме? Жоқ, қымызды мен сапырам. Аяқты балалардың біріне тасытамыз.

Әлти. О да жөн екен-ау. Әй, Омарым-ай, тауып кетесің-ау осындайда. Ал жүр онда дайындала берейік.

Омар. Ә, жүр, жүр, Әлеке.

Екеуі де шығып кетеді. Күләйманы жетелеп, Дайша келеді.

Дайша. Ал, олай дейтін болсаң, әкеңнің өз аузынан естіші не дегенін. Жүр былай қарай.

Күләйма шегіншектей береді.

Әй, біздің үйдегі кісі, мына қызыңа бірдеңе десеңші. (*Аңырып*). Көтек, біздің үйдің кісісі жоқ па? (*Күләймаға*) Ойбай-ау, мына сорлыға не болған, жүр деймін. Күйеу баланы кім деп ойлайсың өзің?.. Кетрампорда оқып жатқан төре.

Күләйма. Төре болса қайтейін. Күйеуге тимеймін дедім, тимеймін.

Дайша. Неге тимейсің? Сонда не, кәрі қыз атанып, осы үйдің босағасын құшақтап өтесің бе?

Күләйма. Еркектердің бәрі ит, алдайды.

Д а й ш а. Өй, жап аузыңды.

К ү л ә й м а. Жаппаймын. Өтірік пе? Түнде қасыңа келіп, қол салғанда айтпайтыны жоқ. Ал ертеңіне... Ал ертеңіне түк көрмегенсіп шәйін ішеді де аттанып отырады.

Д а й ш а. Қой деймін, қызым, мына сөзді әкең ести көрмесін.

К ү л ә й м а. Естісе қайтейін, қонақ түсірмеңдер онда.

Д а й ш а (*аярланып*). Айналайын, ақылды өзі. Өстіп турасын айтады... Төре болғанда, басқа еркектің біріне де ұқсамайтын төре. Сен білесің бе оның кім скенін?

К ү л ә й м а (*жуасыңқырып*). Жоқ.

Д а й ш а. Білмесең, ана Самай ішіндегі Күркенің Ә у б а к і р і бар ғой... Соның баласы.

К ү л ә й м а (*өзгеріп*). Әлгі өткен қыста біздікіне келген жігіт пе?

Д а й ш а. Ия, сол. Дөңдегі Шоғадағы Қасымның Хабарымен бірге келіп еді ғой?!

К ү л ә й м а (*өзгеріп*). Хабар жаман.

Д а й ш а. Хабар жаман болса, жаман бола берсін. Ал Сағындық оқыған, ақылды бала.

К ү л ә й м а. Сағындық!.. (*күледі*). Апа, мен онда киінейін.

Д а й ш а. Бар киін, жаным. Бәрін де дайындап қойғам...

Күләйма кете бастайды.

Ау, балам, Күләймажан?.. Сағындық келгенде, әрине, екеуіңнің бір оңаша қалатын кезің болады. Сонда байқаулы бол. Бетіңмен сөйлеп қойып жүрме.

К ү л ә й м а. Апа...

Д а й ш а. Әу, құлыным?..

К ү л ә й м а. Әкеммен ең алғаш кездескенде не дедің сонда? Айтшы?..

Д а й ш а (*күліп*). Не дейін, түк үндемей жүзімді төмен салып, тұра бердім. Жоғары қарауға дәтім шыдамаған. Ұялғам сондай.

Күләйма сықылықтап күледі.

Бар, Күләймажан. Киіміңді киіп, әзірлене бер.

Күләйма шығып кетеді. Омар келеді.

Қайын інім, ал не болып жатыр?

О м а р. Бәрі әзір, жеңеше. Күйеу баланы қарсы алу жабдығы түгел ойластырылды. Жылқыға кісі кетті.

Д а й ш а. Қонақ келгені осы емес қой. Ас табылады ғой бұл үйден. Мен мына өз баламның жәйін ойлап, қамығам.

О м а р. Қырық жетіні байлап-матап алып отырғаның мынау, не қамығатыны бар. Әубакір ақылсыз адам емес. Кіммен құда болғанын біледі.

Д а й ш а. Қайдам, қайным. Жүрегім сондай төп. Ел-жұртың алдында масқара болмасақ...

О м а р. Қам жеме деймін, жеңеше. Екі баланы жағыстыру жағын маған тапсыр.

Д а й ш а. Олай ете алсаң, қалағаның болар еді ғой.

О м а р. Бір айғырдың үйірі...

Д а й ш а. Болады, қайным. Біздің үйдің кісісінің берері өз алдына. Қызынан малын аямайды.

О м а р. Уәде құдай аты...

Д а й ш а. Уәде құдай аты, қайным...

Әлти келеді.

Ә л т и. Күн екінді болды. Күйеу баланың келер шағы да жақындап қалды-ау, ә, Омар?

О м а р. Ия, Әлеке, құдай біледі, дәл қазір Көсеней қыстауынан бері асты.

Ә л т и. Ал енше, Омар, күйеу бала келмей тұрып, екінді намазын оқып алайық. Қатын, жайнамаз қайда?

Дайша су әзірлейді, жайнамазды дайындайды. Екеуі алда.

Дайша кейінірек намаз оқи бастайды. Осы кезде сырттан жүгіріп бір малышы келеді.

М а л ш ы. Сағындық тоқтамады. Өтіп кетті...

Ә л т и (намазды бұзып). Не дейді? Оны саған кім айтты?

М а л ш ы. Өзім көрдім. Сиыр жайып жүр едім. Жеккені қос ат. Көшірде бір жігіт. Ал қасында бір орысы бар. Қара жолмен құйғытып, былай өте шықты. Біздің ауылға көз де салған жоқ.

Ә л т и. Не деп тұр мына сорлы? Өз көзіңмен көрдің бе? Сағындықты танушы ма едің?

М а л ш ы. Танымағанда ше?

Ә л т и. Сенің де танымайтының болсайшы бір.

О м а р (Екі жағына кезек қарап). Ассалаумағаләйкүм, Рахметолла. Ассалаумағаләйкүм, Рахметолла! Әлеке, саждаға басыңды сал. Намазың бұзылды.

Ә л т и. Мынау ит емес пе, дәл намаз үстінде кеп айтып...

Малшы, «мен білмедім ғой. Байеке, мен білмедім ғой, байеке» деп шегіншекттей шығып кетеді. Үшеуі тағы намазға бас қояды.

Д а й ш а. Жол ауыл іргесінен өтеді. Таяқ тастам жерге келіп, қалайша ат басын бұрмайды?

Ә л т и. Әшадан лә иләһа еллалла. Мен де соған қайранмын.

О м а р. Әлеке, намаз бұзылды.

Ә л т и (ашуланyp). Бүйткен намазы құрысын!

О м а р. Күнә, Әлеке, күнә.

Ә л т и. Әй, сен осы қашаннан бері сұфы бола қалғансың?

О м а р. Бәрі де құдай ісі.

Ә л т и. Ә, құдай ісі болса, кейін дұрыстап оқып, күнәмізді жуармыз. Ал сен қазір Әубәкірдің ауылына аттан. Күйеу бала не хабармен келді екен? Ау-жәйі қалай екен? Соны біл.

О м а р. Жеңешем айтқаны болады ғой?

Д а й ш а. Болады делінді, болады. Біздің үйдің кісісі баласынан мал аямайды дедім ғой.

Ә л т и. Мал аямауын аямаймыз-ау, бірақ, сен ауызды моырақ ашқан екенсің.

О м а р. Олай болса, өздерің біліңдер. Көлденең іске күйініп, отқа түсер жәйім жоқ.

Д а й ш а. Әй, біздің үйдің кісісі-ай. Жоқ жерде тарыла қалатын әдетің бар-ау. Қызыңның қызығынан аяғанды ертең көрге әкетпексің бе?

Ә л т и. Аяп отырмын ба, сөздің сірәғысы ғой...

Д а й ш а. Сірәғысы болса, қайнымның қалауы орындалады.

О м а р. Ал енше мен отырмайын.

Ә л т и (зорланыңқырап). Ал жарайды, Омар, жолың болсын!

Омар кетеді. Сахна қараңғыланады.

2

Ә у б а к і р байдың арнап тіктірген отау үйі. Есік алдында Ә у б а к і рдің өзі. Көзін қалқалап, алысқа қарайды. Қасында бір топ ауыл адамдары.

Ә у б а к і р. Апырау, рас Сағындық па келе жатқан?

А у ы л а д а м ы. Рас, Әуке, дәл өзі.

Ә у б а к і р. Жолда атасына барып сәлем беруге тиісті еді. Мұнысы қалай болды екен?

А у ы л а д а м ы. Білмеген шығар...

Ә у б а к і р. Қайтіп білмейді?..

Шапқын келеді.

Ш а п қ ы н. Жолаушылар жақындап қалды. Алдынан шығыңдар.

А у ы л а д а м ы. Алты жасар бала алыстан келсе, алпыстағы шал алдынан шығар деген, Әуке, балаң келе жатыр, ал кәне, баста.

Әубәкір бастаған топ сыртқа ойыса береді. Сахна босаған кезде екінші жақтан Сағындық пен Гарпед шығады.

С а ғ ы н д ы қ. Ал, Гарпед мырза, келістік қой? Бір оқ шығармайтын боламыз.

Г а р п е д. Келіскенде қандай, Сағындық Аубакирович, ең аяғың түмсығы да қанамайды... (Алты атарын алып, қайты қабына салады).

С а ғ ы н д ы қ. Е, жөні осы... (Екеуі де қарқылдай күледі).

Сағындық келген беттен жапырлап әлі топ келеді.

А у ы л а д а м ы. Сағындықжан-ау, біз сені ана жақтан іздеп жүрсек, мына жақтан шығыпсың ғой.

С а ғ ы н д ы қ. Әкем қайда?

Әубакір келеді.

Ә у б а к і р. Е, жаратқан нем бергеніңнен айналайын!..

Сағындықты құшақтап маңдайынан сүйеді. Аамандық сұрасады.

(Оқыстан:) Сен осы жолда Әлти ауылына соқпай өткенің рас па?

С а ғ ы н д ы қ. Әке, мен бұл жолы дем алайын деп келгенім жоқ. Тығыз шаруа бар.

Ә у б а к і р (кейіңкіреп). Не шаруа соншама әкетіп бара жатқан! Аанада әдейі хабар салдым. Әлти секілді бай ауылдың үстінен ат ойнатып өте шығуға бола ма екен, балам?! Ұят жазағансың.

С а ғ ы н д ы қ. Ұят болса, бір-ер күннен кейін әдейі барып ат басын тіреп, кешірім сұрармыз. Шаруа тығыз болған соң үйге жетуге асықтым.

Ә у б а к і р (разы болып). Е, бәсе, Әубакір нәсілі осылай болса керек еді.

С а ғ ы н д ы қ. Әке, сасқандықтан таныстыруды да ұмытып кетіппін. Бұл кісі Гарпед деген кісі. Морозовтың сізге жіберген арнайы делдалы.

Ә у б а к і р. Ә, Мороз бай ма, Мороз байды білем. Бір жылы Қоянды жәрменкесінде табақтас та болғанмын.

Жұрт шуласып кетеді: Бәйекесі Мороздың өзімен де табақтас болған. Біздің бәйекесі қайда бармады. Қорғанға да барған!

Ә у б а к і р. Табақтас болғанда, тіпті қызық.

Д а у ы с т а р: Ие, ие, сондағыңызды айтыңызшы.

Ә у б а к і р. Шәуешектен бір дұңған сәудегері шәй әкепті. Алам деген ойымда жоқ, жәй, былай жөнін білейін деп барсам үстінде жанат ішік, басында құндыз бөрік, бір орыстың дәуі тұр. Байқаймын, саудасы ұсақ. Шәй жәшігіне дұңған бес сом сұрайды, орыстың дәуі үш сом береді (күлкі). Сонымен жыным келіп кетті де: Әй, дұңған, неше жәшік шәйің бар? «Жүз жәшік». Бары сол ма? «Мә, ендеше бес жүз сомың»,— деп ақшаны суырып тастадым да, жүз жәшікті арттырып алып жүре бердім. Сөйтсем, әлгі дәу Мороз байдың өзі екен.

Жұрт шуылы: «Екі жүз қойдың құны-ау сонда?! Біздің. Әу-кең сөйтеді?!»

Әу ба кір. Содан Мороз бай екі жыл менімен араз болып жүрді. Шөп шабатын машина, сайман әкел деп жіберген делдалымды қатарынан екі жыл қайтарып жіберді. Ақыры үшінші жылда татуластық, әйтеуір.

Гарпед. Ие, мен сонда Морозовтың қасында тұрғам. Сіз келдіңіз де, ай-түйге қарамастан кие жөнелдіңіз ғой (*күледі. Әубакір де күледі*).

Әу ба кір. Ие, ие, сол жағында орта бойлы бір бала тұрып еді. Жөн-жөн, жаңа есіме түсті.

Гарпед. Ие, сондағы бала менмін.

Сағындық. Морозов Гарпедті сол бала кезінен бастап баулыған.

Әу ба кір. Ә, Мороз бай кісі тани біледі. Обалы нешік, менің де көкжалдың ішіндегі осалы емес екенімді бірден таныды ғой. Соның арқасында арадан қыл өтпейтін дос боп кеттік.

Гарпед. Александр Иванович сол достығын салық етіп жіберіп отыр мені.

Әу ба кір. Құлағым сізде. Мороз бай салық етсе, көтереміз.

Гарпед. Александр Ивановичтің салығы — мың лау астық.

Әу ба кір. Мұның қарымы не сонда?

Гарпед. Астық тапсырғандар үшін үй басы бір-бір шөп машинасы, бір-бір ат тырнауышы, мың кез кездеме, қалғаны ақшадай. Ал осы істі ұйымдастырғаныңыз үшін Александр Ивановичтің сізге арнайы сыйлығы тағы бар.

Әу ба кір. Мороз бай бұл жолы шын көсілген екен.

Сағындық. Жұмысшылары ашыға бастапты. Морозов астыққа мұқтаж.

1-қара сақал. Біздің үйде былтырдан қалған бір қапшық бидай бар еді, бір шөп машинасын алып қалар ма екем, бәйеке, соны бір жеріне тыға салшы.

2-қара сақал. Маған да бір шөп машинасы керек еді.

Гарпед. Астығыңыз бар ма?

2-қара сақал. Жинаған тері-терсегім бар еді, соны алмас па екен Мороз бай?

Сағындық. Морозов байлармен ғана сөйлеседі. Орта шаруалармен сөйлеспейді.

2-қара сақал. Сағындықжан-ау, тіл білесің ғой, түсіндірсейші ана Карпетіңе, тері-терсегі бар деп, шөп машинаға мұқтаж деп...

Әубәкір. (2-қара сақалға ашулана қарап). Өстіп қосарланып отыратын әдетің сенің. Тері-терсекті қайтеді Мороз бай? Бар итке таста тері-терсегіңді.

Жұрт үндемей қалады. Соны сезген Әубәкір тез көңілденіп: Гарпед мырза, Мороз бай делдалып кісі таппай жібермеген болар. Мың арба деген не тәйірі.

Жұрт та тез өзгеріп көңілденеді.

Гарпед. Морозов та «Аубакир Куркинычқа мың арба деген не тәйірі»,— деп қалды.

Әубәкір (Сағындыққа). Балам, қағаз ал!

Сағындық қағаз, қарындаш алады.

Бояр байға елу лау... Көбештегі Иван досқа қырық бес лау... жаздың ба?

Омар кіреді.

Омар. Әлти байды қайда қалдырдың? Жаз оған да бір елу лауды.

Әубәкір. Е, Омармысың? Төрлет, Омеке? Төрлет! (Сағындыққа). Ия, Омекең дұрыс айтады. Әлти құдаға да елу арба деп қой.

Омар. Бірақ бір ғана шарты бар: Сағындық өзі келіп әкетеді.

Әубәкір (күліп). Әлбетте, Омар, әлбетте.

Сағындық. Барған сайын елу лау шығарсаңыздар, Әлекеңнің босағасын тоздыратын боламыз әлі...

Ду күлкі.

Омар (күліп). Оқыған балалар міне осылай сөйлейді.

Гарпед. Морозовқа астық керек, астық шығатын жерге барудан біз жалықпаймыз.

Әубәкір. Ал, не жаздың, оқышы, Сағындық?

Сағындық. Боярский Никонор Слыч... елу лау... Көбештегі...

Әубәкір (Сағындықтың сөзін бөліп). Тоқта, балам... жоқ. Бояр байға елу аз болады, жетпіс лау деп қой.

Дауыстар. Ой, одан жүз лау да шығады. Қаптесер емес пе?

Әубәкір. Жүз десең, жүз де енше (Гарпедке). Гарпед мырза, ол өзі осы өлкенің шіріп жатқан шонжары. Әдейі апарып таныстырсам қалай болады?

Сағындық. Әбден дұрыс. Шаруаны сол Боярскийден бастайық.

Гарпед. Сағындық не айтса, сол болады. Мен қарсы емеспін.

Жұрт қопарыла береді.

Әріректе астық қабылдау пункті. Астық тасыған жұрт ерсілі-қарсылы өтіп жатады.

Гимназия шәкірттерінше киінген Сағындық өзінің сүйген қызы Наршамен кездеседі.

Сағындық. Амансың ба, Наршажан? Бүгін мен келгелі табаны күректей бір апта. Екі рет кісі де жіберіп ем. Келмедің. Енді алып ұшқан көңіл сап басылып, жүдеп қалған жәйім бар еді. Тіпті көре алмай кетем бе деп те қорқып ем...

Нарша көпке дейін үндемейді. Беті ашылмаған ұыз, ұяң қыздың мінсз-ибалығын танытып, жүзін төмен салып тұрады!

Неге үндемейсің, Нарша?

Нарша. Үндегенде не айтайын, Сағындық. Көре алмай қалам ба деп мен де қорықтым... Келеді ғой деп күтумен болдым...

Сағындық. Оның рас, Наршажан. Мен, бірақ бұл жолы ауылға дем алайын, тынығайын деп келгем жоқ. Мойнымда үлкен жүк бар.

Нарша. Түсінбесем де, ет жүрегім сезген секілді соны. Шақыртып жатыр деген соң әдептен озып келіп тұрмын.

Сағындық (тебіреніп). Оқудың бітуіне бір-ақ жыл қалды енді. Бірақ бір күн сенсіз тұруға халім жоқ, Нарша. Сағындым сондай. Өткен жылғы жазды есіме жиі ала берем. Алты ай қыс армандаумен болдым. Жыл құсы қашан келер екен? Мен ауылға қашан барар екем деп армандап ем. Сол күнге жеттім міне.

Нарша (нұрланып). Осы жуырда түс көріп едім. Түсімде бір кең дарияның үстінде екенбіз деймін. Құдай-ау, кәдімгі өңімдегідей, «Сағындық, біз қайда бара жатырмыз?» — деп сұраймын. Сіз сонда «Әне алыс қырқаны көресің бе? Сонда жердің жаннаты, ирам бақ бар. Соған барамыз», — дейсіз. Көзім талғанша қараймын. Бірақ шалқыған көк теңізден басқа ештеңені көре алмаймын...

Сағындық. Шалқыған теңіз — ол біздің болашақ ғұмырымыз ғой, Наршатай.

Нарша (мұңайып). Қорқам сондай, Сағындық.

Сағындық. Неден?

Нарша. Сіз мен үшін аспандағы жұлдызбен тең секілдісіз. Қолымды бекерге созам ба деп қорқам.

Сағындық (күліп). «Сен бай баласысың. Ал мен кедей қызымын. Сен қалада оқисың, ал мен ауылда тірлік кешкен, аздап мұсылманша ғана сауатым бар адаммын...» Осы ғой қорқатының?

Н а р ш а. Рас, былтыр мұндай сөзді айтпа деп өтініп едіңіз. Сонда да ойыма орала берседі.

С а ғ ы н д ы қ. Баяғы бір ескі әуен, бос күдік, Нарша. Махаббатта «бай», «кедей» деген ұғым болмайды. Махаббаттың өз байлығы бар. Онысы — шалқыған сезімі. Жүрек лүпілі. Байлық?.. Бар тірілігі мал тұяғына бағынған мына кең сахарада байлық деген не тәйірі. Бір жылғы жұтқа төтеп бере алмайтын байлық. Оның үстіне заманда қазір басқа. Асан қайғы армандаған жер ұйыққа бет алып келеміз. Сонда көздің құрты — байлық та, қу сіңір кедейлік те жойылады.

Н а р ш а (оқыстан). Біздің ауылдарды аралап жүрген ана орыс қонақ кім осы?

С а ғ ы н д ы қ. Әлгі маған еріп келген Гарпедті айттың ба?

Н а р ш а. Ие, сол Гарпед...

С а ғ ы н д ы қ (ыңғайсызданыңқырап). Оны неге сұрадың?

Н а р ш а (ол да ыңғайсызданып). Жәй... Былай, жәй сұрағаным ғой...

С а ғ ы н д ы қ. Ә, ол ма? Ол ана Екатеринбург қаласындағы бір алпауыт байдың делдалы. Орысша маклер дейді. Қыр байларынан қожасына астық сатып алып жүр.

Н а р ш а (ойланып). Сәудегерге тіпті де ұқсамайды өзі. Ондай сәудегерлер осында келсе, сіздің үйге түсіп, Дмитриевқа барса, орыс байларының үйіне түсіп, карта соғып ішіп-жегеннен басқа түк бітірмеуші еді... Ал мына Гарпед болса, ылғи...

(Сағындық бір нәрсені айтқысы келіп оңтайланып тұрып қалады. Соны Нарша сезе қояды). Бірдеме айтқыңыз келді ғой деймін?..

С а ғ ы н д ы қ. Жоқ, жәй... (Зорланып күліп). Сәудегерлердің бәрі бірдей ме? Олардың ішінде мына Гарпед секілді парасаттылары да болады.

Қолында телеграмма. Гарпед кіреді. Наршаны байқамайды.

Г а р п е д. Телеграмма, Сағындық Аубакирович. Телеграмма. Ондағы жағдай түзелейін деген.

С а ғ ы н д ы қ. Жағдай түзеледі екен деп жайбарақат болмайық, Гарпед мырза.

Г а р п е д (шошынып). Немене, сыбыс бар ма?

С а ғ ы н д ы қ. Орыс байлары тым самарқау. Аяғын басқысы келмейді.

Г а р п е д. Онда қалай болды?

С а ғ ы н д ы қ. Сіз Морозовтың делдалы болсаңыз, әкем маған делдал. Қайтсеңде орыс байларының қыбын өзің табасың деп елші стіп жібердім. Не шара, бүгінгі таңда бұдан басқа айла жоқ.

Гарпед (күліп). Делдал біткенге жарыдық қой. (Ойын-нып). «Күнәні» тарих шіркін кешеді де.

Сағындық (күліп). Гарпед мырза, бұл Нарша ғой.

Гарпед. О, Нарша ма? (Жақындап келіп қолынан сүйсіді). Нарша Гулхайыровна... Мына Сағындық Аубакировичті ертелі-кеш зарлатып қойған Нарша сіз екенсіз ғой?

Нарша төмен қараған бойы, тағзым етеді.

Сағындық (күліп). Дәл соның өзі.

Гарпед. Наршатай, Сағындық Аубакировичті енді зарықтыра көрмеңіз. Бныл, қалай болса да, Сағындық Аубакировичпен бірге қалаға келіңіз.

Нарша. Оны Сағындық біледі ғой...

Гарпед. Сағындық білсе, сол жаңағы мен айтқан. Ал достар, сендерге кедергі жасамайын, кетейін...

Жүгіріп Әлғали келеді. Жас жігіт. Сағындықтың жама ағайыны.

Әлғали. Әу, Сағындық деймін... Қайдасың, Сағындық?

Сағындық. Ие, Әлғали, не болды? Тыныштық па?

Әлғали. Әлти бай...

Сағындық. Не қыл дейді екен Әлти бай?

Әлғали. Сағындық келмесе, астық жоқ деп барған адамы қайтарып жіберіпті.

Сағындық. Әлти байдың ол бір қулығы да.

Гарпед. Енді қайттық?

Сағындық. Қайткені несі? Барамыз. «Астық шығатын жер болса, барудан біз жалықпаймыз» деп айтқан кім еді осы?

Гарпед (күліп), оны айтқан кісі осы төңіректен ұзап кетпеді ме деймін.

Нарша (қолайсызданып). Рұқсат етсеңіздер мен кетейін.

Сағындық. Жоқ, рұқсат жоқ, Наршатай. Кетпейсің.

Әлғали. Сағындық, әне әкеңнің өзі осылай қарай беттеп келеді.

Нарша мен Әлғали кете береді. Сасқалақтаған Сағындық «Наршалап» Наршаның соңынан жүре түсіп барып қалады. Аубакір көрінеді.

Аубакір (ұнатыңқырымай). Гарпед мырза, айтыңызшы, осы баланың не ойлағаны бар?

Гарпед. Ойы көп қой балаңыздың жете алатын болса, Аубакир Куркиның.

Сағындық (сасып). Іс жаман басталған жоқ, әке.

Аубакір. Әкең кіріссе, іс жаман аяқталмайды да, балам. Ал өз жайыңды айтшы, не ойлағаның бар?

Сағындық. Не ойлайын, әке. Биыл оқуды бітірем, сонан соңғысын көре жатармыз.

Әубәкір. Жоқ көре жатқанды қой, балам. Жасың болса, міне жиырмадан асты. Ата-анаң қызығыңды көргісі келеді.

Гарпед. Аубакир Куркиныч, дұрыс айтасыз. Сағындық Аубакировичтің үйленетін уақыты жетті. Үйлен де қатыныңды қалаға алып бар, оқыт деп ылағи айтамын бұл жігітке. Заман талабы осы.

Әубәкір. Дөп айтып тұрсыз, Гарпед мырза. Осы өңірде өзімізбен босағасы тең Әлти деген бай бар. Құда болып отырмыз. Келініміз де мін жоқ. Көргенді жердің баласы жаман бола ма?

Сағындық (шошынып). Әке, о не дегеніңіз?

Әубәкір. Дегенім деген.

Гарпед. Ұнатқаны бар ғой, Аубакир Куркиныч.

Әубәкір. Ұнатқаны кім сонда? Орыс па, әлде ноғай ма?

Сағындық. Орыс та, ноғай да емес. Осы жердің қызы.

Әубәкір. Келген сайын әлгі қу сіңір Жақыбайдың ауылына барғыштай береді деп естуші ем. Таңба түсірме сүйегіме. Геңіңе бар.

Сағындық. Таңба түспейді сүйегіңе. Бардың жоқ болуы, жоқтың бар болуы оп-оңай бұл заманда. Аласа босаға биіктеп, биік босаға аласара береді, әке.

Әубәкір. Астағыпыралла, мына бала не деп кетті, Гарпед мырза?

Гарпед. Сағындық Аубакировичтің айтқанында жан бар. Көне заманның бар ғұлама философтары дүниенің баянсыздығын айтып кеткен...

Әубәкір (тіксініп). Гарпед мырза, сіз осы Мороз байдың делдалысыз ба, жоқ болмаса мына қазақ сахарасына келген сәзілсіз бе? Кімсіз?

Сағындық. Әке бұл не дегеніңіз? Гарпед мырза бар болғаны шындықты ғана айтты ғой.

Әубәкір. Шындық, мыңдығыңызды білмеймін мен, Гарпед мырза. Балаға өйтіп жел бермеңіз.

Сағындық. Өз жүрегімнің қалауы сол болса, қайтесің. Босқа жазғырма Гарпед мырзаны.

Әубәкір (ойланып). Олай болса, Мороз байға сәлем айтыңыз, Гарпед мырза, тілегін орындай алмаймын.

Гарпед. Тым шұғыл кеттіңіз ғой. Біз райдан қайттық, Аубакир Куркиныч.

Әубәкір (күліп). Ә, онда мен де райымнан қайттым.

Сағындық (қынжылып). Дүниенің бәрі «мә саған, ма маған» сауда болып кетті ғой...

Гарпед. Саудасыз тірлік жоқ, жігітім. «Сен маған балта берсең, мен саған пышақ берем» — түү-түү заманнан келе жатқан қағида.

Әубакир. Делдалдығыңды жаңа таныдым ғой, Гарпед мырза (күлкі).

Дауыстар. Сықырлаған арба дыбысы. Өз нөкерімен Боярский келеді.

Боярский (әртінірек таразы басындағы біреуге). Әділ есеп адамды жақын етеді. Дұрыстап, адал өлше астықты.

Әубакир. О, Бояр байымысың, жақсы келдің.

Боярский (қалжыңдап). Жаңа үлкен үйіңе түсіп, Аубакир Куркиның қайда деп сұрасам, бәйбішеңіз отау үйде деп жауап береді. Мұныңыз қалай, Аубакир Куркиның, Сағындық Аубакировичпен жарыстыра отау тигудің қай жағындасың, ә?

Бәрі де күліседі.

Әубакир (күліп). Мынадай бір аңыз бар екен: қайтсе де ана сүтін өтеймін деп бір ер азамат шешесін арқалап Мекеге бара жатыпты. Талай жыл арып-ашып, жолаушылап кеп бір жерге демалып отырса, бір жүргінші жолығысады. Жәй-күйін сұрасып біліскеннен кейін әлгі жүргінші: Е, бейшара ана, арып-ашып Мекеге барғанша бір шал тауып алып үйіңде жатпайсың ба? — депті. Сонда әлгі әйел: ондай атты күн қайда? Оны білер ұл қайда? — деген екен (күліседі). Сол айтқандай-ақ баламен жарыстыра отау тігетін баяғы заман қайда?!

Боярский. Ие, заман бұзылды ғой. Өтірік-шынын кім білсін, Қызылжарға да қызылдар келіп кіріпті деген қауесет бар.

Сағындық (шошынған болып). Қой, бекер болар.

Гарпед. Бізге жеткен хабарға қарағанда Қызылжар қама-лы берік.

Боярский. Ә, маклер мырза, сіз де осында екенсіз ғой.

Гарпед. Мен енді қайда болуға тиісті едім?

Боярский. Маклер мырзаның жүріс-тұрысы маклерге ұқсамайды деген де хабар бар. Жаңағы хабар сәкілді, лайым теріс бола көрсін.

Гарпед. Шүбәланбауыңызға болады.

Боярский. Шүбәсіз болса, жүріңіз, осымен бүгін елуінші лау келді. Таразы басына барайық, көзіңізбен көріңіз.

Гарпед. Құп болады.

Гарпед жол бастайды. Боярский артына қайырылып.

Боярский. Байқа, Сағындық Аубакирович. Түбінде біз сені ғана білеміз. Айтпады деме.

Сағындық. Бұрынғыдай емес, жоқ нәрседен секем алып, жүқарайын дегенсіз бе деймін, Никонор Слыч.

Б о я р с к и й. О да мүмкін. Заман солай (кетеді).

Ә у б а к і р. Балам, осы мені буынсыз жерге жұмсап жүрген жоқсың ба?

С а ғ ы н д ы қ. О не дегенің, әке?

Ә у б а к і р. Заман болса, мынау. Сол Кетрампорың да қағынып тұрған секілді көрінеді ғой. Түбінде осы астық барар жеріне жетпей қолды болса, орыс, қазақтың ақсақал, қарасақалына не бетімізді айтамыз?

С а ғ ы н д ы қ. Жол жәйі күн ілгері ойластырылған. Астықты станция басына жеткізіп берсеңіздер болды. Ар жағын олардың өздері біледі.

Гарпед Боярскиймен әлде неге таласып қалған секілді.

«Сағындық бері кел!» — деген дауыс. Сағындық кетеді.

Ә у б а к і р. Осы Гарпед дегеннен қорқам. Саудагер адамға мүлде ұқсамайды. Түбі балам орға жығылмаса жарар еді.

Омар келеді.

О м а р. Айтқанның бәрі орындалды, Әуке. Әлекең ауылы күтініп дайын отыр.

Ә у б а к і р. Мен де мұнда қарап жатқам жоқ. Балаға тақым бұрау салып жіберіп едім, бірден көнді.

О м а р. Бала көнуін көнеді-ау. Бар бәле ана қасындағысында ма деп қорқам.

Әлғали көріне беріп, әңгіменің төркіні бөтен болған соң тұрып қалады.

Ә у б а к і р. Осы бәледен құтылудың қандай жолы бар, Омар?

О м а р. Омардың қалағанын орындасаң құтылудың жолы табылады.

Ә у б а к і р. Орындалады, Омар, орындалады.

О м а р. Бір айғырдың үйірі.

Ә у б а к і р. (қолын ұсынып). Келістік, жалғыз-ақ бір ғана шарты бар:

О м а р. Құлағым сенде.

Ә у б а к і р. Сағындық түк сезбейтін болсын.

О м а р. Сағындық түк те сезбейді, Әуке.

4

Әлти ауылының көрінісі. Омар жол қарап тұр. Кейініректе Әлти, Дайша, ауыл адамдары. Күләйма.

О м а р. Құдай жазса, екі айғырдың үйірі қалтада. Ретін тауып екі дәуді тағы бір-екі айғырдың үйіріне тотитсам... Төрт

айғырдың үйірі... (күліп). Сонда Омекеңнің мұртын балта кеспейді-ау.

Шаң көрінеді. Келе жатыр, күйеу бала келе жатыр!.. деген дауыстар. Гарпед, Әлғали келеді. Амандық-саулықтан кейін қонақтар үйге кіріп жайласады. Омар қымыз сапырады.

— Ал Омеке іске сәт!

Ә л т и. Ал, Сағындық шырақ, ана Кетірампорыңда не жаңалық бар, айта отыр.

С а ғ ы н д ы қ. Жаңалықтың үлкені — астық жоқ. Мороз бай аштан өлейін деп жатыр.

Ә л т и. Астағыпыралла-ай, Мороз бай ашықса, зауал да бір орысқа келген. Сағындықжан, мына қатын екеуіміз ойлап-ойлап шеше алмай жүрген бір сауалымыз бар. Соны айтшы.

С а ғ ы н д ы қ. Шамам келсе, айтайын. Сұраңыз.

Ә л т и. Сен ғой, Сағындықжан, Кетірампорда оқып жатырсың ғой. Сонда қандай оқу?

Д а й ш а. Ия, Сағынтай, қандай оқу, соны айтшы.

С а ғ ы н д ы қ (күліп). Гимназия деген оқу.

Ә л т и. Хо... ош. Құлағым сізде.

С а ғ ы н д ы қ. Бары сол... Гимназия.

Ә л т и. Әлгі дөңдегі Шоға Қасымның Хабары да сол кемназда ма?

С а ғ ы н д ы қ. Ия? Кемназда. Менімен бірге оқиды.

Ә л т и. Сонда Қасымның Хабары кемназды бітірген соң ақ патшаға көмекші болады деген сөз рас па? Соны айтшы.

С а ғ ы н д ы қ. Болса болар. Хабар пысық жігіт.

Ә л т и (қынжылыққырап). Ақ патшаның көмекшісі біз өзің болатын шығар деп жүрсек...

Гарпед пен Сағындық күледі.

Г а р п е д. Ақ патша құлағалы үшінші жыл міне.

Ә л т и. Не дейді? Ақ патша құласа, жұрт қалай тірлік етіп жүр?

Г а р п е д. Морозовтың аштан өлейін деп жатқаны содан ғой.

Ә л т и. О жасаған ием, тәуба.

С а ғ ы н д ы қ. Мороз бай, бірақ құлаған патшаны қайта тұрғызам деп бар қаражатын соған жұмсап жатыр. Ендігі дәмесі — сіздер, қыр байлары. Көмектесетін шығар деп әдейі делдалын жіберіп отыр.

Ә л т и. (Әлгі бір ойдан шыға алмай). Апырау, ақ патшаның көмекшісі деген бекер болды-ау, сонда.

Омар кесеге қымыз құйып, қасында отырған Әлтиге ұсынады. Сол кезде Сағындық Әлғалиға ым қағады. Әлғали ұшып тұ-

рып, кесе толы қымызды алып көтеріле берген Омарға жарма-сады.

Ә л ғ а л и. Омеке, мен әперем ғой кеселерді.

О м а р. Жоқ, сен қонақсың, өзім әперем, отыра бер.

Ә л ғ а л и. Жоқ, қонақ болсам да жасым кіші, мен әперем.

Ә л т и (ұнатпай). Қонақ болса да, ат қосшы емес пе, несіне таластың, Омар, әперсін дағы.

О м а р. Ал, енше мына кесені Сағындық жанға ұсын.

Кесе Сағындыққа ұсынылады.

Ал, енді мына кесені Гарпед мырзаға.

Әлғали кесені иайқалақтатып әкеле жатып, жарқ еткізіп төгіп алады. Кесе қақ айырылады.

Ә л т и (ақырын). Ой, өзің бір алаңғасар неме екенсің ғой, көзіңе қарамайсың ба?

Ә л ғ а л и. Байқамай қалғаным... Былай келе жатып, мына бір кілемі түскірдің тұйығына сүрініп кетіп...

О м а р. Әлекең үйінде ақ төгілді деген не сұмдық! Обал болды ғой, обал.

Са ғ ы н д ы қ. Бұйырмаса, бір айғырдың үйірі де жоғалып кетеді, Омеке. Опына бермеңіз.

Алдында тұрған кесені Гарпедке ұсынады.

Ал маған басқа ыдысқа құйып беріңіздер.

Сасып, қалбалақтаған Омар бір есе ана кесені, бір есе мына кесені алып, көп әуреленеді.

Д а й ш а. Мына қайныма не болған! Былай отыршы өзің. Өзім сапырам қымызды.

Са ғ ы н д ы қ. Е, жеңеше. Соныңыз дұрыс. Керек кесесі сынған соң Омекеңнің берекесі кетіп қалды.

О м а р (естімеген болып). Мен, Әлеке, ас жағына барайын.

Д а й ш а. Ие, қайным, сен сүйт.

Омар шығып кетеді. Дайша сапырып қымыз құйып бере бастайды.

Ә л т и. (төс қалтасынан добалдай сағатын алып). Намаз оқитын уақыт болып қалыпты-ау, қатын.

Әлти шығады. Дайша, Дайшаның соңынан Күләйма да шыға бастайды.

Д а й ш а (кейін қайырылып). Күләймажан, сен осында, ана Сағынтай ағаңның қасында бол.

Күләйма екі қолымен бетін басып орнына кеп отырады. Саусақтарының арасынан Сағындыққа сығалап қараумен болады.

Са ғ ы н д ы қ. Е, Күләйма қарындас сіз екенсіз ғой?

Күләйма (сықылықтап күліп). Сағындық...

Гарпед пен Әлғали ақырын басып олар да шығып кетеді.

Сағындық. Ие, Күләйма қарындас, аман-сау, барсың ба?

Күләйма үндемейді. Пауза.

Қарындас-ау, аман-сау барсың ба деймін?..

Хат танысың ба, Күләйма? Молда бетін көрген шығарсың?

Күләймада әлі де үн жоқ. Қолайсызданған Сағындық жақындап келеді.

Күләйма, неге үндемейсіз? Әлде тіліңіз жоқ па?

Пауза.

Е, осы үйде тілі жоқ бір бала бар деуші еді. Сол осы Күләйма болып шықты-ау тегі?

Күләйма. Ия, деген, тілім бар мейің *(Салаң еткізіп тілін көрсетеді).*

Сағындық. Енше неге үндемейсіз?

Күләйма тағы да үндемейді.

Тілің болғанмен сөйлесі алмайтын болып шықтыңыз ғой.

Күләйма. Ия, деген, сөйлесі де алам.

Сағындық. Ал сонда үндемеуіңізге жол болсын?

Күләйма *(тез-тез)*. Сағындықпен оңаша қалған кезіңде үндеме, аузыңа берік бол деген апам.

Сағындық. Ым... солай де, неге үндеме дейді сонда?

Күләйма. Баяғыда өстіп әкем ұрын барғанда апам да үндемей қойыпты.

Сағындық. Е, түсінікті ендеше...

Күләйма. Көп сөйлесен, ақылыңның жоқтығын сезіп қояды дейді апам.

Сағындық. Жөн-жөн, апаң жөн айтқан.

Күләйма. Сағындық оқымысты бала, тіпті құйтықандай да шалыс сөйледің бар ғой бірден сезе қалады деген тағы да апам.

Сағындық *(күлді)*. Ия, тағы не деп еді?

Күләйма. Апам тағы да айтқан, оқыған адам залым болады дейді.

Сағындық *(күліп)*. Мен сондай залыммын ба сонда?

Күләйма. Жоқ, сіз залым емессіз. Сіз қайта сондай жақсы адамсыз.

Сағындық *(күліп)*. Оны қайдан білдіңіз?

Күләйма. Сіз былтыр келдіңіз ғой, сонда білдім.

Сағындық. Қайтіп?

Күләйма *(сәл толқыңқырап)*. Сіз былтыр келдіңіз ғой, сонда...

Сағындық. Қысылмаңыз, айта беріңіз.

Күләйма. Сіз сонда бар ғой, түнде кеп маған қол салған жоқсыз. Ал басқа қонақтардың бәрі де жаман, ылағи кеп оятады. Оянбайын десең де қоймайды...

Сағындық сұрланып сала береді. Сырттан Дайшаның «Күләйман» деген даусы шығады. Күләйма шығып кетеді.

Сағындық (басын ұстап). Қандай надандық десеңізші. Омардың түрі анау, бір айғырдың үйіріне әкесі мен шешесін де сатып кеткелі тұрған. Жер дүниеге аты шыққан Әлти бай мынау, көр соқыр.

Гарпед келеді.

Гарпед. Әлти баймен сөзді мықтап байластық. Елу арба...

Сағындық. Елу арбасы түссін. Кетейікші, Гарпед, бұл жерден.

Гарпед. Е, не болды?

Сағындық. Әлғали, ау, Әлғали?..

Жүгіріп Әлғали келеді.

Әлғали, аттарды жек, қазір аттануымыз керек.

Әлғали жүгіріп сыртқа кетеді.

Гарпед. Не болды, Сағындық Аубакирович?

Сағындық. Әлгінде Әлғали қымызды неге төкті? Білдің бе?

Гарпед. Жоқ.

Сағындық. Енше, не болды деп сұрама.

Асып-сасып Әлти, Дайша, Омар келеді.

Әлти. Сағындықжан, бұл не? Кеткені несі?

Сағындық. Кеткеніміз кеткен. Ал, сау тұрыңыздар.

Ширақ басып Гарпед екеуі шығып кетеді. Әлти мен Омар аңырып қалған. Дайша боздап жылай бастайды. «Әй, ет-жүрек бір жаманшылықты сезіп еді?» Күләйманы шақырып алады.

Дайша. Сен, қатын, әлгі Сағындыққа не деп қойдың?

Күләйма. Түк те дегем жоқ.

Дайша ұрмақ болып ұмтыла түседі.

Дайша. Түк демесең неге кетіп қалды Сағындық? Түк демедің, ә? Түк деген жоқсың, ә?

Күләйма бақырып әкесіне тығылады.

Әлти. Жә, болды енді...

Дайша. Қалай болады? Өй, сен қарға үндеме дегенім қайда?

Күләйма. Үндемеп едім, Сағындық «неге үндемейсің?» деп қоймады. «Тілің жоқ!» деп мазақтаған соң тілімді көрсеттім. «Енді неге үндемейсің?» — деп сонда да қоймады. Сосын, «апам үндеме» деп айтқан» деп шынымды айттым.

Дайша. О, қу қатын...

Әлти. Бәрін бүлдірген өзің екенсің ғой. Үндеме деп нең бар. Балалар өзінше шүйіркелесіп бір сөйлеспеуші ме еді, оңаша қалған соң. Тұрған жерінде қамшының астына алайын ба осы!

Д а й ш а. Әне бұл қит етсе маған бас салады. Күләймаға айтып қой: бетімен сөйлеп қойып жүрмесін деп өзің едің ғой қоймаған.

Ә л т и. О, ит сенен-ақ көрдім ғой көресіні. Ұмтыла берсіді.

У-иу. Дайша дауыс көтеріп сыртқа қашады. Соңынан бақырып Күләйма кетеді.

О м а р. Әлеке, ашу алды, ақыл соңы. Ашуыңды бас, қатын сабағанмен іс бітпейді. Басқа бір амалын ойлайық.

Ә л т и. Ия, Омар соныңды айтшы.

О м а р. Мен айтсам, Сағындықты өлтіру керек!

Ә л т и. Астағыпыралла. Кісі өлтірген деген не сұмдық!

О м а р. Ойбай-ау, Әубакірдің орыс баласы не істеп кетті, түсінесің бе өзің? Бүкіл бір тайпа елдің сүйегіне таңба салып өлтіріп кетті ғой. Ойбай-ау, Әлти байдың үйіне ұрын келіп, қызын алмақ түгіл, көтерген дәміне қарамай кетіпті, берген асын төгіп, кесесін қиратып кетіпті...

Ә л т и. Жә, жә... болды енді.

О м а р. Әлде құр сұлдерің, тірі қалғаныңды шүкіршілік дейсің бе?

Ә л т и. Ал, қалай өлтіресің? Оп-оңай ма кісі өлтіру? Арты не болады?

О м а р. Оп-оңай. Ол үшін осылардың не жұмыспен жүрген адамдар екенін білу керек.

Ә л т и. Оны қалай білесің?

О м а р. Дөңдегі Шоғадағы Қасымның Хабарына барам...

Ә л т и. Е, мұның бір табылған ақыл. Ай, Омарым-ай! Қапиядан жолды осылай табасың-ау! Ал, жолың болсын онда! Әумин.

О м а р. Әумин.

5

Көкорай шалғын көл басы. Алыста ауыл нобайы. Қараша жүдеу үй. Нарша үйі. Сағындық, Нарша оңаша.

С а ғ ы н д ы қ. Наршатай, түк те қиындығы жоқ. Міне, арбаның арысы секілді екі сызық тартасың. Сосын шашылып қалмасын деп бел ортасынан көлденең бір сызық тартып қосып қоясың. Мұны «ән» әрпі дейді.

Н а р ш а. Ны...

С а ғ ы н д ы қ. Ия, «ны» десең де болады. Бірақ «ән» деп оқылады.

Нарша күледі.

Н а р ш а. «Ен». Үйге ен деген секілді екен.

Сағындық. Тап солай. Ал мынау сондай бүйірлі, мынадай шүмегі бар әріпті «а» дейді.

Нарша. «а» (күледі) шәйнекке ұқсайды ғой өзі.

Сағындық. Ия, тұтқасы жоқ шәйнекке ұқсайды. Ал мынау «р» әрпі, содан кейін мынадай етіп шарбақ саласың, ол «ш» әрпі. Сосынғысы жаңағы құман. Сонда «Нарша» болып шығады.

Нарша. Ғажап! Қағаз бетіне әлде бір жұмбақ сызықтармен аты-жөніңді, айтқаныңды айнытпай түсіріп, сосын бұлажытпай қайталап беру, — ғажап қой!

Сағындық. Нарша! Бар дүниенің кереметі мен ғажабы сызықтарда емес, «Нарша» деген сиқырлы есімде тұр ғой.

Нарша (күрсініп). Айға талпынған бала секілдімін ғой мен.

Сағындық. Наршатай, түсінсеңші менің жан сырымды (Ойланып). Былай қарағанда маған не жетпейді? Не ішейін, не киейін демеймін. Бірақ саналы адам дүниеге келгеннен кейін бар мақсаты ішіп-жеумен, киінумен ғана шектеле ме? Бай баласы болсам да, осы бір теңсіздікті аштық-жалаңаштықты көргенде өзегім өртенетін еді. Сен түске дейін ұйықтайсың. Содан кейін тұрасың да сары қымызды сапырып ішесің. Түннен қалған жал-жаяны кертіп жейсің. Ал ертеден қара кешке дейін салпақтап жүріп, сен ішіп отырған қымызды дайындаған, сен ішіп отырған тамақты әзірлеген күң-жалшы балалары — менің құрбыларым бір түйір бауырсақты қашан ұсынар екен деп көзін сатып есікте тұрады. Менің сонда бұлардан нем артық. Олар неліктен осылай? Бұл мені көптен бері жегідей жеп жүрген сұрау. Шынымды айтсам, кедейшілік бар жерде байлық маған арам ас сияқты...

Нарша. Ақылдысыз ғой, Сағындық. Жатсам-тұрсам да атыңызды дұғама қосып, амандығыңызды тілеп жүрем, әманда. Жалғыз-ақ... Жалғыз-ақ сахараға үйреніп қалған басым, тынысы тар қалаға көндіге алмаймын ба деп қорқам.

Сағындық. Сахара маған да бір қым-қиғаш әсер салады, Наршатай. Шынымды айтсам, мен сахараны соншалық жек көрем. Өйткені, сахара адамды енжарлық, жалқаулыққа үйретеді. Шабандыққа үйретеді. Сахарада сені санадан жырақ, жайбарақат тірлік баурайды. Ал қалаға барсам, сол жек көрген сахараны көргенше асығам. Сағынамын соншалық. Аңсап, асығып келем де көпке дейін мауқымды баса алмай жүрем.

Екі ынтық жанның сөзін баспалап келіп тыңдаған Әлғали оқыс көрінді.

Әлғали. Бәле, жек көрген нәрсесін де аңсайды екен адам деген.

Сағындық. Оу, сен Әлғалимысың. Қайдан сая бола қалдың?

Әлғали Наршаға. Жәк көре тұрып Сағындықтың са хараны неге сағынатынын білем мен.

Нарша. Неге өйтеді, айтшы Әлғали?

Әлғали. Өйткені... онда... сахарада Нарша бар.

Сағындық пен Әлғали қосыла күледі.

Нарша (күліп). Е, мен басқа бір шын себебі бар екен десем...

Оқыстан Омар көрінеді. Үшеуі де күлкіден кенет тыылады. Омардың қолында ор теке.

Омар. Мен сені өз ауылыңнан іздеп жүрсем, осында екенсің ғой, Сағындық. (Ор текені ойнатып қояды).

Сағындық. Ия, Омеке, осындамыз.

Әлғали. Омеке, мына ор тексіз не, бала болайын дегенсіз бе?

Омар. Ор текем — менің ор теке. Көлденең келген адамды Омекең осы ор текеше ойнатады.

Сағындық. Е, Омеке, мұның бір керемет екен.

Омар. Әлти байды мен он жыл осылай ойнатып келдім. Сенің әкең Әубәкір де менің қолымда. Оқымыстымын деп көкімей-ақ қой. Керек болса, Омекеңнің қолында сен де осылай ойнап кетесің, Сағындық.

Сағындық. Ия, Омеке, мұның бір жаңалық екен.

Омар. Мен сенің қандай шұбар жылан екеніңді жақсы білем, Сағындық.

Сағындық (шошынып). Түсінбедім ғой мұныңды.

Омар. Шошынба, Сағындық. Ана, Гарпедің де менің алақанымда.

Сағындық (өзіне-өзі келіп). Жұрттың бәрін қашаннап бері алақаныңа салып жүретін болғасын, Омеке?

Омар. Қашан деп сен сұрама! Қашан деп мына мен сұрайын. Қалыңдығыңды қашан келіп әкетесің? Соны айтшы?

Сағындық. Ол болмайтын шаруа, Омеке.

Омар. Басың екеу емес, отпен ойнама, Сағындық.

Сағындық. Ауыл арасындағы ондай қоқан-лоққының талайын естігенбіз, Омеке. Естігенбіз де күлгенбіз талай-талай. Е, бар жаңалықтан жырақ, бейқам жатқан аңқау ел, аңқаулықтан арылмай арамза молдалардан құтыла алмайсың ғой...

Омар. Аңқау елдің арамза молдасы біз емес, сіз боларсыз ба деймін. Хабар! Ә, Хабар! Бері кел.

Гимназия шәкіртінше киінген Хабар кіріп тағзым етеді.

Хабар. Мороз бай мың да бір алғысымен сәлемін айтты

сіздерге. «Аштан өлуге қалып едім, астықтың алды жетіп жақсы болды — деді. Қарқындарың жақсы, қимылдай беріңдер. Маклер Гарпедке дұғай сәлем.

Омар екеуі кете береді.

Сағындық. Омеке, тоқтаңыз.

Омар (*қайырылып*). Омекеңнің уақыты жоқ аялдайтын. Не басыңды тігесің, не қалыңдығыңды кеп әкетесің. Екінің бірі. Ал жүр, Хабар.

Хабар. Ал, Омеке, бастаңыз.

Хабар мен Омар шығып кетеді. Сағындық сұлқ отырып қалады.

Нарша. Сағындық, сізге не болды?

Сағындық (*сейіліп*). Ә? Гарпед мырза қайда болды екен?

Әлғали. Әлгінде ғана астық қабылдайтын жерде көргем.

Сағындық. Білмедің бе, бүгін қанша лау жөнелтілді?

Әлғали. Жетпіс лау.

Сағындық. Сонда ұзын-ұрғасы жеті жүзге жетіп қалды-ау.

Әлғали (*қалтасынан кітапшасын суырып*). Алты жүз тоқсан үш.

Сағындық. Бұл бір біткен іс болды.

Нарша. Сағындық, жаңағы кісі не деп кетті? Соған қайранмын.

Сағындық. Жаңағы Хабарды айтасың ба? Е, ол бір жүрген есуас. Гимназиядан екі рет шығып, екі рет ақшаның күшімен аллалап қайта кірген.

Нарша. Сонда да, сөзі бұзық сондай. Түріңіз бұзылып кетті тіпті.

Сағындық (*күліп*). Ал Омар болса, Әлтидің намысын жыртып жүр. Саспай-ақ қой оған бола.

Нарша. Олай болса, Гарпедте не шаруасы Омардың?

Сағындық. Гарпед жөнінде де бірдеме деді ме?

Нарша. Айтты ғой жаңа «ана Гарпедіңнің де кім екенін жақсы білем, о да менің алақанымда» деп...

Сағындық (*күліп*). Есуастар не демейді, Наршатай.

Нарша (*қамығып*). Осы сіз бірдемені жасыратын секілдісіз менен.

Сағындық (*Наршаны құшақтап*). Жасыратыным көп сенен, Наршатай.

Әлғали (*жөтеліп*). Көкек. Мен қайда тығылып тұрмын, табыңдаршы кәне?

Нарша ұялып бетін басады.

Сағындық. Сен әлі осында ма едің, Әлғали?

Ә л ғ а л и. Жоқ, мұнда емеспін. Тығылып тұрмын, таспаң дар.

Қуанып Гарпед келеді.

Г а р п е д (*шек-сілесі қатып*). Сенің әкеңді айтам. Жарай-сың Аубакир Куркиныч. Ана Дмитриевканың бір байының жағасынан алып «қайтсең де жиырма бес лау астық арттырасың. Олай болмаған күнде ана Кетрампор байына не бетімізді айтамыз. Қазақ сахарасында жүргенімен құр жанды қуыршақ екен демей ме?» Сөз осы.

Ә л ғ а л и. Ағатайым шынында да қатты кеткен екен.

С а ғ ы н д ы қ. Ия, әкемізді де алдауға тура келді.

Н а р ш а (*шошынып*). Алдағаны несі?

С а ғ ы н д ы қ (*өзгеріп*). Ә, Наршатай, қонаққа қымыз бермейтін бе едің?

Г а р п е д. Сондай қаталап келіп едім, Нарша Гүлхайыровна!

Нарша «қазір» деп шығып кетеді.

С а ғ ы н д ы қ. Әлғали, сен ат дайында. Гарпед мырза бәріміз жайлау аралап, бой жазып қайтайық.

Ә л ғ а л и. Жақсы, мен ат дайындайын (*кетеді*).

С а ғ ы н д ы қ. Гарпед мырза, бұл жерде енді қалуға болмайды саған.

Г а р п е д. Себеп?

С а ғ ы н д ы қ. Қасымов Хабар жаңа осы үйден кетті.

Г а р п е д (*шошынып*). Қасымов Хабар?.. Ол қайдан жүр екен?

Қымыз алып Нарша келеді.

Н а р ш а. Гарпед мырза, алыңыз.

Г а р п е д (*кесені алып, қағып салады*). Басында ұнатпаған едім осы ішімдікті. Өңшең жасық пен жылбысқыға үйреніп қалғандықтан ба, тым қышқылтым сияқтанып тұратын-ды. Қазір тіпті мүлде басқаша. Барған сайын ауызды үйіріп бара ма қалай? Іздейтін секілдісің. Ішпей қалсаң, әманда бір нәрсең жетпей тұрғандай болып көрінеді екен.

С а ғ ы н д ы қ (*күліп*). Табиғаттың заңы солай, Гарпед мырза. Жат нәрсенің жақсы екенін енді-енді түсініп, тұшынып келе жатқан кезде уақыттың бітіп қалатын әдеті бар.

Н а р ш а. Гарпед мырза аттанғалы отыр ма?

Г а р п е д. Ия, Нарша сұлу, аттанатын болып отырмыз.

Н а р ш а. Жүрем деген ойыңызда жоқ секілді еді, шұғыл шешіпсіз ғой.

С а ғ ы н д ы қ. Мороз байдан хабар келді. Әйтпесе, жүре тұрғанын мен де қалаған болар едім.

Н а р ш а. Асықпаңыз, Гарпед мырза, қыдырыңыз, жатып

дем алыңыз. «Астық, астық» деп уақыттарыңыз шабуылдаумен өтті ғой.

Г а р п е д. Осы бір аз күннің ішінде даламен әбден туыстасып кеткендеймін. Артымда қимас асылым қалып бара жатқандай. Амал не, күтіп тұрған іс бар, ажырасуға тура келеді. Оқасы жоқ, Наршатай, әлі дүние бір орнығып, заман шарасына түскен соң, жазғы демалысты осы қырларда өткізетін боламыз.

С а ғ ы н д ы қ. Қазақ халқының пейілі өзінің сахарасындай кең. Сен секілді асыл достарына қашан да есігі ашық.

Г а р п е д. Оны көзбен көрдік, Сағындық Аубакирович. Бұл істі атаусыз қалады деп ойлама.

Әлғали келеді.

Ә л ғ а л и. Аттар дайын болды.

Г а р п е д. Бақытты адамдар уақыттың қалай өткенін аңғармайды деген осы-ау, қымыз ішіп, әңгімемен отырып, түстің болғанын байқамаппыз ғой. Ал жүрейік онда.

С а ғ ы н д ы қ. Сапар оң болсын, Гарпед мырза (*Әлғалиға*). Ал Әлғали саған тығыз тапсырма бар.

Ә л ғ а л и. Шамадан келсе, мен дайын.

С а ғ ы н д ы қ. Мына Гарпед мырзаны қазір станцияға алып жүресің.

Ә л ғ а л и (*сасқалақтап*). Ойбай-ау, әлгінде ғана серуенге шығамыз демеп пе едіңдер?

С а ғ ы н д ы қ. Сен сұрамайсың, біз айтпаймыз себебін. Гарпед мырзаны станция басына жеткізіп саласың да түнделетіп қайтып ораласың. Түсіндің бе?

Ә л ғ а л и. Түсіндім, Сағындық.

С а ғ ы н д ы қ. Түсінсең сол. Жолда барынша сақ болған жөн.

Г а р п е д. Қалған астық жиналса, өзің де жатып алмассың...

С а ғ ы н д ы қ. Әлбатта. Морозовқа даланың сәлемін жеткізе бар. Ықлас-ниетін көрдің ғой...

Г а р п е д. Қалай болса да айтам ғой сәлеміңді. Көріскенше, Сағындық Аубакирович!

С а ғ ы н д ы қ. Көріскенше, Гарпед мырза.

Әлғали мен Гарпед шығып кетеді. Нарша Сағындыққа үрейлене қарайды.

Наршажан, басымыз кесіледі, бірақ біз Гарпед мырзаны кешелі-бүгін көрген жоқпыз.

Н а р ш а. Сағындық, дүние, неге екені белгісіз, тарылып бара жатқан секілді. (*Жыламсырап, Сағындықтың мойнына асылады*).

Сағындық (қайталап). Біз Гарпед мырзаны көрген жоқпыз...

Екінші бөлім

1

Түн. Сахна алды. Жарық Карповтың басына түседі.

Карпов. Гарпед сөйтіп аттанып кетті. Сағындық сахарада жалғыз қалды.

Карповтың басын кексе Әлғалидың басы алмастырады.

Әлғали. Сөйтіп мен Гарпед мырзаны станцияға апарып салып қайттым. Сағындық сахарада жалғыз қалды.

Жарық өшеді.

Жүгіріп Әлғали шығады.

Әлғали. Сағындық, ә, Сағындық?

Сағындық көрінеді.

Сағындық (шошынып). Не болды, Әлғали?

Әлғали. Құғын. Әлти байдың ауылының тұсында соцымнан бір құғын түсті. Мен қалай жүрсем де, қалмай қойды.

Сағындық. Гарпед мырза аман-сау барды ма?

Әлғали. Аман-сау. Сол тегі Омар бастаған біреулер ме дейім әдейі менің жолымды тосқан.

Сағындық. Аман-сау барса, жарады. Ал енді Наршаға жетейік. Мен де жүретін болдым.

Дабырласып Әубакір, Әлти, Омар келеді. Дайша мен Күләйма артта, оңашалау, Сағындық, Әлғали баспалап шығып кетеді.

Дайша. (Күләймаға). Бас деймін аяғыңды, бассаңшы.

Күләйма (кейін шегініп). Ал баспаймын, басымды кесең де баспаймын.

Дайша. Кесірлісің-ай, мына қатынның.

Әлти. Балаңа сөзің өтпейді екен, неге бізді әуре еттің, Әубакір?

Омар. Әуре еткені өз алдына, сүйегімізге таңба салды ғой.

Әубакір. Бұл тұйықтан шығар жол жоқ деп мен ойламаймын. Сағындық ақылсыз бала емес.

Омар. Күні-түні әлгі Жақыбайдың үйінен шықпайды дейді. Ақылдысы сол ма!?

Әлти. Бүйтіп, тірі өлік болып отыра алмаймын, Әубакір. Мені ашуландырма. Мен ашуландым бар ғой...

Дайша. (Күләймаға). Әкең әне қатты кетті. Бәрі сенің қамың.

Күләйма. Менің қамым... (күледі).

Әубәкір. Заман болса мынадай. Бұрынғының баласы қайда, әке ойындағысын қабағынан түсінетін.

Омар. Әлекең ашуланды бар ғой, Әубәкір, байқа...

Әлти. Омар рас айтады. Мен ашуланбайын. Мен ашуландым бар ғой...

Әубәкір. Сонда не қыл дейсің, Әлти?

Әлти. Не қыл дейсің! Қара мұны! Не қыл демеймін мен саған соншама шығынға белшемнен батып отырып. Қыз бала Әлтидікі, барар жері Әубәкір бай деп мыналар қоймаған соң қайда ат сабылтпадым. Тұу-тұу Самарханнан жүзік алдырдым ба? Алдырдым. Тұу-тұу Түрікпеніңнен қалы кілем алдырдым ба? Алдырдым. Ит арқасы қиян Ірбітті қайта-қайта шапқыздым ба? Шапқыздым. Ендеше соның бәрі баланы жасаулап аттандыру қамы.

Әубәкір. Қайдан не алдырғаныңды несін айта бересің, Әлти. Қырық жетіні матап беріп, мен де үндемей отырмын ғой.

Әлти. Үндегенде ше? Мал даулайын деп пе едің менен.

Әубәкір. Бала көнбесе, не істейім, даулаймын.

Омар. Әлекеңді ашуландырма дедім ғой, Әубәкір. Әлекең ашуланса...

Әубәкір. Не істейсің сонда, қырасың ба?

Омар. Шаңырағыңды ортаға түсіреді Әлекең.

Әлти. Ия, Омар дұрыс айтады. Ашулансам шаңырағыңды ортаға түсірем.

Әубәкір. Байқа, Әлти. Біз де бір жылы ішектің несіміз ғой, қарап қалмаспыз.

Омар *(аярланып)*. Шыныңды айтшы, Әубәкір. Гарпед мырзаны қайда қашырып жібердің?

Әубәкір *(шошынып)*. Қайда қашырыппын? Гарпед мырза осында.

Омар. Ә, солай ма! Ал біз Әлекең екеуіміз Бояр байға барамыз. Бояр байды ертіп қайтып келеміз. Гарпед мырза мен Сағындық балаңыздың не істеп жүргенін сонда сөйлесеміз.

Әлти. Ия, сөйлесеміз.

Әубәкірден басқалардың бәрі де шыға бастайды.

Дайша мен Күләйма соңында.

Дайша *(Күләймаға)*. Өй, тұр.

Күләйма. Енді қайда барамыз?

Дайша. Бояр байдың ауылына.

Күләйма. Бармаймын.

Дайша. Өй, тұр деймін, бармағаны несі?

Күләйма. Бояр байға барып, Сағындықты жамандайсыңдар. Бармаймын.

Дайша желкелеп қызын алып шығады.

Әу ба кір. Күләймажан?.. Ау, Дайша құдағи? (*Ере түсіп барып тоқтайды*). Апырау, мыналар не деп кетті? Сағындық, ә, Сағындық!

Дауысқа Әлғали келеді.

Әлғали. Ағатай, о не?

Әу ба кір (*тез өзгеріп*). Әлғалидің алқымынан алады. Жаның барында айт, Гарпед мырза қайда?

Әлғали. Білмеймін, ағатай.

Әу ба кір. Жоқ, білесің, айт деген соң, айт. Әйтпесе, буындырып өлтірем.

Әлғали. Өлдім, ағатай, айтайын, қоя беріңізші.

Әубакір Әлғалиды босатады.

Әу ба кір. Ал, кәне.

Әлғали. Гарпед мырза станцияда. Сағындық айтты, Гарпед мырзаны апарып саласың деді, сосын мен апарып салып, келдім.

Әу ба кір. Мен неге білмеймін. Маған неге қоштаспай кетеді? Ойында түк жоқ еді ғой кетем деген.

Әлғали. Білмеймін, ағатай.

Сағындық келеді.

Әу ба кір. Балам, осы сен не істеп жүрсің?

Сағындық. Не істейін, әке, жүрмін.

Әу ба кір. Гарпед мырза қайда?

Сағындық. Гарпед мырза жүрген осында.

Әу ба кір (*оқыстан*). Маған ақылдаспастан Гарпед мырзаны неліктен қашырып жібердің? Соны айтшы?

Сағындық. Қашырып жібергені несі. Гарпед мырза осы кеше ғана осында...

Әу ба кір. Өтірік айтпа, балам. Шынықты айт. Мен бәрін білем.

Сағындық (*Әлғалиға қарап, жәйді түсінеді де*). Бәрін білсең, несін айтам, әке.

Әу ба кір. Неге кетті? Соны айт.

Сағындық. Морозовтан төтенше хабар келді.

Әу ба кір. Оны мен неге білмеймін?

Сағындық. Хабардың тұтқиылдығы сондай, Гарпед мырзаның ай-түйге қарауға шамасы келмеді.

Әу ба кір. Ол не хабар сондайлық?

Сағындық. Жөнелтілген астықтың қолды болар қаупі бар екен. Сол себепті Морозов астық тиелген вагондарды қарулы жасақпен Гарпед мырзаның өзі бастап келуін мақұл көрген.

Әу ба кір. Ал осы астық қолды болса, біздің күніміз нешік?

Сағындық. Қолды болмасы үшін кетті ғой Гарпед мырза.

Әубәкір. Жаман айтпай жақсы жоқ, қолды болды делік?

Сағындық көпке дейін үндемейді.

Үндемейсің, ә? Қолды болса, ана Бояр бай бізді үйтіп жейді, білдің бе?

Сағындық үндемейді.

Оған енді сенің қыосығыңнан Әлти барып қосылғалы отыр. *(Пауза)*. Сен балам, райдан қайт. Әлти әлі де біздің уыста.

Сағындық. Сүйгенім бар ғой, әке.

Әубәкір. Сүйген-күйген!.. Ол еріккеннің ісі. «Сүйген-күйгенді» жағдай көтермейді қазір. Әлгін де осында Күләйма, «Бояр байға барып, Сағындықты жамандайсыңдар, бармаймын!» — деп отырып алды. Сүйген деген, әне сол емес пе. Өзің сүйгенді алма, өзіңді сүйгенді ал! — деген атам қазақ.

Сағындық. Балаңа есі ауысқан қыз алып беріп жұрт табасына қалмайсың ба, әке, соны неге ойламадың?

Әубәкір. Балам, әлі бала екенсің ғой. Қатын алма, қайын ал. Әлти екеуіміз құда боп, тізе қоссақ, бұл өлкеде кімнің азуы батады біз екеуімізге? Басқаны былай қойғанда сонда Бояр байыңның өзі де бізбен байқап-байқап сөйлесетін болады. Мен арғы түбін ойлаймын, балам.

Сағындық. Мен арғы түбі, бергі түбі дегенді білмеймін. Таңдағаным біреу-ақ. Ол — Жақыбайдың қызы. Ақ батаңды бер, әке. Ал ақ батаңды бермесең... Онда да бәрі бір, алып кетем.

Әубәкір *(ойланып)*. Жарайды, рұқсатымды берейін. Бірақ бір тілеуім бар.

Әлғали *(қуанып)*. Алақай, ағатайым батасын берді.

Сағындық. Қай тілегіңізді болса да орындайын, әке, айта беріңіз.

Әубәкір. Қызылжарға барып қайтатын шұғыл бір шаруа болып тұр. Сен болмасаң, басқа адам тындыра алмай ма деп қорқам.

Сағындық. О не қылған шаруа?

Әубәкір *(әлі ойын жалғап)*. Қайтып келген соң тойыңды жасап, батамды беріп, аттандырып салам.

Сағындық. Онда Екатеринбург сапарын кейінге қалдыратын боламыз ба?

Әубәкір. Ия, ия, Кетрампор сапарын кейінге қалдыра тұрасың.

Сағындық. Сонда Қызылжар сапарының мәні не?

Әубәкір. Мен бір орыс байымен бірлесіп дүкен салдырып жатыр едім, қандай халде? Бітті ме? Біткен жоқ па? Түгінен ха-

барым жоқ, ана бай бар болғаны ақша сұрата береді. Бергенім шарттағы мөлшерден баяғыда асып кетті. Соны барып, рас, өтірігін тексеріп қайтасың.

Сағындық. Жақсы, әке.

Қараңғы түседі. Сахна алды. Үйден шыққан Сағындыққа Нарша ұмтыла береді.

Нарша. Шыдамым таусылды, жан ием, неге шақыртыпты? Аманшылық па?

Сағындық. Атаң рұқсатын беретін болды.

Буыны дірілдеген Нарша отыра кетеді.

Не болды, Наршатай?

Көтеріп тұрғызып алады.

Нарша. Ел кісісі ғой, түсінетін шығар деп ойлаушы едім. Енді өлсем де арманым жоқ, Сағындық.

Сағындық. Өлгені несі, дүниенің бар қызығы енді ашылып, көктемнің бар гүлі шешек жарғалы тұрғанда өлім жайлы ойлай ма екен адам деген.

Нарша. Ата рұқсат берсе, болды. Менің бар қылығым атаның сол батасында ғана. Әйтпесе көзге шыққан сүйелдей болып, ата пиғылына көлденең тұрғаныма қамығушы едім. Екі кісі бас қосса, мені әңгімелейтін секілді, өз өзімнен қуыстанып жүруші ем. Енді неге болсын ризамын, Сағындық.

Сағындық. Жалғыз-ақ бір он күнге шыдау керек, Наршатай?

Нарша тесіле сұраумен қарайды.

Себебі Қызылжарға шұғыл барып қайтуға тура келіп тұр.

Нарша мұңайып қалады.

Сенші, жаным, сен жоқ жердің бәрі де көшкен елдің жұрты секілді, құлазып қаңырап тұрады, Наршатай. Бір он күнге шыдаймыз, бірақ. Атаң той жасап, ақ батасын беріп аттандырып салмақшы.

Нарша. Сарғайтпаңызшы, жан ием, жалбарынамын, тезірек орала көріңізші.

Сағындық. Өлермін, бірақ оралармын қайтсем де, Наршатай, тез оралам.

Сағындық кете береді. Нарша соңынан ұзақ қарап тұрып қалады. 2 Сахна түпкірі қара көлеңке. Біраз адам жиналған секілді. Гөй-гөй сөз. Сахна алдына Әубәкір шығады. Соңында Омар.

Әубәкір. Ал мынаны ала тұр. Салмақтысы кейін болады. (Ақша ұсынады).

Омар. Салмақтысын не деп түсінеміз сонда?

Әубәкір. Аңадағы уәде, уәде. Бір айғырдың үйірі...

Омар. Жоқ, Омар ол пиғылдан қайтқан. Заман қазір басқа. Омар да басқа.

Әубәкір. Қысылма, Омар. Осы құдалық жолында аянайын деп тұрған мен жоқ. Бәрі де бала үшін.

Омар (ойланған болып). Он қадақ алтын.

Әубәкір. (Шошынып). Ол байлықты мен қайдан таппақпын?

Омар. Жылама, Аубәкір, жылама.

Әубәкір. Жылағаным емес, шыны сол.

Омар. Ал енше өз мөлшеріңді айтышы.

Әубәкір. Жаңағының тең жарасы болсын. Қайтейін, балам үшін.

Омар. Ә, жарайды. Омар саудаласып жатпайды.

Екеуі қол алысады.

Әубәкір. Әуелі жауабын өзім беріп жатам ғой. Сен байқап отырып, ұрымтал жерден басып қалатын бол. Сонда бәріміздің де есебіміз түгелденеді.

Омар. Уәде құдай аты.

Әубәкір. Уәде құдай аты, Омеке.

Әубәкір мен Омар жоғалып кетеді. Шам жанады. Казак-орыс байының кәдуілгі бай бөлмесі. Боярский бастаған бір топ казак-орыс байлары. Ортасында Әубәкір, Әлти, Омар.

Әубәкір. Бояр бай, асылық айтасың. Бұл іске түк қатысы жоқ баламның.

Боярский. Сонда Сағындық Гарпедтің кім екенін білмеді демексің бе, Әубәкір?

Әубәкір. Құран көтерем.

Боярский. Құраның өзіңе. Сағындық Гарпедтің большевик екенін жақсы біледі. Біле тұра әдейі алып келді.

Әлти. Астағыпыралла. Құран көтерем десе де сенбейді ғой мына дүлей!

Әубәкір. Білмейді, Бояр бай, білмейді.

Әлти. Бояр бай, Сағындықтың білмейтіні рас.

Боярский. Оны немен дәлелдемексіңдер?

Әубәкір. Балам мені алдамайды. Кісі өлтірсе де маған айтуға тиісті.

Боярский. Балаңды онда білмегенің. Біздің қолымызда қазір ақпар бар. Гарпед пен Сағындықты бұл өлкеге қызылдар жіберген.

Әубәкір. Иланбаймын, Бояр бай. Сен мұны ашу үстінде долбармен айтып тұрсың. Бар пәле ана Гарпед дегенде. Сағындықты да, бізді де алдап соғып отыр.

Боярский. Жақсы, Сағындық Гарпедтің кім екенін біл-

меді дейік. Бірақ мен алтынға шаққанда мың теңге шығынға ұшырадым. Бұған кім кінәлі?

Әубәкір. Оған Сағындық емес, мен кінәлі.

Боярскій (кекетін). Мүмкін онда шығынды орнына салатын шығарсың?

Әубәкір. Орнына қазір салуға дайынмын. Тек бізге тыныштық бер, Бояр бай.

Әлти. Мен де аздап үлес қоса алам құда үшін.

Боярскій. Бір тиынды екі тиын етіп балалатып жататын сәудегер Әубәкір едің. Қашаннан бері мырза болып кеткенсің? (Әілмен).

Жоқ, Әубәкір, біздің шығынымыз тиынмен толмайды. Ең қиыны Сағындық біздің сендерге деген сенімімізді ұрлап кетті. Оны ештеңемен толтыра алмайсың енді.

Әубәкір. Сонда не істе дейсің?

Боярскій. Біз саған ештеңе де істе демейміз. Жалғыз-ақ Сағындық қайда, соны айтсаң болды. Жүзбе-жүз кездесіп, бірекі ауыз сөйлесеміз де, әңгімені тамамдаймыз. Ия, сөйтеміз біз.

Әубәкір. Сағындық осыдан екі күн бұрын аттанып кеткен.

Боярскій. Онымен бізді алдай алмайсың, Әубәкір Куркныч. Ойлан.

Әубәкір. Ойланғаным осы.

Әлти. Ия, Әубәкірдің бұл ойланып айтқаны.

Боярскій (Омарға). Сенің де айтарың осы ма?

Омар. Жоқ, мен Әубәкірдің айтқанына да, Әлтидің айтқанына да қосыла алмаймын.

Боярскій. Ия, ия, Омарчик, сөз сенікі.

Омар. Әубәкір жауапты ойланып айтып отырған жоқ.

Боярскій (мәз болып). Е, міне әділ адам осылай болады. Жарайсың, Омар. Ал сосын?

Омар. Әубәкір, сен, анау деп, мынау деп бұлтақтатпа. Сағындық қайда тұрасын айт. Қателік жасаған екен, мойынымен көтерсін.

Әубәкір. Сағындық Кетірампорға жүріп кеткен дедім ғой.

Боярскій. Әубәкір, сенің осы сөзден басқа білерің бар ма?

Омар. Бояр бай, олай болса, былай жасау керск.

Боярскій. Ал, ия?..

Омар. Сағындықтың осында сүйгені бар. Жақыбай дегеннің қызы. Сол қызды аманатқа алдыр да қамап таста. Сағындық бір соқпай қоймайды.

Дауыстар: міне табылған ақыл!

Омар. Ал, Сағындық оралмады бар ғой, онда Жақыбай қызын құрбан етіп жіберу керек.

Боярский (ойланып). Бұл айтқаның теріс болмасқа керек. (Әубакірге). Ал жақсы. Сағындық бізбен сөйлеспейтін болса, онда Нарша сұлуды жоқ дей беріңдер.

Әубакір. Бояр бай, құдайдан қорықсаңшы!

Боярский (кесіп). Сөз бітті. Ал жолдарың болсын!

Шам сөнеді. Сахна алды. Омар өтеді.

Омар. Омардың есебі түгел. Енді Әлтиді айналдырайын.

Әлти өтеді.

Әлти. Мынау бір әділ шешім болды-ау. Жақыбай қызының қарасы өшсе, Әлти қызының бағы жанды дей бер.

Әубакір көрінеді.

Әубакір. Апырай, мыналардың әлпеті тым жаман екен. Енді қайттым? Бұл пәле бір шүйкебаспен кете қалса жақсы ғой. Кетпейді-ау, бірақ, кетпейді. Жазған балам-ай, оқуыңды оқып, тек жүретін-ақ жөнің бар еді. Мынадай теріс жолға түсуге не мұқтаждық итермеледі, балам-ау. Сағындықжан, ә, Сағындық. (Кеңкілдеп жылайды).

Әлғали келеді.

Әлғали. Ағатай, не болды сізге? Іс немен тынды?

Әубакір. Істің беті жақсы емес, балам. Жоқ, жақсы емес дедім бе? Жоқ, жаман емес дейім. Істің беті жақсы. Бірақ істің беті... Әлғали сен қалаға шап. Істің беті... Істің беті болғанда, былай...

Әлғалиға сүйеніп Әубакір де сахнадан шыға береді.

2

Нарша әбдіре сандығына төсек-орын, нәрселерін салып дайындық үстінде.

Нарша (саусағымен санап). Сәрсенбіден сәрсенбі жеті күн... бейсенбі сегіз, жұма тоғыз, сенбі он, жексенбі он бір, бүгінмен он екі. Кешікті-ау. Ит-құстан, тіл-көзден аман болсаң жарар едің (Ойлана күліп). Өзі жоқ жерде тіл ұшына мың түрлі сөз кеп оралады. Айтайын дегенім соншалық көп секілді. Іздеймін. Әманда қасымда болса екен, кетпесе екен деймін. Сөйтіп отырғанда келе қалса, не дерімді білмей абдырап қалам. Қызықтіпті.

Өңі сұсты Әлғали келеді.

Нарша. Сағындық қайда? Әлғали?.. Неге үндемейсің? Амансыңдар ма, айтсайшы тезірек?

Әлғали. Істің беті жаман, Нарша.

Н а р ш а. Не дейді?

Ә л ғ а л и. Әлгі анадағы Гарпед мырза делдал емес, камөнес болып шығыпты. Астықты түгелімен Марғау өткізіп жіберген.

Н а р ш а. Сұбықан-алла-ай, арты не болар екен енді? Өй, сәудегерге ұқсамаған еді өзі де.

Ә л ғ а л и. Арты не боларын кім білсін. Дмитриевканың Боярский бастаған байлары Сағындықты аласұрып іздеп жатқан көрінеді.

Н а р ш а. Енді не істедік? Сағындық біле ме мұны?

Ә л ғ а л и. Сағындық білмейді тегі. Білмегені жақсы ғой деймін.

Н а р ш а. Неге?

Ә л ғ а л и. Жарлық солай. Сағындыққа тағы бір тапсырма бар әкесінен. Мен сол жарлықпен қалаға жүріп барамын. «Мұндағы жәйді айтпайсың» — деп менен ант алды. Ал, Нарша, сақ бола көр.

Кетеді. Сыртта ат дүбірі.

Н а р ш а. Келді ғой?..

Боярский бастаған төрт-бес казак-орыс сау етіп кіріп келеді. Бәрі де қарулы.

Б о я р с к и й. Ә, жас қалыңдық, Нарша сұлу екенсің ғой? Күйеу бала қайда?

Н а р ш а (*тез өзгеріп*). Ат сабылтып іздейтіндей неге керек болып қалды? Құлағым сізде, айта беріңіз.

Б о я р с к и й. Қарай көр мынаны! Қалай-қалай сөйлейді?! (*Күлседі. Нығыздап*). Жалғыз құлақпен бітпейді біздің шаруамыз. Сіздің құлағыңыз керек емес, күйеу баланың өзі керек бізге.

Н а р ш а. Онда Кетрампор барыңыз. Бүгін он бірінші күн, Сағындық аттанып кеткен.

Б о я р с к и й. Ал сізше, қалыңдық, не бітімге қалып қойдыңыз? Бірге кетеді деп естіп едік қой.

Н а р ш а. Дәм тартпағаны шығар, дәм тартқан күні мен де қалмаспын, аттанатын болармын.

І І к а з а к - о р ы с. Сіздің дәміңіз басқа бір жерден тартып тұрған секілді, Бикеш.

Б о я р с к и й. Тәлкектің бізге керегі жоқ, кәне, шындықты айт. Қайда Сағындық? Әйтпесе найзаның ұшына іліп кетеміз.

Н а р ш а. Шындықты айтты деп ілесіздер ме?

І І к а з а к - о р ы с. Осы қатын жолға дайындалғанға ұқсайды. Көрмейсің бе, буынып, түйініп отырғанын?!

І І І к а з а к - о р ы с. Сағындық осы төңіректе болмасын?!

ІІ к а з а к - о р ы с. Осы төңіректе болса, соқпай кетпейді мұнда.

Б о я р с к и й (күліп). Әй, көксілдерім-ай, қапияда тауып кететіндерің бар-ау! Ал онда мына қатынның аяқ-қолын байлап тастаңдар. Аттар қамыс арасына апарылсын. (І-ІІ - к а - з а к - о р ы с қ а). Сен, сен үйді аңдисыңдар. Мерзім — таң атқанша. Сағындық келмесе мына қатынды алып деревняға келіңдер.

Б ә р і д е. Айтқанды бұлжытпай орындаймыз!

Н а р ш а. Бәрі бір атсаңдар да шыны сол. Сағындық кетіп қалған.

У-шу. Шыңғырған әйел даусы.

3

Түн ортасы ауған шақ. Жиырмасыншы жылдардағы Қызылжар қаласындағы бір көше көрінісі. Бұрыштағы үй номері айқын.

Омар, Әлти, Күләйма шығады.

О м а р. Міне, тап осы үй. Шамы бар, әлі жатпапты.

Ә л т и. Ия, осы үй секілді.

О м а р. Осы үй секілді емес. Сол үйдің нағыз өзі.

Ә л т и. Мен енше кете берейін.

О м а р. Кете бергенде шаруаны пысықтап алайық, Әлеке. Есепті ағайын айырылмайды.

Ә л т и. Уәде-уәде ғой.

О м а р. Жоқ, ол уәденің күні өткен.

Ә л т и. Бір айғырдың үйірі...

О м а р. Жоқ, Әлеке, заман болса, мынадай, Омекең жылқы бағып жүре алмайды.

Ә л т и. Сонда не, ақшадай ма?

О м а р. Ақша да емес. Тазасы.

Ә л т и. Мөлшерін білуге бола ма екен сонда?

О м а р. Омар ауызды кең ашпайды, он қадақ!

Ә л т и. Әй, мына ант атқан не деп тұр. Он қадақ тазаны мен қайдан таппақпын?

О м а р. Ендеше өзің сөйлес. Мен кірмеймін (*Кете бастайды*).

Ә л т и. Әй, әй, батыр екесі, тоқта.

О м а р (*тоқтап*). Құлағым сенде.

Ә л т и. Төрт қадақ, әзіргі бары сол мендегі.

О м а р. Омар саудаласуды білмейді. Болса болсын.

Ә л т и. Уәде құдай аты. Орындап шығасың.

О м а р. Уәде құдай аты.

Әлти бір жаққа, Омар Күләйманы жетелеп екінші жаққа кетеді. Перде көтеріледі. Жарық үй ішіне түседі. Жырымасыншы жылғы жұпыны қала тұрғынының үйі. Сағындық солдат киімін киген біреуге тапсырма беріп отыр.

Сағындық. Мұрат диірменінің қасына күзетті күшейту керек. Кәрімге соны жеткіз.

Солдат киімді. Күп болады. Бір сауалым бар саған, Сағындық.

Сағындық. Мархабат. Сұрай бер.

Солдат киімді. Гарпед мырза жайында не біледі екен, біз хабар ала алмай отырмыз деп еді Кәрім.

Сағындық. Ә, Гарпед мырза қазір Екатеринбургта. Ел ішінен жиналған астық тиісті жеріне жөнелтілген.

Әлғали келеді.

Ау, сен Әлғалимысың? Түн қатып, суыт жүріп не? Ел аман ба?

Әлғали (тұтығып). Д... дін аман.

Сағындық. Нарша қайда?

Әлғали. Нарша да д... дін аман.

Сағындық. Ал өзің неге келдің?

Әлғали. Әкеңнен тағы бір тапсырма...

Сағындық. Тапсырма. (Солдат киімдіге бұрылып). Ал жақсы онда, Кәрімге жаңағыны айтарсың. Сақтықта қорлық жоқ. (Солдат киімді кетеді. Әлғалиға). Ал, о не қылған тапсырма?

Әлғали. Жазғытұры байекең Ірбіт шапты ғой. Сонда Ірбіттің Күртенрау деген байымен компан болып Қытайдың бір сәудегерімен контрасия жасаған екен.

Сағындық. Контрактация.

Әлғали. Ия, контрасия.

Сағындық (күліп). Ия, айта бер.

Әлғали. Сол Күртенрау байекеңе хат жазып, тез жетсін депті. Хаты мінекей.

Сағындық (хатты күбірлеп оқып). Ия, шақырғаны рас екен.

Әлғали. Соған қайтсе де барып қайтыңдар деп мені жіберді. (Пауза. Сағындық ойда). Және айтты: Асықпаңдар деді. Ел көріп, жер көріп, күзге қарай қайтарсыңдар деді.

Сағындық даусы. Өлермін, бірақ оралармын қайтсем де.

Сағындық. Күзге қарай?..

Наршаның даусы. Сарғайтпаңызшы, жан, нем, жалбарынамын, тезірек орала көріңізші!

Сағындық. Күзге қарай дей ме?

Гарпедтің даусы. Қалған астық жиналса, өзің де жатып алмассың.

Сағындық. Күзге қарай...

Әлғалидың даусы. Жек көре тұрып, Сағындықтың сахарайы неге сағынатынын білем мен. Өйткені онда... сахарада Нарша бар.

Сағындық. Әлғали, әкенің бұл тапсырмасын орындай алмаймын ғой деймін.

Әлғали. Әке бұйрығы қатаң, Сағындық. Тілін алмасаң теріс батасын береді.

Сағындық. Қай ата түсініп еді өзінен кейінгі ұрпақ сырын? Көреген деген Абайдың өзі де: «Қорқамын кейінгі жас балалардан» деп түңіліп кеткен. Ата үшін бар жақсылық артта, Әлғали. Ал біз болсақ жақсылықты алдан, болашақтан іздейміз. Түсін, Әлғали, бұл айтқанды.

Әлғали. Түсінем ғой, Сағындық.

Сағындық. Түсінсең, әке, ата деп далақтай берме. Сенің ендігі орның — біздің сапта.

Әлғали. Сағындық. Өзіңмен бірге алып кетші. Мен де барып оқиын. Азамат болайын. Үй ішіне айтсам, «Қаражат қайда?» — деп жібермейді.

Сағындық. Шын жыласа соқыр көзден жас шығады деген. Қаражат деген сөз болып па! Талап керек, талаптана білу керек.

Әлғали. Бұрын айта алмаушы едім, өлсем де сенің қасыңда болам енді, Сағындық. *(Екеуі төс тақасып құшақтасады).*

Сағындық. Ал, Әлғали, шыныңды айтышы, Гарпед жайында ел ішінде не сыбыс бар?

Әлғали. Ойбай, Сағындық, ел іші бүлініп жатыр.

Сағындық *(шошынып)*: Ия, не болды?

Әлғали. Сен сұрама, мен айтпайын. Әйтеуір, дәп қазір ел бетін көруге болмайды саған. Әке жарлығы да мына оқиғаның ыстық-суығы басылғанша сені алыста жүре тұрсын дегенді аңғартатын секілді. Өйткені «тілімді алмаса теріс батамды берем!» деп үш қайтара айтты.

Сағындық *(дағдарып)*. Наршатайдың халі не болар екен десейші енді?

Наршаның даусы. Сарғайтпаңызшы, жан нем, жалбарынамын, тезірек орала көріңізші.

Сағындық даусы. Өлермін, бірақ оралармын қайтсем де.

Есік тықылдайды.

Сағындық *(шошынып)*. Бұл қайыссың? *(Бес атарын суырып есікке жақындайды).*

Әй с е л да у с ы. Есігіңді аш, Сағындық.
Са ғ ы н д ы қ. Сіз кімсіз?
Ә л ғ а л и. Мынау Күләйманың даусы ғой?..
Са ғ ы н д ы қ. Күләйма?.. (*Есікке бұрылып*). Қайдан жүр-
сің, Күләйма?

Жауап орнына есік тықылдайды.

Са ғ ы н д ы қ. Жалғызсың ба, Күләйма?

Жауап орнына есік тықылдайды.

Ә л ғ а л и. Қасыңда кім бар, Күләйма?

Тағы да есік тықылдайды.

Ар жағында аңдыған біреулер болмасын. Боярскийдің беті
жаман.

Сағындық есік ашпақ болады, Әлғали көлденеңдей береді.

Құдай біледі, қуғыншылар бар.

Әй с е л да у с ы. Сағындық, есік аш.

Сағындық болмайды, есік ашады. Шашын жалбыратып жі-
берген Күләйма көрінеді.

Са ғ ы н д ы қ. Күләйма, қайдан жүрсің, Күләйма?

Күләйма үндемейді.

Ә л ғ а л и. Жалғыз келдің бе, әлде қасыңда біреу бар ма?

Күләймада үн жоқ.

Са ғ ы н д ы қ. Бұл үйді қайдан тауып келдің?

Күләйма үндемейді.

Ә л ғ а л и. Әлде біреу көрсетіп жіберді ме?

Күләймада үн жоқ.

Са ғ ы н д ы қ. Күләйма, мен Сағындық қой. Неге үнде-
мейсің?

К ү л ә й м а. Са...ғын...дық... (*Пауза*). Омар ағам үндеме
деген маған.

Оқыстан Омар көрінеді.

О м а р. Сағындық, мен сенің құдай қосқан қалыңдығыңды
алып келдім.

Са ғ ы н д ы қ. Е, бәсе, Омар екенсің ғой. Сенің ісің шығар
деп едім өзім де.

О м а р. Енді тырп ете алмайсың. Сағындық. Қалыңдығың
қасында қалады.

Са ғ ы н д ы қ. Қалыңдығым ауылда менің.

О м а р. Жоқ, ол қалыңдықты іздемей-ақ қой, Сағындық.
Жақыбай қызының алдынан жарылқасын (*Омар алақанын қа-
йырады да кете бастайды. Күләйма соңынан ереді.*) Сен осында
қаласың, Күләйма.

Са ғ ы н д ы қ (*Әлғалиға*). Мына Омар не айтып тұр, Әл-
ғали?

Әлғали (*жыламсырап*). Әлти бай, мына Омар, ағатай үшеуі бірігіп Наршаны Боярскийге ұстап берген.

Сағындық. Осы Омар ма?

Бес атарын кезеп ұмтылады. Омар қашады. Омардың соңынан бақырып Күләйма кетеді.

Сағындық. Өлі-тірісін білесің бе?

Әлғали. Тірі ме деймін. Тамыр Мекеттің үйінде деп естігем.

Сағындық (*қуанып*). Өзіміздің дос Никита ма? Олай болса, қайтсе де біз Наршаны ажалдан құтқаруымыз керек.

Әлғали. Өз басыңды ойла, Сағындық. Боярский Дмитрийевканы түгел қаруландырыпты деп естігем.

Сағындық. Біз де бір-екі солдат алып барамыз. Бірақ олармен бетпе-бет кездеспеуге тырысамыз. Шама келсе, қараңғы түнді жамылып ұрлап әкеткенге не жетсін.

Әлғали. Тәуекел, Сағындық.

4

Түн. Терезе алдынан қараңдап бір-екі солдат өтеді. Сағындық, Әлғали.

Әлғали. Үйді айналып шықтым. Тыныштық.

Сағындық. Сен аттарды алып ойда тұрасың. Солдаттар үй төңірегінде болады. Жақсылықтың бірінші белгісі ысқырық.

Әлғали. Түсіндім, Сағындық.

Әлғали қараңғылыққа батып кетеді. Ақырын ғана терезе қағылады.

Дауыс. Әй, бұл қайсың?

Сағындық. Бұл бір жолаушы.

Нарша Сағындықтың даусын бірден таниды.

Нарша. Жалынамын жан ием, көріне көрме, Бояр байдың беті жаман. Жазым етеді. Жолыңа құрылған тұзақ бар.

Сағындық. Наршатай?..

Никита. О, Сағындық Аубакировичісің? Кел, кел.

Есік ашылады.

Нарша. Мекет аға, шам жаға көрмеші. Торұшылар бар.

Никита. Е, тірі болсақ өлмейміз.

Шам жағылады.

Нарша. Ағатай-ай, торға түссіз ғой енді. Үй айнала жау, бәрінің де аузы алынып қойылған. Аялдамаңызшы, аттана көріңізші енді. Сіздің жолыңызда құрбан болсам, арманым жоқ бұл дүниеде. Аз күнде мол бақытты көрдім. Өңім түгіл, түсіме енген нәрсе ме еді. Разымын мен тағдырға.

Сағындық. Наршатай, жүзің сынық, аз ғана күннің ішінде сондайлық жүдеп қалыпсың ғой, жаным-ау.

Никита. Іш құса, ауру бұл бала. Күні-түні дала бетін көрмейді. Бүк түсіп жатады да қояды. Әйгінесе біз жер айдатқанымыз жоқ. (Қатынына). Ей, қатын, тұр. Қадірлі қонақ келді. Самогонды әкел.

Сағындық. Самогон ішіп отырар уақыт жоқ, Никита тамыр. Ал, Нарша, киін. Сені алып кете келдім мен.

Нарша киіне бастайды. Кенет далада у-шу. Мылтық атыла бастайды. Сағындық бесатарын ұстап есік қайырмасына ұмтылады.

Не болса да жастығымды ала өлейін.

Сол кезде Боярский бастаған қарулы топ кіре бастайды. Никита солардың жолын бөгеген болып «Мұнда ешкім де жоқ, ағайындар!» деп айғай салып жақындай береді де, Сағындыққа жармаса түседі.

Боярский. Ә, Большевик Аубакирович, біз сізді көп күннен бері ат сабылтып басқа жақтан іздеп жүрсек, мында екенсіз ғой?

Сағындық. Ия, мен осындамын, Боярский мырза. Керек болсам, міне алдында тұрмын.

Боярский. Бізбен бірге жүресің, олай болса.

Сағындық «Қайда?» — деп сұрамайды. Қозғала бастайды. Нарша жылайды.

Боярский. Жылама, бикеш. Бекерге жылайсың. Мына Сағындық Аубакирович екеуіміздің әнеугіден қалған есебіміз бар. Сол есепті айырысамыз осы түнде. Сосын қайтарып жібереміз.

Екінші казак-орыс. Біздің үйде үлкен той бар еді. Сағындық бізбен бірге сол тойда болады. Ертең қайтады сосын.

Сағындық. Жылама, Наршатай, келем ғой мен. Қайтып келем. Бұл бір жаңсақтық қана болуға керек.

Олар Сағындықты алып кете береді. Нарша «жан бауырым-дап» боздап қала береді.

СӨЗ СОҢЫ

Карпов (ойланып). Міне, мен білетін, мына Әлғали білетін Сағындық осындай жігіт еді...

Әлғали (Карповтың сөзін бөліп). Сондағы делдал Гарпед осы Николай Васильевичтің өзі болатын.

Карпов. Ия, мен едім. Біз Сағындық екеуіміз Орал өңірінің Реввоенсоветінің жарлығымен ашыққан Питер жұмысшыларына астық ала келгенбіз.

Әлғали. Ия, дәп солай. Біз оны кейін білдік, бірақ.

Карпов. Сағындық осындай жігіт еді... ал сендер оған бір жарым метр жерді де қимайсыңдар.

Қойшы (*масайрап*). Ал, әне, естідің бе, енді не дейсің?

Тракторист (*желкесін қасиды*). Бай баласы деп осындағылар ғой...

Карпов. Француздың бір мақалы бар: «Өлгенді қадірлемеген тіріні жақсы көрмейді». Бай ма, кедей ме, бәрі бір, өлген моланы бұзу әдепсіздік болады. Мәдениеті жоғары елдің бәрі де өлгенді сыйлауды, басына әр қилы белгі қоюды өнер санайды. Надандығымызды танытпайық, жолдастар! (*Бір кесімге шұғыл келіп*). Әлғали, сіз басқа жұмысты қоя тұрыңыз да, совхоз жұмысшыларын алаңға жинаңыз. Сағындық бай баласы болғанымен қиян-қыстау кезеңде жас совет үкіметі үшін күрескен шын революционер. Соны баршаға жеткізгеніміз жөн.

Әлғали. Жақсы, Николай Васильевич (*кетеді*).

Карпов. (*Алысқа қарап*). Досым, Сағындық. Сен әділдік үшін күресіп ең. Таң шапағын көре алмай кеттің. Сен асыл махаббатты аңсап ең, жар қасиетін сезе алмай кеттің... Ерте соқпадың деп өкпелеме. Тірі жүргеніммен мен де қилы-қилы тағдыр тоспаларынан өтіп келем. Оралғаным осы болды. Ұмыт қалмайсың енді. Сүйегіңді мына жасанған совхоз орталығындағы алаңға әкеп, өзіңнің таза көңіліңдей ақ мәрмәр таспен орайтын боламыз. Рухыңды әр азаматтың көңіліне жеткізетін боламыз. Сен гүлді жақсы көруші едің, Сағындық. Өзің де бір қырдың қызыл гүлі секілді едің, мезгіліңнен ерте солдың. Жоқ, солған жоқсың. Күн нұрын төгіп, жылы жаңбыр жауса, дүнненің қайта жаңғырып, құраған тамырларға қайта нәр жүгірер салты бар.

Әрқашан арайлап күн шығады. Әрқашан жас сәбилер қабіріңнің басына келеді. Желкектеп өскен қызыл гүлді мәпелейді.

Күн бар жерде гүл солмайды, Сағындық!

МАЗМҰНЫ

Жыл құсы	3
Мезгіл	89
Алғашқы махаббат	123
Қыр гүлі	212

Сафуан Шаймерденов

«ПЕРЕЛЕТНЫЕ ПТИЦЫ»

П о в е с т и

(на казахском языке)

Издательство «Жазушы» — 1970

Редактор *Р. Токтаров.*
Художник *К. Абаев.*
Худож. редактор *Б. Табылдиев.*
Техн. редактор *К. Фаритденов.*
Корректор *Е. Жирмуханбетов.*

Сдано в набор 4/III-1970 г. Изд. № 145.
Подписано к печати 9/VII-1970 г.
УГ06840. Бумага тип. № 2. Формат
84×108¹/₃₂—8,0 п. л.—13,44 усл. п. л.
(Уч.-изд. л. 15,4). Тираж 24 000 экз.
Цена 60 коп.

Заказ № 359. Полиграфкомбинат Глав-
полиграфпрома Госкомитета Совета
Министров КазССР по печати, г. Ал-
ма-Ата, ул. Пастера, 39.